

Сергій Сегеда

АНТРОПОЛОГІЯ

Сергій Сегеда

АНТРОПОЛОГІЯ

Допущено Міністерством освіти і науки України

Навчальний посібник для студентів
гуманітарних спеціальностей
вищих навчальних закладів

Київ
«Либідь»
2001

ББК 28.7я73
С28

*Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва
заборонено*

Рецензенти:
д-р іст. наук, проф. *М. І. Гладких*;
д-р іст. наук, проф. *О. П. Моця*

*Допущено Міністерством освіти і науки України
(Лист Міністерства освіти і науки України
№ 2/1028 від 22.06.2000 р.)*

Головна редакція літератури
з гуманітарних наук

Головний редактор *С. В. Головка*
Редактор *Ю. Г. Медюк*

С 0502000000-003
2001

ISBN 966-06-0165-4

© Сергій Сегеда, 2001

ВСТУП

Термін “антропологія” в перекладі з давньогрецької означає “наука про людину” (від слів “антропос” — людина, та “логос” — наука, поняття, вчення, думка). Вважають, що його, як і безліч інших, у науковий обіг увів видатний давньогрецький мислитель IV ст. до н. е. Арістотель: він вживав його стосовно вивчення духовних властивостей людини. Однак у 1501 р. в Лейпцізі з'явилася книга Магнуса Гундта “Антропологія про достоїнство, природу та властивості людини і про елементи, частини і члени людського тіла”, де, як видно з назви, йшлося вже й про фізичні риси людей. З тих пір поняття “антропологія” значно розширилось.

На різних етапах розвитку антропології її зміст і місце в системі наукових знань оцінювались та й нині оцінюються по-різному. Згідно з однією точкою зору, що склалась під впливом французьких просвітників XVIII ст., антропологія є універсальною наукою про людину, що має на меті вивчення її біологічної історії, матеріальної й духовної культури викопних і сучасних людей, психології, мови тощо. Такого підходу дотримується багато західноєвропейських, американських, а останнім часом і вітчизняних вчених, надто фахівців, що спеціалізуються в різних напрямках філософських знань. По суті, йдеться не про одну наукову дисципліну, а про широкий комплекс природничих та гуманітарних наук, у межах якого розрізняють окремі розділи: філософську, психологічну, соціальну, фізичну чи, скажімо, культурну антропологію, яка, в свою чергу, охоплює первісну археологію, етнографію, порівняльно-історичне мовознавство і т. ін.

Прихильники іншої точки зору, що сформувалась у другій половині минулого століття, розглядають антропологію як *науку про мінливість фізичного типу людини у часі та просторі*. Передбачається, що вона включає три великих розділи, а саме: *антропогенез*, що висвітлює процес походження людини; *морфологію та фізіологію людини*, котрі вивчають міжгрупову мінливість морфофізіологічних ознак серед населення земної кулі; *расо́генез та етнічну антропо-*

логію, завданням яких є реконструкція процесу расоутворення, етногенезу та етнічної історії давніх та сучасних народів. Таке розуміння змісту антропології — розділу знань, який займає проміжне становище між біологічними та гуманітарними дисциплінами, відповідає традиціям вітчизняної науки.

Відомо, що для висвітлення окресленої проблематики в антропології застосовуються суто біологічні методи, основу яких складає фіксація морфофізіологічних ознак живих людей та їхніх кісткових решток. Однак інформація, отримана на підставі антропологічних даних, виходить за межі власне біологічних знань. Так, вона відіграє дуже цінну, а іноді вирішальну роль у вивченні *важливих аспектів історичного минулого людства*. Серед них: питання про час появи на Землі найдавніших людей і про грань між людиною та твариною; першопочатки трудової діяльності та здатність тих чи інших викопних форм застосовувати певні технологічні прийоми; основні етапи розвитку мислення та мови, тісно пов'язані з вдосконаленням руки, збільшенням маси та ускладненням структури мозку давніх людей; шляхи і напрямки освоєння первісної ойкумени, площа якої невпинно збільшувалась, доки люди сучасного фізичного типу не проникли в найбільш віддалені й важкодоступні куточки земної кулі; чисельність, статевовікова структура і ступінь плінності первісних форм суспільної організації людей — прагромад, громад, родів і племен; вплив природних чинників на життєдіяльність первісних людей, тривалість життя і рівень їхніх медичних знань; формування найдавніших релігійних уявлень, розвиток первісного мистецтва тощо.

Не менш важливу роль відіграють антропологічні дані й у висвітленні *етногенетичної проблематики*. Передаючись від покоління до покоління, фізичні риси людей слугують своєрідними біологічними “мітками”, які дають змогу відтворити процес формування антропологічного складу давніх та сучасних народів; визначити ступінь спорідненості й намітити напрямки генетичних зв'язків людських колективів; з'ясувати шляхи міграцій племен, що мали місце в минулому; висвітлити роль місцевої та прийшлої людності у формуванні етнічних спільнот тощо. За певних обставин антропологічні дані мають переваги перед іншими категоріями етногенетичних джерел — археологічними, етнографічними, лінгвістичними, оскільки мова та культура доволі часто поширюються шляхом запозичення, а зміна фізичного типу етнічної спільноти є безперечним доказом контактів — часом вимушених, а часом і добровільних — з прийшлими колективами. “Мова і культура можуть поширюватись і без переміщення антропологічних типів, — писав із цього приводу відомий антрополог Я. Рогінський, — але антропологічні типи ніколи не поширюються, не несучи з собою певної культури й мови”.

Важливо мати на увазі, що антропологічні дані зберігають свої інформаційні можливості навіть тоді, коли йдеться про дуже віддалені історичні епохи. Це пояснюється консервативністю спадкових рис фізичної подоби людей, які мало змінюються в часі. Так, у невеликих популяціях людей — демах, де через ізоляцію часто спостерігається перерозподіл морфофізіологічних ознак, більш-менш помітні зміни генофонду відбуваються протягом життя близько 50 поколінь людей, або 1250 років (М. Чебоксаров, І. Чебоксарова). Ще повільніше перебігає цей процес за наявності ширшого кола шлюбних зв'язків. Аналіз епохальної динаміки антропологічних типів дозволяє визначити ступінь генетичної спорідненості поколінь, розділених тисячоліттями, причому лінію спадкоємності можна реконструювати навіть тоді, коли окремі історичні епохи не представлені кістковими рештками давніх людей.

Антропологічну історію давніх та сучасних етносів можна порівняти з генним потоком через століття, куди час від часу вливались окремі струмочки, струмки, а то й ріки. Вона, як слушно зауважив відомий український вчений В. Петров, не зводиться до поступального біологічного відтворення поколінь. Це — складний, суперечливий процес взаємодії багатьох, часто різних за походженням компонентів, процес, що іноді супроводжувався цілковитим винищенням поколінь, народів та культур. Завдання антрополога — з'ясувати, які з цих компонентів склали основу фізичного типу того чи іншого етносу і де, в яких нашаруваннях століть можна віднайти їхні витoki.

Схожі завдання доводиться вирішувати й представникам суміжних наукових дисциплін: історикам первісного суспільства, археологам, етнологам. Студентам, які спеціалізуються в цих напрямках історичних знань, і призначається цей підручник. Крім того, він може бути корисним майбутнім філософам, психологам, філологам.

Книга складається з п'яти розділів, де викладені основи антропологічних знань із вузлових питань історичної антропології України.

Перший розділ містить нарис історичного розвитку антропології від античного часу до наших днів. У ньому висвітлюється роль антропологічних товариств другої половини ХІХ ст. — перших наукових осередків, що мали на меті дослідження в галузі походження людини, расознавства, первісної археології та етнології; дається оцінка антропологічної діяльності видатного вітчизняного етнологів кінця ХІХ — початку ХХ ст. Федора Вовка, праці якого протягом тривалого часу або замовчувались, або піддавались різкій і несправедливій критиці; йдеться про сучасний стан антропологічних досліджень в Україні тощо.

У другому розділі розкриваються методичні прийоми, які застосовуються у процесі палеоантропологічних досліджень та під час

обстежень живих людей; викладаються основи дерматогліфіки, одонтології та гематології – систем морфофізіологічних ознак, які порівняно недавно ввійшли до програми і практики антропології. Вміщені тут матеріали знайдуть практичне застосування у процесі студентської археологічної практики.

Третій розділ присвячено питанням антропогенезу. Враховуючи специфіку видання, ми свідомо відмовилися від традиційної для антропологічних посібників широкої екологогеографічної та морфологічної характеристики приматів, зосередивши свою увагу на витоках та еволюції фізичного типу першолюдей і, меншою мірою, на їхньому способі життя. Висвітлюються деякі основні проблеми походження людини, а саме питання про прабатьківщину людства, чинники антропогенезу, розвиток мислення та мови, час і місце появи людини сучасного фізичного типу тощо.

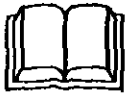
У четвертому розділі розглядається мінливість морфофізіологічних ознак серед населення земної кулі, описується антропологічна структура народів світу; наводяться основні принципи расових класифікацій; аналізуються чинники расотворчих процесів; дається критична оцінка поширених у минулому расистських схем.

П'ятий розділ присвячено підсумкам досліджень у галузі історичної антропології України. В ньому робиться спроба простежити епохальну динаміку антропологічного складу людності українських земель від найдавніших часів до сьогодення. Наводяться дані про фізичний тип мезолітичних, неолітичних та енеолітичних племен Наддніпрянщини; показано взаємостосунки носіїв археологічних культур доби бронзи, кіммерійців, скіфів та сарматів; розглядаються морфологічні риси племен черняхівської та салтівської культур; аналізуються генетичні витоки людності України-Русі у світлі даних антропології. Особлива увага приділяється підсумкам антропологічних досліджень українського народу; окреслюються ареали геногеографічних областей на теренах України, виділених на підставі різних морфофізіологічних систем; простежуються генетичні взаємозв'язки українців на підставі антропологічних даних.

Плекаємо надію, що пропоноване видання сприятиме пробудженню інтересу до антропології серед найширшого загалу студентів-гуманітаріїв, підготовці кваліфікованої наукової зміни. Щиро дякуємо всім, хто сприяв роботі над книгою.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Що означає термін “антропологія”? Хто вперше застосував його?
2. Дайте визначення антропології та вкажіть, які розділи входять до цієї наукової дисципліни.
3. Окресліть коло питань історичного характеру, для висвітлення яких широко залучаються дані антропології.

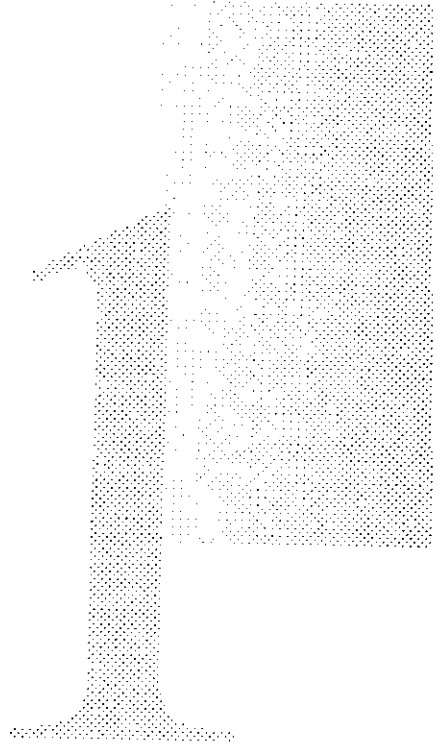

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Алексеев В. П. Историческая антропология. Москва, 1979.

Алексеев В. П. Историческая антропология и этногенез. Москва, 1989.

Дебец Г. Ф., Левин М. Г., Трофимова Т. А. Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза // Сов. этнография, 1952. № 1.

Історія
антропологічних
знань

ВІД СПОСТЕРЕЖЕНЬ ДО НАУКИ

Зародження антропологічних знань за античності та середньовіччя

Перші спроби віднайти взаємозв'язок між різними явищами органічного й неорганічного світу, визначити місце людини у природі та висвітлити процес появи на Землі найдавніших представників людського роду зробили *античні мислителі*. Так, давньогрецький філософ *Анаксимандр* (610—546 рр. до н. е.), який виводив усе живе від першооснови буття — безмежного (“апейрону”); пов'язував виникнення людини з водою, вважаючи, що спочатку людське тіло мало рибоподібну форму. Припущення про природне походження людей висловлювали також *Демокрит* (бл. 470—380 рр. до н. е.) та *Емпедокл* (490—430 рр. до н. е.). За *Емпедоклом*, усе живе походить із мулоподібної маси, зігрітої внутрішнім вогнем Землі. Вириваючись на поверхню, цей вогонь іноді виштовхував кавалки глини, які набували певної форми. Так спочатку з'явилися рослини, згодом — тварини, причому “голови виходили без шиї, руки рухались без плечей, очі блукали без лобів”. Окремі органи випадково з'єднувалися між собою силою любові — “філії”. Це призвело до того, що “з'явилося багато істот з двома обличчями й подвійними грудьми, народжений биком — з головою людини, і навпаки”. Під дією сил ворожості та розпаду (“нейкосу”) ці чудовиська гинули. І лише ті істоти, які змогли пристосуватися до середовища і розмножуватися, вижили.

Вершиною наукового вчення про людину в давній Греції є творчість *Арістотеля* (384—322 рр. до н. е.). У працях “Історія тварин”, “Про частини тварин”, “Про виникнення тварин”, “Про душу” він уперше класифікував усі відомі на той час живі організми (близько 500 видів) і чітко визначив місце людини в органічному світі. На його думку, вона належить до особливої сукупності (“роду”) вищих тварин — живородних ссавців, які вкриті волоссям, дихають

легенями і перебувають на найвищому шаблі “драбини істот”. Арістотель указав на ті особливості, завдяки яким людина посідає панівне становище у природі, а саме: прямоходіння, здатність мислити, членороздільне мовлення, наявність руки, яка “стає і кігтем, і копитом, і рогом, так само як і списом, мечем і будь-якою іншою зброєю та інструментом...” Поряд із людьми на “драбині істот” він розмістив мавп, наголосивши на спільних рисах їхньої фізичної будови.

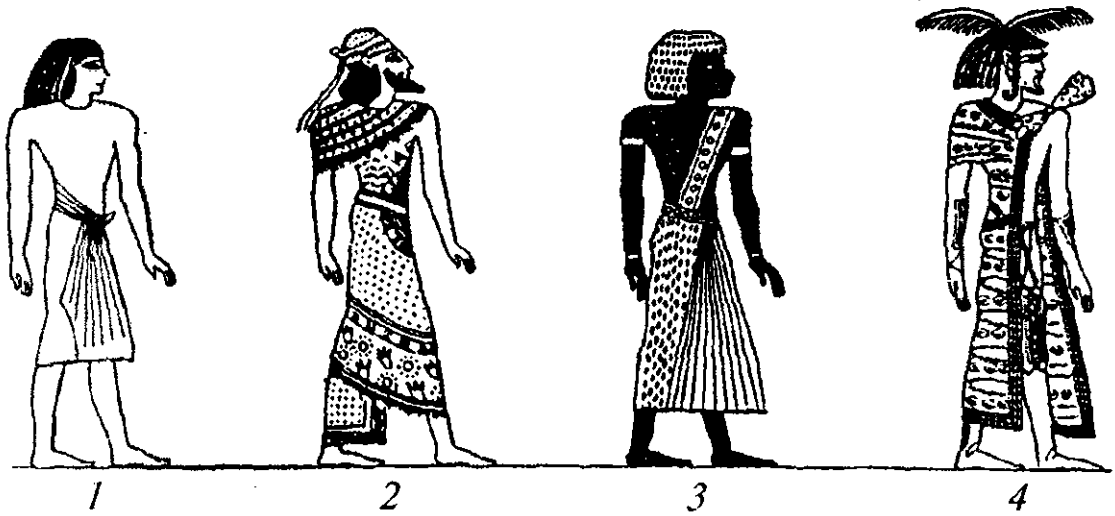
Помітний слід в історії антропологічних знань залишив римський поет і філософ *Лукрецій Кар* (I ст. до н. е.). У його поемі “Про природу речей” украй наївні уявлення про походження людей поєднуються з досить реалістичною картиною розвитку первісного суспільства від “дикого” стану до винайдення вогню, одягу, житла. З надзвичайною прозорливістю Лукрецій намітив поділ історії людства на мідний, кам’яний та залізний віки:

Перше служили знаряддям руки могутні, нігті,
Зуби, каміння, уламки гілок від дерев і вогонь,
Згодом була знайдена мідь і порода заліза,
Все ж у вжиток ввійшла раніш мідь, ніж залізо,
Бо була вона м’якша, та й зустрічалась частіше.

Зародженню антропологічних знань сприяли також анатомічні спостереження. Так, знаменитий римський лікар і анатом *Клавдій Гален* (II — поч. III ст.) виявив багато спільного в анатомічній будові людини та мавп, яких він назвав “смішними копіями людей”.

Розвиток загальних уявлень про місце людини у природі супроводжувався накопиченням свідчень про племінні, расові відмінності. Ще стародавні єгиптяни добре знали фізичні ознаки людності досить віддалених від них територій. До нашого часу дійшли фрески, де зображені представники підкорених фараонами народів: білошкірі носії європеїдних рис, що мешкали в Передній Азії; світло-шоколадні жителі Ефіопії; темношкірі племена Західної та Центральної Африки. Ці відомості примножувалися в античні часи. Так, славетний давньогрецький мандрівник, історик і географ *Геродот* (484—404 рр. до н. е.) у своїй “Історії” в дев’яти книгах навів багато даних про народи Північного Причорномор’я, Кавказу, Передньої Азії тощо. Розповідаючи про будинів, що мешкали в Лівобережній Наддніпрянщині, він зауважував: “...це велике і численне плем’я, і всі вони мають зовсім блакитні очі і руде волосся”. Що ж до їхніх сусідів — гелонів, то вони, за словами Геродота, “не схожі на будинів ні зовнішністю, ні кольором шкіри та волосся”. В іншому місці він указує, що колхи — корінна людність закавказької країни Колхиди — “темношкірі й кучеряві”. Геродотова праця є особливо цінною тим, що містить різноманітні свідчення про киммерійців —

першого етносу Північного Причорномор'я, самоназва якого дійшла до наших днів; скіфів; їхніх північних сусідів — меланхленів; таврів (давніх мешканців Криму) та інших племінних груп, які в I тис. до н. е. проживали на теренах сучасної України.

Представники різних расових типів, зображені на давньоєгипетських фресках:

1 — єгиптянин; 2 — асирієць; 3 — негр; 4 — лівієць

Значне місце в історії антропології посідає й славетний давньогрецький лікар, хірург і реформатор медицини *Гіппократ* (460—356 рр. до н. е.). У праці “Про повітря, води й місцини” він уперше висловив думку про те, що расові відмінності склалися під впливом кліматичних умов і мають спадковий характер: “... від лисих батьків народжуються лисі діти, від блакитнооких — блакитноокі, і те ж саме можна сказати про інші зовнішні особливості...” Дуже цікаві свідчення стосуються так званих макроцефалів — народу, який дотримувався звичаю штучної деформації голови. “Попервах найважливішою причиною видовження форми голови був звичай, — зауважує Гіппократ, — а тепер і природа сприяє звичаю, зумовленому тим, що вони вважають найблагороднішими тих, у кого найдовші голови”. За його даними, макроцефали мешкали на схід від Меотидського озера (Азовського моря), на рубежі Європи та Азії. Тобто йшлося, імовірно за все, про сарматів — іраномовних кочовиків, споріднених зі скіфами.

У середньовічній Європі вивчення природи й людини було заброньоване церковною та світською владою. Церква визнавала лише те, про що писалося у Біблії, оскільки авторитет священної книги важив більше, ніж усі сили людського розуму. Цей постулат проголосив відомий богослов-проповідник IV — першої половини V ст. Августин. Відтак жорстоко переслідувались усі, хто піддавав сумніву

ібілійну оповідь про створення перших людей. Так, у 1619 р. за звинуваченням у чаклунстві та ересі в Тулузі був спалений живцем італійський філософ *Л. Ваніні*, який у трактаті “Про гідні подиву гасмниці природи, цариці й богині смертних” у дуже обережній формі та нібито з осудом писав про спорідненість людини з мавпою.

Заборонялися й анатоמו-медичні дослідження. За порушення цієї заборони на вогнищі загинув іспанський учений XVI ст. *М. Серветт*, який вивчав кровообіг людей і тварин. Лише заступництво французького короля врятувало життя *А. Везалію* — авторові праці “Про будову людського тіла” (1543). Усі рукописи уславленого лікаря й анатома були спалені, а його самого відправили на покуту до Єрусалима. Повертаючись звідтіля, він загинув під час корабельної аварії.

Середньовічні європейські вчені-схоласти приділяли велику увагу питанню про місцезнаходження країни “Гога і Магога” — батьківщини “злих” народів, пришествя яких пророкувала Біблія. Їхні твори рясніли розповідями про фантастичні чудовиська — велетнів, карликів, однооких, одноруких, людей із собачими головами тощо. В одному з них ішлося навіть про навернення “песиголовців” у християнство.

Більш точні свідчення про народи світу містять праці середньовічних арабських авторів. Так, учений і мандрівник X ст. *Аль-Масуді* дав опис семи груп народів: персів, халдеїв і споріднених з ними арабських племен, греків та інших європейців, лівійців з єгиптянами, турків, індійців і китайців.

Великі географічні відкриття, зроблені під час подорожей *Х. Колумба*, *Васко да Гама* та *Магеллана* (кінець XV — початок XVI ст.), значно розширили уявлення європейців про населення найвіддаленіших куточків земної кулі. Це відбилося в появі *першої расової класифікації людства* (1684). Її автор — відомий французький політичний діяч, мандрівник і вчений *Ф. Берньє* — виокремив чотири головні раси: європейців, поширену в Європі, Північній Африці, Передній Азії, Індії; монголів, яка замешкує Східну та Південно-Східну Азію; негрів, що переважає на Африканському континенті; лопарів, єдиним представником якої є лопарі, або саами, — невеликий за чисельністю народ, який живе на північному сході Скандинавії та Кольському півострові. Цікаво, що індіанців Америки Берньє розглядав як одну з гілок європейців. Не обмежуючись виділенням рас, він дав стисло характеристику фізичних рис кожної з них і вказав на їхню неоднорідність.

Із розширенням географічного кругозору поглиблювалися і знання європейців про людиноподібних мавп. Цьому значною мірою сприяла книга *Пігафетті* “Опис землі Конго” (1598). Учасник кругосвітньої подорожі під орудою Магеллана, Пігафетті вперше дав

вірогідні свідчення про існування мавп, зовнішній вигляд і поведінка яких нагадують людські. У книзі було вміщене зображення однієї з них — шимпанзе. А вже на початку XVII ст. перших шимпанзе завезли до Європи і демонстрували при дворах знатних осіб.

У 1658 р. лікар *Ботціус*, який побував на острові Ява, вперше описав азійську людиноподібну мавпу, назвавши її орангутаном. На його малюнку орангутан нагадував волохату жінку, яка, за словами англійського біолога XIX ст. Т. Гекслі, мала “загалом досить пристойну зовнішність”, людські кінцівки та пропорції тіла. В 1699 р. англійський учений *Е. Тайзон* дав детальний анатомічний опис шимпанзе, вказавши, що вищі мавпи є перехідною ланкою між людьми та нижчими мавпами й іншими тваринами. Разом із тим він називав мавп “чотирирукими”, протиставляючи їх “дворуким”, тобто людям.

Натуралісти й філософи XVIII — початку XIX ст. про місце людини у природі

В середині XVIII ст. окремі розрізнені думки про спорідненість людини з тваринним світом дістали теоретичне обґрунтування. Так, у класифікації біологічних видів, створеній визначним шведським натуралістом *К. Ліннеєм* (1707—1778), люди поставлені в один шерг із мавпами, лемурами та кажанами. В десятому виданні своєї “Системи природи” (1758) він запропонував такий поділ роду *Номо* (людина):

Homo sapiens diurnus
(людина розумна денна)

Homo americanus (американська)
Homo europaeus (європейська)
Homo asiaticus (азійська)
Homo afer (африканська)
Homo monstruosus (дивовижні)

Homo sylvestris nocturnus
(людина лісова нічна)

Homo ferus (дика)
Орангутан та інші людиноподібні мавпи, а також “хвостаті” та “нічні” люди

Отже, Лінней розділяв рід *Номо* на дві групи: людину розумну, або денну, та людину лісову, або нічну, до якої він відносив людиноподібних мавп та неіснуючих істот — “хвостатих” та “нічних” людей. Що стосується останніх — буцімто здичавілих ідіотів та альбіносів, які, не виносячи світла, вдень ховаються в печерах, то про них Лінней міг довідатися з розповідей мандрівників та із народних переказів, котрі ще донедавна широко побутували у Скандинавії.

Ідею спорідненості мавпи та людини активно обстоювали французькі філософи-матеріалісти другої половини XVIII ст. Так, *Д. Дідро*

у праці “Про пояснення природи” (1754) писав: “... дотримуючись своїх природничо-наукових принципів, я ніколи не міг відрізнити мавпу від людини; адже існують мавпи, які мають менше шерсті, ніж деякі люди; ці мавпи ходять на двох ногах і використовують свої ноги і свої руки подібно до людей...” Отже, Дідро значно перебільшував схожість мавпи з людиною. Ще радикальніших поглядів дотримувався К.-А. Гельвецій, котрий зводив відмінності між людьми та мавпами лише до кількох ознак фізичної будови та звичок. Це ж було властиве і Ж. О. Ламетрі, який писав про те, що “людина та мавпа зроблені з однієї глини” й мають однакову здатність до відчуттів.

Матеріалістичні ідеї у природознавстві поширювались і серед російських натуралістів, про що свідчить книга Р. Каверзнев “Про переродження тварин” (1778). “Вивчивши всі частини тіла всіх тварин і порівнявши їх між собою, — писав він, — треба визнати, що всі тварини походять з одного спільного стовбура... В усіх тварин спостерігається дивовижна схожість, яка здебільшого поєднується із зовнішньою несхожістю... З цього погляду можна було б, мабуть, не лише кішку, лева, тигра, а й людину, мавпу та всіх інших тварин розглядати як членів однієї родини”. Торкаючись питання про расові відмінності між людьми, Каверзнев послідовно проводив думку про єдність людства, зауважуючи, що “білий, лапландець і чорний, так мало схожі між собою, можуть... спільно розмножувати велику та єдину людську сім’ю”.

На початку ХІХ ст. визначний французький натураліст, основоположник еволюційного вчення Ж.-Б. Ламарк (1744—1829) вперше запропонував струнку теорію антропогенезу. В праці “Філософія зоології” (1809) він обгрунтував тезу про природне походження людей від мавп, еволюцію яких він уявляв собі таким чином. Якийсь вид найрозвинутіших “чотирируких”, близьких до “ангольських орангів”, тобто до шимпанзе, внаслідок кліматичних змін чи інших причин був змушений спуститися з дерев на землю. В пошуках поживи “чотирирукі” стали постійно жити на відкритій місцевості. Побоюючись нападів хижаків, вони часто зводилися на задні кінцівки і оглядалися навкруги; це зміцнювало мускулатуру спини та ніг. Поступово предки людей перейшли до прямоходіння і стали “дворукими”. У них вдосконалилися мозок і зір, виникла мова, з’явилася схильність до суспільного життя — найхарактерніша, визначальна, за Ламарком, риса людей.

В основі ламарківських поглядів на антропогенез лежить його загальна ідея про потребу, яка породжує зусилля, і про зусилля, яке породжує орган. Він вважав, що предки людей вдосконалювалися завдяки дії природного відбору та “внутрішній силі” — тобто прагнення всіх живих організмів до прогресу.

Расознавчі студії XVIII — першої половини XIX ст.

На початок XVIII ст. мандрівники та вчені-натуралісти накопичили великий фактичний матеріал про фізичні риси населення найвіддаленіших куточків земної кулі. Цей доробок вимагав осмислення та систематизації.

Одним із перших свою класифікацію запропонував *К. Лінней*, котрий, як згадувалося вище, залежно від місця проживання виокремлював американську, європейську, африканську та азійську людину. Індіанець Америки, за Ліннеєм, характеризується червонуватим кольором шкіри, чорним волоссям, широкими ніздрями, веснянкуватим обличчям, відсутністю бороди. Це людина жовчна, вперта, волелюбна; тіло татує червоними лініями; в суспільному житті керується звичаями. Європеець визначається світлим кольором шкіри і світлим волоссям, блакитними очима. Він винахідливий, дотепний, лукавий, запальний; носить вузький одяг; керується законами. Азієць має смуглявий колір шкіри, темні очі й волосся; за темпераментом він — меланхолік, жорстокий, любить розкошувати, скупий; носить широкий одяг; керується громадською думкою. Африканцеві властиві темна оксамитова шкіра, чорне кучеряве волосся, приплюснутий ніс, товсті губи. Він безтурботний, веде бродячий спосіб існування, ледачий, байдужий до всього; тіло натирає жиром; його суспільне життя цілком свавільне.

Отже, Лінней використав у своїй класифікації не лише фізичні ознаки, а й психічні та культурно-побутові особливості основних расових груп людства. Привертає увагу те, що він наділяв неєвропейські народи негативними рисами вдачі.

Сучасник Ліннея — французький натураліст *Ж.-Л.-Л. Бюффон* (1707—1788) в одній із книг своєї 36-томної “Природничої історії” навів різноманітні дані про фізичні риси, вдачу та звичаї багатьох народів земної кулі, почерпнуті ним із нотаток мандрівників. Він уперше застосував щодо людини термін “раса”, який перед тим уживався переважно для визначення порід свійських тварин, зокрема собак. Хоча Бюффон не був прихильником систематизації, вважаючи, що класи, родини й види існують тільки в уяві вчених, він усе ж розрізняв шість основних расових груп, а саме: європейську, татарську, або монгольську, ефіопську, американську, лапландську, або полярну, південноазійську. Мінливість расових ознак, за Бюффоном, пов’язана із впливом клімату, харчуванням, звичаями штучно спотворювати губи, вуха, ніс та інші частини тіла. В місцевостях із спекотним кліматом, зазначав він, люди мають темну шкіру, а вже в Північно-Східній Африці, де спека спадає, шкіра світлішає. В Європі ж з її помірним кліматом людність зовсім світла. При цьому Бюффон наголошував, що всі раси походять з одного кореня.

Значний внесок у розвиток наукових уявлень про расові відмінності зробив німецький натураліст *Й. Блуменбах* (1752—1840) — один із засновників антропологічної краніології, який зібрав велику колекцію людських черепів, скелетів, зародків, зразків волосся і т. ін. У “Книзі про природжені відмінності людського роду” (1775) Блуменбах виділяв п’ять рас: кавказьку, тобто європеїдну, монгольську, ефіопську, американську й малайську. Будучи прихильником видової єдності людства, він стверджував, що расові відмінності склалися в процесі освоєння людьми сучасної ойкумени в різних кліматичних умовах. Найдавніший, визначальний расовий тип — це кавказець, тобто південний європеїд, від якого походять монголоїд і негроїд. Проголошуючи Кавказ прабатьківщиною людства, Блуменбах виходив з того, що цей регіон розташований неподалік від місця, де сходяться три материки — Європейський, Азійський та Африканський; крім того, з ним пов’язані найдавніші сторінки людської історії та біблійна традиція.

В Російській імперії накопичення відомостей про фізичну подобу народів розпочалося ще в XVI—XVII ст. Зокрема, у повідомленнях (“відписках”, “казках”) козаків, що брали участь у завоюванні Сибіру, містилися дані етнографічного характеру, в тому числі опис зовнішнього вигляду підкорених племен. Ці спостереження, часто наївні та неточні, все ж відіграли позитивну роль у формуванні наукових уявлень про раси.

Перші цілеспрямовані дослідження в галузі расознавства в Росії належать до XVIII ст., коли з ініціативи М. Ломоносова до програми Великої Сибірської експедиції 1733—1743 рр. було включене висвітлення фізичних рис корінних народностей Сибіру й Далекого Сходу. В інструкції, підготовленій істориком Г. Міллером, ішлося про необхідність фіксації зросту, пропорцій тіла, форми й кольору волосся, очей, розмірів і форми обличчя тощо. Один з учасників експедиції — *С. Крашенінніков* — у книзі “Опис землі Камчатки” (1755) навів стислі, але дуже точні спостереження за зовнішністю жодності Камчатки та Курильських островів — камчадалів, коряків, курильців (айнів) та ін. Так, “камчадали на зріст низькі, тілом смугляві, не волохаті, чорноволосі, рідкобороді, лицем калмикуваті, із зігнутими носами”; курильці ж суттєво відрізняються від них: “цей народ на зріст середній, волоссям чорний, лицем округлий і смуглявий, але значно привабливіший, ніж інші тутешні народи. Бороди в них великі, широкі, тіло волохате”. Ці характеристики загалом узгоджуються з підсумками сучасних досліджень.

Значні матеріали були зібрані експедиціями, що їх організувала Російська Академія наук у другій половині XVIII ст. Більшість із них опубліковано в етнографічній праці *І. Георгі* “Опис усіх народів, що живуть у Російській державі” (1777—1778), яка містить, зокрема, й

дані про фізичні риси східних слов'ян. Ось як змальовує автор зовнішність росіян: “Народ російський не весь має однаковий вигляд... деякі з них високі, деякі низькі... ніс невеликий і не дуже орлиний або сплющений... волосся пряме, інколи русяве й руде, інколи темно-русяве, інколи й чорне, останнє, проте, рідше...” А ось як він характеризує українців Лівобережжя: “Риси обличчя й зовнішній вигляд малоросіян подібний до мешканців Дніпровського Правобережжя: в більшості своїй вони стрункі, зросту вище середнього... волосся здебільшого темно-русяве, обличчя повні та круглі”. Звичайно, ці спостереження мають довільний і досить поверховий характер, але вони загалом правильно відображають фізичну подобу росіян та українців.

На початку XIX ст. серед природознавців Західної Європи різко загострилася боротьба між *моногеністами*, які виводили людство з єдиного кореня, та *полігеністами*, що відносили раси до різних біологічних видів. У найбільш виразній формі аргументацію прихильників моногенізму виклав англійський учений *Д. Прічард* у своїх п'ятитомних “Дослідженнях” (1836—1851) — справжній енциклопедії антропологічних знань. Основні положення цієї праці такі: людські раси за своїми фізичними й фізіологічними ознаками варіюють не більше, ніж породи тварин у межах одного виду; всі люди, незалежно від кольору шкіри, слабують на однакові хвороби; змішані раси дають цілком життєздатне й плодюче потомство. Все це, на думку Прічарда, свідчить про видову єдність людства. Цікаво, що в своїх міркуваннях він посилався як на наукові дані, так і на Святе Письмо. Прічард здійснив спробу визначити колір шкіри Адама, дійшовши висновку, що той був негром.

Ідеологи полігенізму (*Б. де Сен-Венсан, Демулен, Вірей* та ін.) не погоджувалися з тим, що плодюче потомство може бути лише у представників одного виду. Як приклад вони наводили збереження плодючості при схрещуванні собаки та вовка. Що ж до хвороб, то вони не зовсім однакові у різних рас: так, європейці хворіють на лихоманку, а негри ні. Ці факти, за логікою полігеністів, свідчать про те, що людські раси, виникнувши незалежно одна від одної в різних осередках земної кулі, належать до різних біологічних видів.

Полігенізм як помилкове вчення про видові відмінності рас виник в останній третині XVIII ст. у Франції на хвилі боротьби з монополією церкви на істину. Спочатку праці його прихильників будили громадську думку, змушували уважніше придивлятися до, здавалося б, усталених речей. Однак незабаром аргументи полігеністів були використані для обґрунтування наявності “вищих” та “нижчих” рас, для ідеологічного виправдання расизму та работоргівлі.

Расові класифікації XVIII — початку XIX ст. здебільшого мали вкрай довільний характер. Як правило, вони ґрунтувались на

визуальних, часто дуже суб'єктивних спостереженнях європейських мандрівників. Це з усією необхідністю вимагало вдосконалення методики антропологічних досліджень. У свідомості тогочасних природознавців поступово утверджувалася думка про те, що для систематизації рас слід залучати не лише описові, а й вимірні ознаки. Так, у 1842 р. шведський анатом *А. Ретціус* запропонував класифікувати людей за *формою голови*, виокремивши серед них дві великі групи: *доліхокефалів*, тобто довгоголових, та *брахікефалів* — короткоголових. Обидві групи Ретціус поділяв на *ортогнатних* (з вертикальним профілем обличчя), та *прогнатних* (із щелепами, що виступають наперед). До ортогнатних доліхокефалів він відніс німців і скандинавів, до ортогнатних брахікефалів — слов'ян, лопарів, турків, басків та ін.

Ідею Ретціуса спочатку підтримало багато колег-природознавців. Однак незабаром з'ясувалося, що запропонований ним індекс — так званий *головний показник* (співвідношення ширини й довжини голови) — відіграє лише другорядну роль у расових класифікаціях, значно поступаючись іншим характеристикам (кольору та формі волосся, будові носа і т. ін.). Це спонукало до пошуків нових методів фіксації антропологічних ознак.

ФОРМУВАННЯ АНТРОПОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Дарвінізм та його вплив на розвиток антропологічної науки

В 1859 р. видатний англійський учений *Ч. Дарвін* (1809—1882) опублікував книгу “Походження видів шляхом природного відбору”, де обґрунтував *теорію еволюції природи*. Дарвінізм завдав нищівного удару уявленням про сталість біологічних видів і підготував ґрунт для наукового розв'язання проблем антропогенезу.

Невдовзі англійський природознавець *Т. Гекслі* (1825—1895) — палкий прихильник і популяризатор еволюційного вчення — на підставі анатомічних та ембріологічних даних показав, що за багатьма ознаками антропоморфні (людиноподібні) мавпи значно ближчі до людей, ніж до нижчих мавп. У творі “Про місце людини у низці

органічних істот” (1863) він висловив думку про можливість походження людини від мавпи.

Інший послідовник дарвінізму — німецький зоолог та анатом *Е. Геккель* (1834—1919) — у книзі “Натуральна історія світобудови” (1868) намалював родовідне дерево ссавців, що складалося із 30 послідовних щаблів і виводило генеалогічну лінію від напівмавп до мавп і далі до людини. За схемою Геккеля, прямими попередниками людей були антропоморфні мавпи, близькі до сучасних гібонів. Спираючись на дані порівняльної морфології, вчений припустив, що між людьми сучасного фізичного типу та їхніми предками має існувати проміжна ланка — *пітекантроп*, або мавполюдина. Ця гіпотетична істота, за Геккелем, вже пересувалася на нижніх кінцівках, але ще не володіла членороздільною мовою. Теоретичні розробки Геккеля блискуче підтвердилися після відкриття в Африці кісткових решток безпосередніх попередників людей — високорозвинутих мавп кінця третинного геологічного періоду, що вже перейшли до прямоходіння (*австралопітеків*).

Сам Дарвін ідею природного походження людини плекав майже три десятиліття, скрупульозно накопичуючи та аналізуючи фактичний матеріал. І лише на початку 1870-х років він опублікував дві великі праці — “Походження людини і статевий відбір” (1871) та “Виявлення емоцій у людини і тварини” (1872), де виклав свою теорію антропогенезу. Використовуючи величезний доробок із найрізноманітніших галузей природознавства, вчений навів численні докази *природного походження людини*, а саме: наявність спільних рис у будові її тіла і тварин, насамперед антропоморфних мавп; схожість зародкового розвитку й окремих ознак зародку людини і тварин; наявність рудиментарних органів у людини тощо. Він обґрунтував провідну роль природного та статевого відбору в процесі антропогенезу (особливе значення, на його думку, мав *природний відбір*).

Дарвін висловив припущення, що предки людей жили на *Африканському континенті*, і зробив спробу реконструювати їхній зовнішній вигляд. “Давні родоначальники людини, — писав він, — були, безсумнівно, вкриті колись волоссям, й обидві статі мали бороди; їхні вуха були загострені й рухливі, а тіло закінчувалося хвостом... Нога, судячи з форми великого пальця в зародка, була в той час хапальним знаряддям; наші предки були, безсумнівно, деревними тваринами й населяли якусь теплу лісистою країну. Самці мали великі ікла, які слугували їм грізною зброєю”.

Після появи Дарвінового “Походження видів...” різко посилювалася увага до кісткових решток викопних людей, які час від часу виявляли в різних місцях Європи. Особливо широкий резонанс викликали знахідки у гроті Фельдгофер в долині Неандерталь поблизу німецького міста Дюссельдорф. Посилаючись на будову

виявленої там черепної кришки (товсті стінки, похилий лоб, розвинутий надбрівний валик та ін.), стегнової, тазових та інших кісток, німецький природознавець *К. Фульротт* висловив думку, що вони належали предкові сучасної людини. Її різко заперечував відомий анатом і патолог *Р. Вірхов*, заявивши, що так званий *неандерталець* — це патологічний суб'єкт сучасного фізичного типу з ознаками дитячого рахіту та старечої деформації. А ще один німецький дослідник твердив, що в гроті був похований російський козак монголоїдної зовнішності, який брав участь у закордонному поході російської армії під час війни з Наполеоном... Суперечки довкола неандертальської знахідки пояснюються тим, що ще в середині минулого століття більшість європейських учених не вірили в існування “допотопної” людини. І лише нові відкриття кісткових решток палеоантропів на території Франції (Ля-Шапелль-о-Сен), Німеччини (Ерінгсдорф, Штайнгайм), Італії (Монте-Черчіо), Хорватії (Крапіна) тощо (кінець XIX — початок XX ст.) змусили скептиків переглянути свої позиції.

Ежен Дюбуа

Ще палкіші й непримиренніші дискусії викликали відкриття, зроблені послідовником еволюційного вчення голландським лікарем і анатомом *Е. Дюбуа* на острові Ява. Під час розкопок на березі річки Соло поблизу міста Трініль, що проводились упродовж 1891—1893 рр., він виявив масивну черепну кришку і стегнову кістку викопної істоти, яку назвав *пітекантропом*, тобто мавполюдиною. Всі спроби дискредитувати цю знахідку, до яких вдалися Вірхов та інші консервативно налаштовані вчені, зазнали краху. Однак сам Дюбуа, не витримавши нападок, впав у відчай і захорвав свої

знахідки до сейфа, не допускаючи до них навіть своїх колег. А коли весь світ визнав слушність його поглядів, він оголосив їх помилковими.

Виникнення антропологічних товариств та їхня роль в історії науки про людину

Протягом 50—60-х років ХІХ ст. у багатьох європейських столицях постали антропологічні товариства — перші наукові осередки, що мали на меті всебічне вивчення людини.

Найпомітніший слід в історії антропології залишило Паризьке товариство, засноване 1858 р. французьким анатомом і хірургом *П. Брока* (1824—1880). Брока включав у зміст антропології широкий комплекс природничих і частково гуманітарних наук, а саме: зоологічну антропологію, що займається визначенням місця людини в природі; описову антропологію, або етнологію, до завдань якої входить дослідження анатомічних, психологічних та соціальних рис населення земної кулі; загальну антропологію, або біологію людини, котра вивчає вплив зовнішнього середовища, спадковість, краніологічні характеристики тощо. Таке широке трактування антропології.

Поль Брока

яке передбачає належність до неї власне антропології — науки про мінливість фізичного типу людини у часі й просторі; етнографії та первісної археології, було властиве і іншим представникам французької антропологічної школи.

Виключну увагу Брока приділяв удосконаленню методів досліджень. Він розробив систему краніологічних і соматологічних точок, склав перелік найважливіших ознак на черепі й тілі живої людини, створив прилади — прототипи сучасного антропологічного інструментарію, підготував спеціальні таблиці для визначення кольору шкіри, волосся й очей, виготовив муляжі описових характеристик обличчя: носа, губ і т. ін. Методичні рекомендації вченого значно зменшували вплив суб'єктивних чинників у процесі фіксації морфологічних ознак, який негативно відбивався на підсумках антропологічних досліджень.

З ініціативи Брока при Паризькому товаристві були засновані Антропологічна школа та музей, що згодом набув статусу Музею Людини. Він об'єднав навколо себе велику групу учнів і послідовників, які розгорнули активну пошукову діяльність. Один із них — *П. Топінар* — узагальнив досвід французької школи антропології у фундаментальній праці “Елементи загальної антропології” (1885), де виклав основи методики морфологічних досліджень, розглянув історію органічного світу й питання антропогенезу, систематизував великий за обсягом матеріал у галузі расознавства, зібраний багатьма поколіннями європейських дослідників. Згодом інший вихованець Паризького товариства — *Й. Денікер* — створив дуже детальну та науково обґрунтовану антропологічну класифікацію людства (1900). На відміну від попередніх класифікацій, де антропологічні, етнографічні, психологічні та інші характеристики часто змішувалися, в її основі лежали суто морфологічні критерії.

У 1863 р. перший антропологічний осередок виник у Російській імперії. Це було Товариство любителів природознавства при Московському університеті, організатором та ідейним натхненником якого став професор кафедри зоології *А. Богданов* (1863—1896).

Богданов вважав, що антропологія, яка перебуває на межі природничих та гуманітарних знань, відіграє надзвичайно важливу роль у розробці світоглядних проблем. Час появи людства, тілесна будова найдавніших людей, умови, які сприяли вдосконаленню їхньої фізичної подоби, “порівняльна морфологія, біологія й систематика нині існуючих племен та їхній географічний розподіл” — ось коло питань, що їх має висвітлювати антропологія. Вчений рішуче засуджував прояви расистської ідеології, які почастишали у другій половині XIX ст.

Богданов одним із перших виступив із дуже сміливим для свого часу положенням про незбіг расових та етнічних класифікацій, навівши приклади, коли та ж сама етнічна група включає різні антропологічні компоненти. Він переконливо показав, що спорідненість племен за мовою, побутом і звичаями ще не є доказом спільності їхнього походження. На таких же позиціях стоїть і сучасна наука.

Російський природознавець звертав велику увагу на розвиток краніологічних досліджень. Він опублікував і кілька статей, присвячених антропологічному складові давнього населення України: скіфів, середньовічних киян і т. ін. Зібрані під його керівництвом краніологічні колекції (понад 3 тис. черепів) склали основу антропологічної виставки, організованої в Москві 1879 р. На ній були також представлені знаряддя праці первісних людей, реконструкції зразків давньої фауни та флори, скульптурні зображення й фотографії представників численних етнічних груп, що мешкали в Російській імперії. Згодом експонати цієї виставки надійшли до новоствореного Антропологічного музею Московського університету, що діє й понині.

Анатолій Богданов

Микола Миклухо-Маклаї

Особливу роль в історії антропології відіграв видатний учений-гуманіст, українець за походженням *М. Миклухо-Маклаї* (1846—1888). Протягом 70—80-х років минулого століття він здійснив кілька експедицій на Нову Гвінею, Соломонові та Гебридські острови, Малаккський півострів тощо. Постійно ризикуючи життям, він зібрав там великі антропологічні й етнографічні колекції, котрі не втратили свого значення й досі.

Центральне місце в науковій спадщині Миклухо-Маклая посідають праці з антропології Нової Гвінеї. Вчений переконливо довів безпідставність поширених у ХІХ ст. уявлень про корінні відмінності

папуасів від усіх інших народів світу. Зокрема, він спростував свідчення тих європейських мандрівників, які писали про надмірну жорсткість волосся та синювато-чорний колір шкіри мешканців найбільшого меланезійського острова. Хибною виявилася й думка, ніби волосся у них росте жмутиками, а в будові ноги простежуються примітивні, “мавпячі” риси. Принципове значення мав також висновок Миклухо-Маклая про відсутність дисгармонії у фізичному типі метисів — дітей від шлюбів новогвінейців та малайців, оскільки він суперечив поглядам полігеністів про належність папуасів до особливої раси. Увесь комплекс наведених ученим даних переконливо свідчив про те, що ні за своїм фізичним типом, ні за психікою папуаси нічим істотно не відрізняються від інших народів, включно з європейськими, а їхня культурна відсталість пояснюється не расовою неповноцінністю, а специфікою історичного розвитку.

Миклухо-Маклай рішуче протестував проти дискримінації темношкірих рас, вимагаючи припинити політику “насилства, людокрадства й невільництва”, яку проводили колоніальні держави. Прагнучи захистити мешканців Нової Гвінеї від колонізаторів, він висунув проект заснування на острові общини вільних поселенців. Однак царський уряд не підтримав його. Тяжкі хвороби, викликані перебуванням у незвичних для європейця кліматичних умовах, підірвали здоров'я Миклухо-Маклая, і він помер на 42-му році життя.

Значний внесок у розвиток антропології зробив відомий російський вчений академік *Д. Анучин* (1843—1923), який теоретично обґрунтував і застосував на практиці географічний метод аналізу антропологічних даних. У праці “Про географічний розподіл зросту чоловічого населення Росії” (1889) вчений виділив у Східній Європі кілька осередків низького та високого зросту, вказавши, що вони утворилися внаслідок давніх етногенетичних процесів. Так, зменшення довжини тіла населення деяких регіонів Росії, за Анучиним, пояснюється впливом низькорослих фіномовних племен, асимільованих прийшлими східними слов'янами в добу середньовіччя. Для аргументації своїх висновків він широко залучав дані суміжних етногенетичних дисциплін: історії, археології, етнографії. Застосований Анучиним комплексний підхід до висвітлення питань етногенезу та етнічної історії мав чимало послідовників і досі залишається актуальним.

Удосконалення методів досліджень. Головні шляхи розвитку сучасної антропології

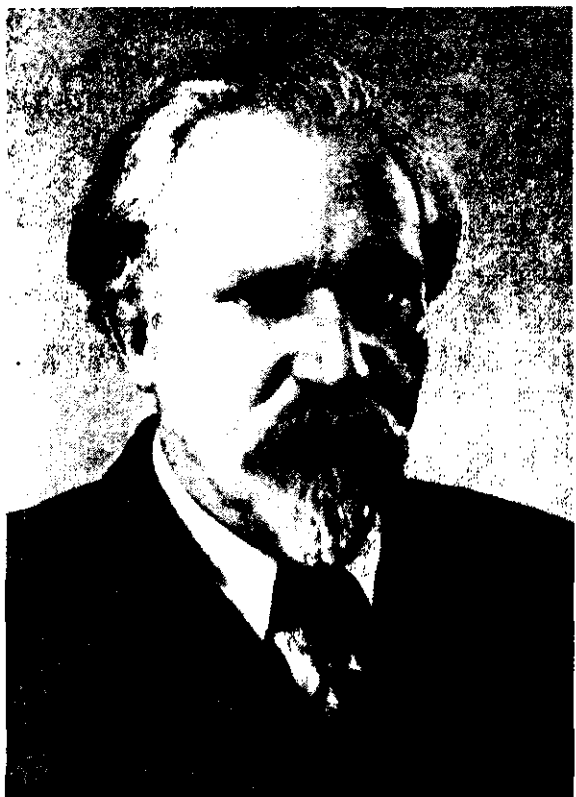
На початку ХХ ст. виникла *англійська біометрична школа*, керівником якої був *К. Пірсон* (1857—1936). Талановитий математик, він прагнув запровадити в біології ефективні статистичні методи аналізу емпіричних даних. Навколо Пірсона й заснованого ним часопису “Біометрика” об’єдналася група вчених, що застосовували ці методи в антропології.

Представники біометричної школи доклали також чимало зусиль для вдосконалення методів краніологічних досліджень. Вони створили систему чітко фіксованих розмірів людського черепа, розділивши їх на головні та другорядні. Один із учнів Пірсона — *Дж. Морант* — обстежив велику кількість краніологічних колекцій у музеях Великої Британії, Франції, Німеччини й систематизував матеріали, опубліковані різними дослідниками. Застосовуючи запропонований Пірсоном “коефіцієнт расової схожості”, послідовники біометричної школи виділили серед населення земної кулі кілька груп краніологічних типів, надавши їм рангу рас. Згодом їхні схеми були піддані справедливій критиці, оскільки вони абсолютно не враховували історичних умов формування расових комплексів людства.

Ще більший внесок у розвиток *методики антропологічних досліджень* зробив німецький вчений *Р. Мартін* (1864—1925), керівник кафедри антропології в Цюрихському університеті. Поряд із краніологічними розвідками він звертав велику увагу на вивчення остеологічних матеріалів та обміри живих людей. Свій багаторічний досвід Мартін втілював у тритомному “Підручнику антропології в систематичному викладі” (1928), що вийшов друком уже після його смерті. У цій унікальній праці детально описані методи фіксації розмірів черепа та кісток посткраніального скелета, викладені способи визначення антропометричних та антропоскопічних ознак живої людини, наведена бібліографія, яка охоплювала всі головні розділи антропологічних знань. Доробок Мартіна й досі залишається найавторитетнішим джерелом із питань морфології людини та методики антропологічних досліджень.

Чимало зусиль для вдосконалення методів фіксації морфологічних ознак доклали також російські науковці — співробітники заснованого *Д. Анучиним* у 1922 р. Науково-дослідного інституту антропології при Московському університеті. Після смерті академіка цей заклад очолив визначний учений *В. Бунак* (1891—1979), котрий залишив значну спадщину в усіх без винятку напрямках антропологічних знань. Уже в середині 20-х років колектив інституту провів масштабні соматологічні обстеження багатьох етнічних груп

СРСР, за підсумками яких *А. Ярхо* створив моделі варіацій описових ознак голови (носа, вух, губ тощо), а *Бунак* — кольору шкіри та очей. У 1925 р. вийшов друком посібник “Методика антропологічних досліджень” за редакцією *Бунака*, що згодом витримав ще кілька видань.

Віктор Бунак

Алеш Хрдлічка

Протягом першої третини ХХ ст. в різних регіонах Старого Світу були зроблені нові палеоантропологічні відкриття, які дали змогу переглянути усталені погляди на роль неандертальців в еволюційній історії людства. Тогочасні провідні фахівці (англієць *А. Кізс*, американець *Г. Осборн* та ін.) розглядали неандертальців як представників бічної, безвихідної гілки попередників сучасних людей. Уперше у справедливості цієї тези засумнівався відомий американський антрополог, виходець із бідної сім'ї чеських емігрантів *А. Хрдлічка* (1869—1943). В 1921 р. він виступив у Лондоні на традиційних читаннях пам'яті Гекслі з лекцією “Про неандертальську фазу в еволюції людини”, де на великому палеоантропологічному, археологічному та геологічному матеріалі довів належність неандертальців до виду *Homo sapiens*. Згодом учений розширив свою аргументацію у спеціальній книзі, виданій 1931 р. Погляди Хрдлічки не відразу були сприйняті іншими вченими, однак час підтвердив слушність його висновків.

Важливі наслідки для розуміння процесів формування людини мало віднайдення у 20—30-х роках кісткових решток австралопітеків у місцезнаходженнях Таунг, Стеркфонтейн, Макапансгат, Кромдрай та Сварткранс (здебільшого у карстових печерах) у Південній Африці. В 1925 р. професор Йоганесбурзького університету *Р. Дарт* на підставі вивчення черепа дитинча примата з Таунга (“бембі з Таунга”) дійшов висновку про те, що він належав прямоходячій мавпі — одній із тих, які були безпосередніми попередниками людей. Однак ця думка не знайшла підтримки серед більшості фахівців.

Раймон Дарт

Протягом наступних десятиліть австралопітеків продовжували розглядати як бічну, відокремлену гілку високорозвинутих мавп, які не відіграли помітної ролі у процесі антропогенезу. Це пояснюється тим, що їхні кісткові рештки були виявлені лише на крайньому півдні Африканського континенту — в регіоні, віддаленому від найдавніших стійбищ первісних людей. Однак у 1959 р. відомий антрополог *Л. Лікі* (1903—1972) розкопав фрагменти кістяка австралопітека у найдавнішому шарі Олдувайської ущелини в Танзанії — глибокої і довгої яруги, яка утворилася на дні висохлого озера кінця третинного — початку четвертинного геологічного періоду. Незабаром подібні пам'ятки були віднайдені і в інших регіонах Східної Африки. Дуже цінні відкриття були зроблені під час розкопок у місцевості Хадар у так званому Афарському трикутнику

(Ефіопія), які тривалий час проводила Міжнародна афарська експедиція. Особливо широкого розголосу набула знахідка решток молоді особини жіночої статі (“Люсі”), яка жила близько 3 млн років тому. Збереглося приблизно 40 % усіх кісток скелета, що дало змогу реконструювати зовнішній вигляд цієї істоти.

Різке розширення географії місцезнаходження австралопітеків цокорінно змінило уявлення про їхню роль у процесі антропогенезу. На думку переважної більшості антропологів, саме вони вперше засвоїли прямоходіння і були безпосередніми попередниками найдавніших людей.

У другій— третій чвертях нинішнього століття суттєво змінився й характер расознавчих студій. Поряд із традиційними напрямками — краніологією, остеологією, соматологією та іншими — виникла так звана фізіологічна антропологія, початок котрій поклало відкриття подружжя *Гіршфельд* (1918). Працюючи під час Першої світової війни у шпиталях на Салонікському фронті в Греції, вони помітили, що представники різних етносів мають неоднакове співвідношення груп крові системи АВО. Згодом були виявлені й інші фактори крові, в розподілі яких існують міжгрупові відмінності. Лише протягом останніх десятиліть з’явилися повідомлення про 70 нових факторів, що належать до 20 систем (MN, Rh, Дієго-фактор та ін.). На VII Міжнародному конгресі антропологічних та етнографічних наук у Москві (1964) *фізіологічну антропологію* було офіційно визнано окремим напрямом антропології. Протягом останніх років значно збільшилася кількість досліджень, присвячених впливу умов зовнішнього середовища, зокрема кліматичних, на формування морфофізіологічних особливостей людності різних природних зон земної кулі.

Не залишилися без змін і суто морфологічні програми расознавчих студій, які поповнилися новими напрямками — одонтологією, яка досліджує міжгрупову мінливість будови зубів, та дерматогліфікою, завданням якої є вивчення шкірного рельєфу долоні та пальців людини. Аналіз одонтологічних та дерматогліфічних даних дає змогу отримати дуже цінну, а в деяких випадках — незамінну інформацію про генетичні взаємостосунки тих чи інших етнічних груп.

Розширення расознавчих програм супроводжувалося широким упровадженням в практику досліджень методів варіаційної статистики. Місце “коефіцієнта расової схожості” Пірсона заступили такі математичні розробки, за допомогою яких можна досить точно оцінювати ступінь схожості або відмінності окремих груп людства. Особливо ефективні результати були отримані при аналізі ознак із простою формою спадковості (групи крові, деякі дерматогліфічні та одонтологічні дані тощо).

РОЗВИТОК АНТРОПОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

Перші антропологічні свідчення

Як і повсюдно, власне антропологічні дослідження в Україні почали проводитися лише в другій половині минулого століття. Однак відомості про фізичний тип населення окремих історично-етнографічних зон містилися вже окремі праці останньої третини XVIII ст. Так, *А. Шафонський* у “Чернігівського намісництва географічному описі” (1786) зазначав, що на Чернігівському Поліссі “народ взагалі невисокий на зріст і білявий”, у середній смузі Лівобережної України — “середній на зріст, трохи вищий за перших і темніший волоссям”, у південно-східній — “взагалі високий на зріст, худорлявий, обличчям смуглий і волоссям темно-русявий”. Подібні фрагментарні свідчення можна подібати і в етнографічних розвідках перших десятиліть XIX ст.

Цікава сторінка вітчизняної науки про людину пов’язана з першим ректором Київського університету *М. Максимовичем* (1804—1874), котрий 1831 р. опублікував у московському журналі “Телескоп” статтю під назвою: “Про людину: із скороченої системи тваринного царства”. Торкаючись питання про місце людини у природі, він указав на те, що за своєю тілесною будовою вона “схожа з тваринами (особливо орангом), тому зоологи об’єднують її з ними в один клас під іменем ссавців”. Однак людина все ж значно відрізняється від тварин: її тіло пристосоване “для розвитку в неї духовного життя”. Визначальними рисами людини, за Максимовичем, є наявність великого добре розвинутого головного мозку, особлива будова черепа, вертикальна постава тіла, рука, “пристосована для вільного дотику” і т. ін. Учений наголошував на тому, що всі люди належать до одного біологічного виду і мають однакові інтелектуальні здібності. Завдяки своїм прогресивним поглядам Максимович зажив широкого визнання.

Фізичні риси українців знайшли відображення в рукописній праці “Етнографічні описи селян Київської губернії...” (1854) відомого дослідника середини XIX ст., француза за походженням *Д. П. Де ля Фліза*. “Мешканці Київської губернії, — писав він, — належать до білої раси, яку називають кавказькою. Лицевий кут у них становить 85—90 гр. Вони мають такі риси: обличчя овальне, білого кольору... Рот не надто великий, не дуже виступаючий, губи рідко товсті, кістки вилиць мало випуклі, зуби звичайно добре поставлені симетрично й вертикально... Щоки рум’яні. Голова звичайно має нормальні пропорції, і часто трапляються обличчя,

красиві у своєму роді. Волосся як у чоловіків, так і в жінок частіше русяве, аніж чорне або світле, очі переважно не чорні, а блакитні й сірі. У чоловіків брови й борода переважно густі, вони носять вуса, борода — лише дехто з літніх чоловіків. Зріст високий, особливо в жителів південної частини губернії. Більшість чоловіків мають атлетичну будову, міцні кінцівки... Але селяни, які проживають на північ від Києва, в Радомишльському повіті, загалом менші на зріст, не такі міцні, волосся в них здебільшого світле, а очі блакитні". Наведені рядки свідчать про спостережливість Де ля Фліза: він вірно "вловив" відмінності між українцями лісостепової та поліської зон, які, за підсумками сучасних досліджень, належать до різних антропологічних типів.

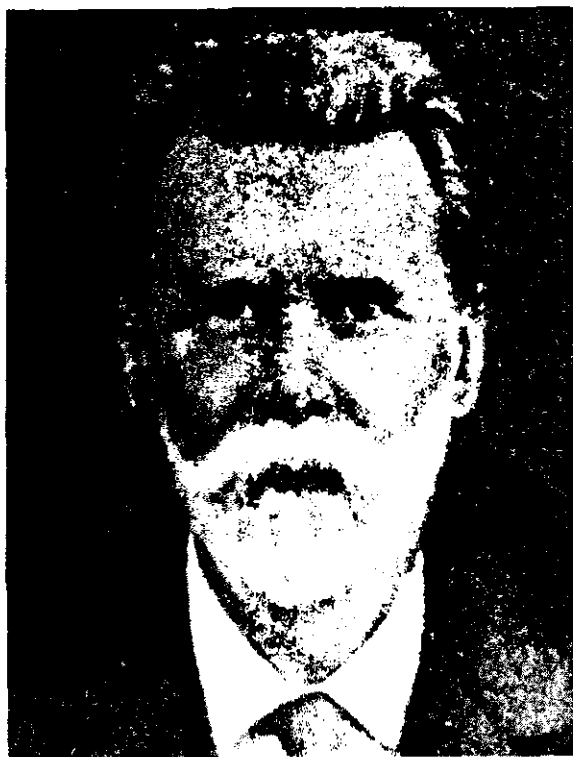
Павло Чубинський

Помітний слід в історії вітчизняної антропології залишив видатний етнолог *П. Чубинський* (1839—1884). В 1869 р. він за дорученням Російського географічного товариства організував експедицію для збирання етнографічно-фольклорних матеріалів на території України. За її результатами протягом 1872—1879 рр. учений опублікував сім томів "Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західноруський край", які були відзначені золотою медаллю на виставці в Парижі та Уваровською премією Петербурзької Академії наук. В одному з томів він навів дані про фізичну подобу юнаків-призовників (1366 осіб), зібрані лікарями рекрутських комісій. На

Його думку, вони дають змогу виділити на Правобережжі три типи: український, галицько-подільський та волинський, які відрізняються між собою за зростом і, частково, кольором волосся та очей. Крім того, вчений намагався окреслити роль окремих компонентів, які, на його думку, ввійшли до складу українського народу: тюркського, тобто з певною монголоїдною домішкою; південнослов'янського та румунського (фракійського), залучивши для цього історично-етнографічні та лінгвістичні дані. Хоча багато ознак, використаних Чубинським для широких узагальнень, визначалися візуально і, отже, дуже приблизно (наприклад: форма голови: округла, овальна і т.ін.) чи взагалі не використовуються в сучасній антропології (швидкість та характер ходьби людини), деякі його спостереження підтвердилися у процесі пізніших досліджень, які базувалися на досконаліших методичних засадах.

Федір Вовк — засновник вітчизняної антропології

Важливою віхою в історії антропології є діяльність *одного з найяскравіших представників української науки кінця XIX — початку XX ст. — Федора Вовка (1847—1918).*

Федір Вовк

Вовк належав до блискучої плеяди громадських діячів і вчених, світогляд яких сформувався на хвилі національного піднесення в Україні пореформеної доби. Закінчивши природничий факультет

Київського університету Св. Володимира, він, одначе, присвятив своє життя здебільшого гуманітарним наукам, інтерес до яких був зумовлений його суспільними поглядами. Людина дії, Вовк замолоду брав активну участь у діяльності київської “Громади” і під загрозою арешту був змушений таємно залишити батьківщину.

Хто зна, як склалася б його подальша доля, якби після тривалих поневірянь у Румунії, Болгарії та Швейцарії він 1887 року не оселився у Парижі — загальноновизнаному центрі антропологічної науки. Попри свої далеко не юнацькі літа Вовк став постійним слухачем лекцій у недільній школі та лабораторії Паризького антропологічного товариства, які читали провідні французькі вчені. Завдяки систематичним заняттям антропологією він 1905 року успішно захистив у Сорбонні дисертацію на тему “Скелетні видозміни ступні у приматів та в людських рас”, піднявшись до рівня своїх учителів. За неабиякі наукові успіхи Паризьке антропологічне товариство нагородило українського дослідника великою медаллю П. Брока та щорічною премією Е. Годара.

Ще під час перебування за кордоном Вовк доклав чимало зусиль для організації антропологічних досліджень на території України, діставши підтримку з боку французьких учених. Перший крок у цьому напрямі він зробив 1903 року, коли на запрошення М. Грушевського — голови Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові — провів антропологічні виміри 726 осіб — мешканців Галичини, Закарпаття та Буковини. Дослідження в західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, Вовк продовжив і в наступні роки. Згодом вони склали основу великої статті “Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини” (1908), де вперше була висловлена думка про належність українців до виділеної Й. Денікером “великої південної групи великорослих і темних брахіцефалів, які він називає адріятицькою і яку з антропологічного погляду можна б було назвати просто славянською”.

Ще ширші можливості для антропологічного вивчення українців відкрилися Вовкові тоді, коли після 26-річної еміграції він дістав дозвіл повернутися до Росії (щоправда, без права мешкати в українських губерніях). У січні 1906 р. вчений став співробітником Російського музею в Петербурзі, а згодом — Санкт-Петербурзького університету. Згуртувавши довкола себе велику групу студентів — вихідців з України (С. Руденка, Л. Чикаленка, О. Алешо, В. Сахарова та ін.), він налагодив систематичне збирання даних у тих регіонах імперії, де компактно мешкали великі групи української людності. За підсумками цих досліджень (а вони охопили близько 5 тис. осіб) Вовк підготував розділ “Антропологічні особливості українського народу” в другому томі колективної праці “Український народ в його минулому і сьогоденні” (1916).

На підставі аналізу варіацій антропометричних та антропоскопічних ознак у більш ніж 40 територіальних груп учений дійшов висновку *щодо відносної антропологічної однорідності українського народу*. “Українці, — писав він, — є досить одноманітне плем’я, темноволосе, темнооке, вище за середній зріст чи високого зросту, брахіцефальне, порівняно високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівняно короткими верхніми та довгими нижніми кінцівками”. Сукупність цих ознак Вовк назвав українським антропологічним типом, зауваживши, що відхилення від нього загалом незначні і спостерігаються лише на “скрайках” етнічної території українського народу. На його думку, українці належать до так званої адриатичної, або динарської, раси, ознаки якої поширені переважно серед південних і частково західних слов’ян — сербів, хорватів, чехів, словаків.

Висновки Вовка були неоднозначно зустрінуті представниками московської антропологічної школи, очолюваної Анучиним. У той же час вони надовго визначили напрями пошуків українських учених — *І. Раковського, А. Носова, С. Руденка, Р. Єндика* та ін.

Все життя Федір Вовк мріяв повернутися в Україну. Здавалося, цій мрії судилося здійснитись: навесні 1918 р. в похмурий Петроград йому надійшло запрошення зайняти посаду професора кафедри географії та антропології Київського університету. Однак по дорозі до Києва 71-річний вчений захворів, помер і був похований на сільському цвинтарі поблизу білоруського міста Жлобина.

Українська антропологія у 20—30-ті роки

За кілька років по смерті Ф. Вовка один із його учнів — *О. Аleshо* — в неймовірно важких умовах повоєнної руїни перевіз із Петрограда до Києва архів, книгозбірню (понад 8 тис. томів унікальних видань) та численні антропологічні й етнографічні колекції свого вчителя. Всі ці матеріали були зосереджені в Музеї (згодом — Кабінеті) ім. Хв. Вовка при Українській Академії наук, який складався з трьох розділів — етнографії, антропології та первісної історії. Тут були представлені краніологічні колекції, муляжі, предмети матеріальної культури давнього населення України, етнографічні експонати тощо. Попри брак коштів співробітники музею *А. Носов, М. Мушкет, В. Ткач* систематично проводили антропологічні дослідження, обстеживши кілька територіальних груп українців Поділля, Черкащини, Півдня, кримських татар, поляків та ін. Носов опублікував зібрані ним дані в кількох статтях, в яких він загалом дотримувався Вовкової схеми, хоча, на відміну від свого вчителя, не виключав ролі змішування у формуванні

морфологічних рис українського народу. В 1927 р. при Кабінеті був організований гурток-практикум для молодих науковців, де читали лекції та проводили практичні заняття. Однак на початку 30-х років цей науковий осередок, який продовжував традиції Вовкової школи, закрили, а його керівника *М. Рудницького* заслали до Пермської області Росії. *Ф. Вовка* офіційно оголосили “українським буржуазним націоналістом” ба навіть расистом, а його праці вилучили з бібліотек і замкнули у спецховищах.

Ще одним центром антропологічних досліджень у 20—30-ті роки був Харків, тодішня столиця УРСР. Тут були створені антропологічні кафедри, кабінети й лабораторії — в медичному інституті, Інституті ортопедії і травматології, Українському психоневрологічному інституті і т. д. Зокрема, в антропологічному відділенні психоневрологічного інституту відкрився анатомо-антропологічний музей із колекцією черепів, зібраною під час археологічних розкопок, муляжів тощо.

Широке визнання дістала діяльність колективу антропологів Харківського інституту народної освіти. Очолюваний професором *Л. Ніколаєвим*, колектив зосередився на вивченні питань фізичного розвитку різних вікових груп населення з урахуванням впливу зовнішнього середовища та спадковості. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років харківські вчені зібрали численні дані про фізичний тип міських і сільських мешканців — представників різних соціальних та професійних прошарків людності Лівобережної України. Опрацьовані із застосуванням біометричних методів, ці дані склали основу спеціальних шкал, які широко застосовувалися в легкій промисловості при виготовленні одягу. Одночасно харківські антропологи видали кілька наукових збірок, присвячених дослідженням груп крові населення України. Ці праці й досі не втратили свого наукового значення.

Упродовж 20-х років антропологічні центри діяли також в Одесі, Дніпропетровську. Всіх їх ліквідували на початку 30-х років у зв'язку з тотальним наступом сталінщини на українську науку й культуру.

У Львові у цей час працювали яскраві представники школи *Ф. Вовка* — *І. Раковський* та *С. Руденко*. В 1927 р. у збірці Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка вони вмістили узагальнюючу статтю “Погляд на антропологічні відносини в українського народу”, де зробили спробу переглянути погляди свого вчителя. На відміну від нього, вони дійшли висновку про те, що антропологічний склад українців сформувався в результаті змішування “щонайменше шести головних європейських типів”, основним з яких “є, безперечно, адріятицький”, тобто динарський. За їхніми підрахунками, він охоплює 44,5 % української людності, переважаючи в південній смузі. Поряд із динарським на етнічних теренах України досить

широко представлений ще один темнопігментований брахікефальний, але менш високорослий тип — альпійський (22,0 %). “Обидва антропологічні типи: адріятицький і альпійський, — зауважують дослідники, — так злучені численними перехідними посталями, що можемо тут злучити їх в один спільний “альпо-адріятицький” антропологічний тип. Це є, власне, той тип, який покійний наш учитель назвав “українським” типом і який кожному антропологові, що має нагоду зустрічатись з українським народом, відразу кидається в вічі”.

Своє бачення антропологічного складу людності України запропонував також представник львівської антропологічної школи *Ростислав Єндик*, який за співвідношенням основних антропологічних типів виокремив на українських землях чотири смуги. У трьох із них, на його думку, знов-таки переважає динарський тип.

Таблиця 1

Антропологічна характеристика людності українських етнічних земель
(за Р. Єндиком, 1949)

№	Групи расових первнів	Округи
1	I динарський, субнордійський сублапоноїдний	Харківщина, південно-західна і північно-східна Галичина
2		лемки
3		бойки
4		Холмщина, північно-західна Полтавщина, буковинські гуцули
5	II динарський з легкою домішкою вірменоїдного	галицькі гуцули
6		Поділля по Дністер
7		угорські гуцули
8		Бачка, угорські бойки, Поділля по Південний Буг
9		Таврія, північна Кубань
10	III нордійський з легкою домішкою динарського	Радомишльщина
11		Курщина
12		Волинь, південна Кубань
13	IV динарський середземноморський, сублапоноїдний, субнордійський	Чернігівщина, південне Поділля, північно-східна Полтавщина
14		Вороніжчина
15		частково — Галичина, Бойківщина
16		Київщина без Радомишльщини, Катеринославщина

Назагал протягом 20—30-х років українська антропологія зробила певні кроки у своєму поступі. Однак вона хибувала відсутністю систематичних польових досліджень і серйозного методичного підґрунтя. Нормальному розвитку вітчизняної науки про людину перешкоджали жорстокі репресії з боку сталінського режиму.

Здобутки та проблеми останніх десятиліть

По закінченні Другої світової війни в Україні не залишилося жодного антропологічного осередку: одні вчені загинули в сталінських таборах, інші припинили свої дослідження з остраху перед репресіями, дехто емігрував на Захід.

Новий етап у розвитку української антропології розпочався в середині 50-х років, коли у відділі етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині — Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України) була створена група антропології під керівництвом академіка *Івана Підоплічка*. Це відчутно сприяло планомірним дослідженням антропологічного складу українського народу, здійсненню комплексних експедицій на теренах республіки і за її межами, накопиченню палеоантропологічних матеріалів із стародавніх некрополів тощо.

У 1955 р. розпочала свою діяльність Українська антропологічна експедиція під керівництвом *В. Дяченка* (1924—1996), яка протягом восьми польових сезонів обстежила понад 100 етнотериторіальних груп України, Росії, Білорусії (загалом понад 7 тис. осіб). Програма досліджень охоплювала широкий комплекс *соматологічних* ознак, а саме: зріст, розміри й описові ознаки обличчя та голови (зокрема колір очей і волосся, форма носа, губів, розвиток третинного волосяного покриву, тобто бороди у чоловіків, тощо). Обстеження проводились у межах одного району переважно серед чоловіків 18—60 років.

Підсумки експедиційних досліджень Дяченко узагальнив у монографії “Антропологічний склад українського народу” (1965), де навів дані щодо мінливості найважливіших ознак фізичної будови української людності та подав загальну антропологічну характеристику українців на фоні інших етнічних груп Східної, Центральної та Південної Європи. На його думку, на етнічній території українського народу виділяється кілька регіональних варіантів, або областей: центральноукраїнська, карпатська, нижньодніпровсько-прутська, валдайська, або деснянська, та ільменсько-дніпровська. Кожній із них, за винятком карпатської, він знайшов аналогії в Росії та частково в Білорусії. Учений розглянув також роль окремих

етнічних компонентів, які вплинули на формування морфологічних рис населення різних історично-географічних зон України: іранського (південноєвропеоїдного), сліди котрого фіксуються на Лівобережжі; фракійського (південноєвропеоїдного), вплив котрого простежується в карпатській зоні; тюркського (монголоїдного), домішка якого фіксується в Середній Наддніпрянщині; балтського (північноєвропеоїдного), що його можна “вловити” на Волині та Поліссі, і т. ін. Хоча не всі висновки цієї книги витримали випробування часом, вона й досі залишається головним джерелом з антропології українського народу.

Василь Дяченко

Єлизавета Данилова

У другій половині 60-х років співробітники групи антропології ІМФЕ та деяких інших наукових закладів України (Є. Данилова, В. Дяченко, С. Лаврик, А. Караванов, М. Дудник, Л. Тимошенко, Р. Руденко та С. Старовойтова) розгорнули широкі гематологічні дослідження, підсумки яких були узагальнені в монографії Є. Данилової “Гематологічна типологія українського народу у зв’язку з питаннями етногенезу” (1971). На підставі аналізу варіацій груп крові систем АВО, Rh, MN автор виокремила в межах України п’ять генеографічних областей, чотири з котрих (центральноукраїнська, поліська, деснянська, південно-східна) входять до великої східноєвропейської, а одна (карпатська) — до північнобалкансько-карпатської зон.

Важливим напрямом вітчизняної антропології є *палеоантропологічні дослідження*. Завдяки інтенсивним археологічним розкопкам, які проводились у повоєнні роки, у фондах Інституту археології НАН України, Науково-дослідного інституту і Музею антропології при Московському університеті ім. М. В. Ломоносова та Санкт-Петербурзького відділення Інституту етнології та антропології РАН нині нагромаджені величезні краніологічні та остеологічні колекції з давніх некрополів України (понад 10 тис. одиниць). Серед них — кісткові рештки неандертальців, виявлені на деяких стійбищах у Криму; фрагменти кісток верхньопалеолітичних людей; численні кістяки з багатих на знахідки мезолітичних і неолітичних некрополів Надпоріжжя та Приазов'я; краніологічні та остеологічні колекції з курганів доби міді-бронзи, з курганних та безкурганних могильників, залишених кіммерійцями, скіфами, сарматами, племенами Черняхівської культури та давньоруською людністю — нащадками літописних полян, древлян, волинян, сіверян, тиверців та уличів. Ці матеріали вивчали українські науковці (Г. Зіневич, К. Соколова, В. Діденко, С. Круц, І. Потехіна, П. Покас та ін.), які співпрацювали зі своїми московськими та санкт-петербурзькими колегами.

Питанням *антропогенезу* присвячена низка праць Є. Данилової. З-поміж них особливо виділяється монографія “Еволюція кисті і стопи людини в процесі антропогенезу”, що витримала кілька видань. Ця книга, де узагальнено великий за обсягом матеріал із морфології предків людини, дістала високу оцінку вітчизняних та зарубіжних фахівців.

У повоєнні роки українські антропологи брали участь і у вирішенні завдань народного господарства. Певний час у Київському університеті ім. Т. Шевченка діяла лабораторія прикладної антропології під керівництвом В. Дяченка. Її співробітники здійснили масові антропометричні обстеження різних вікових і професійних груп населення України. Зібрані дані були використані при розробці стандартів виробів легкої промисловості.

На сьогодні в нашій державі діє лише один антропологічний осередок — сектор антропології Інституту археології НАН України. Його завданням є вивчення антропологічного складу й генетичних взаємостосунків стародавнього населення півдня Східної Європи. Антропологічні дослідження проводяться також в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

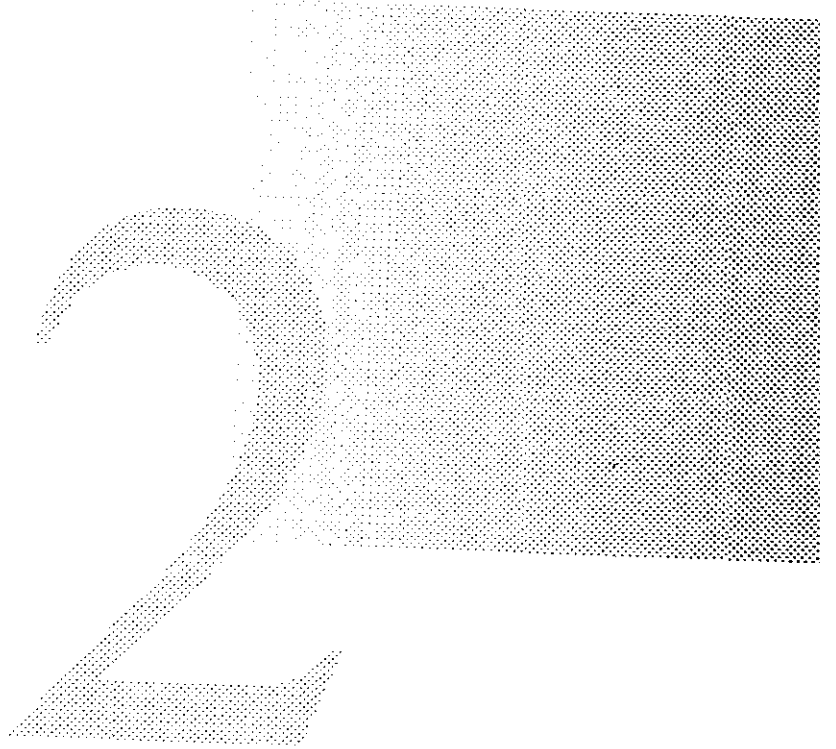
**ЗАПИТАННЯ
Й ЗАВДАННЯ**

1. Як античні вчені уявляли походження людини? Завдяки яким рисам людина, за Арістотелем, посідає панівне місце у природі?
2. Хто з учених давньої Греції навів свідчення про давні племена та народи, які жили на сучасній території України?
3. Який поділ роду Ното запропонував Карл Лінней?
4. В чому суть Ламарківської теорії антропогенезу?
5. Схарактеризуйте діяльність Паризького антропологічного товариства.
6. Як вдосконалювалися методи антропологічних знань у кінці минулого — на початку нинішнього століття?
7. Схарактеризуйте основні тенденції розвитку сучасної антропології.
8. Дайте оцінку антропологічної спадщини Федора Вовка.
9. Як розвивалася вітчизняна антропологія в 20—30-ті роки нинішнього століття?
10. В яких напрямках антропології працювали українські вчені в повоєнні роки?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев В. П.* Краткий очерк истории науки // Историческая антропология. Москва, 1979.
- Бунак В. В.* Сучасний стан і чергові завдання антропологічного вивчення Української РСР // Матеріали з антропології України. Київ, 1960. Вип. 1.
- Вовк Хв.* Антропометричні дослідження українського населення Галичини, Буковини й Угорщини // Матеріали до української етнології. Львів, 1908.
- Вовк Хв.* Антропологічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. Київ, 1995.
- Вишневский Б. Н.* Естественная история человека (Очерк истории развития антропологии) // Вселенная и человечество. Ленинград, 1928. Кн.6.
- Дяченко В. Д.* Антропологічний склад українського народу. Київ, 1965.
- Зиневич Г. П.* Человек изучает человека. Київ, 1988.
- Єндик Р.* Вступ до расової будови України // Наук. тов. ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. Мюнхен, 1949. Ч. 1.

- Крисаченко В. С.* Історичне (генетичне) українознавство // *Українознавство: Хрестоматія-посібник.* Київ, 1966. Кн. 1.
- Левин М. Г.* Очерк истории антропологии в России // *Рогинский Я. Я., Левин М. Г.* Основы антропологии. Москва, 1955.
- Носов А. Ф. Ф. К.* Вовк і українська наука // *Антропология: Річник Кабінету.* Київ, 1928.
- Раковський І., Руденко С.* Погляд на антропологічні відносини в українського народу // *Зб. мат.-прир.-лік. секції Наук. тов-ва ім. Шевченка.* 1927. Т. XXVI.
- Сегеда С.* Антропологічна спадщина Ф. Вовка в світлі сучасних наукових даних // *Федір Вовк.* Антропологічні особливості українського народу. Київ, 1994.
- Франко А. Д., Франко О. Е.* Федор Кондратьевич Вовк (Волков): Биограф. очерк // *Сов. этнография.* 1989. №1.
- Чубинский П. П.* Труды этнографо-статистической экспедиции в Западнорусский край. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7.
- Chekanowski J.* Człowiek w czasie i przestrzeni. Warszawa, 1934.

Програма
й методика
антропологічних
досліджень

ЗАГАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО НАПРЯМИ ТА МЕТОДИ ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Антропометрія

Основу антропологічної методики складає *антропометрія*, тобто виміри тіла або скелета людини. За традицією, вона включає також *антропоскопію* — візуальне визначення так званих *якісних*, або *описових*, ознак, які не піддаються вимірюванню. Для оцінки величини (ступеня вираженості) якісних ознак їх умовно відносять до певних категорій (наприклад, відтінок кольору волосся: світле, змішане, темне та ін.). Розрізняють такі розділи антропометрії:

- *краніометрію* та *краніоскопію* — вивчення вимірних та описових ознак черепа;
- *остеометрію* та *остеоскопію* — дослідження розмірів та візуальних характеристик кісток *посткраніального скелета*;
- *соматометрію* та *соматоскопію* — визначення розмірів та якісних ознак тіла живої людини, включаючи голову.
- Антропометричні обстеження останньої називають *кефалометрією* та *кефалоскопією*.

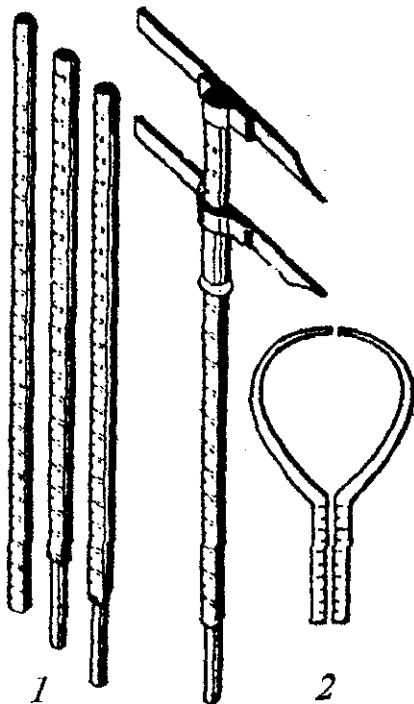
Традиційна антропологічна методика з роками поповнилася новими розділами: *одонтологією*, котра вивчає будову зубів; *дерматогліфікою*, завданням якої є дослідження папілярних ліній та візерунків долоні; *гематологією*, або *серологією*, — вивченням груп крові, та ін.

Антропометричний інструментарій

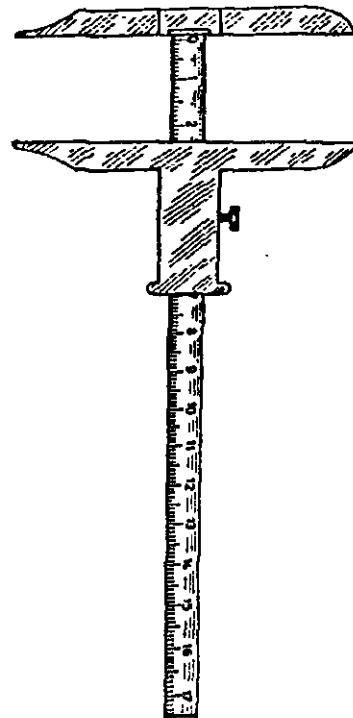
Він складається зі спеціальних інструментів і приладів, призначених для вимірів окремих показників людського тіла і кісток скелета, та шкал і муляжів, які застосовуються для виявлення описових ознак.

У процесі антропометричних досліджень найчастіше використовуються такі інструменти: антропометр, антропометрична стрічка, різні типи циркулів, штатив Моллісона, гоніометр, мандибулометр та остеометрична дошка.

Антропометр, що застосовується здебільшого для вимірів зросту (довжини тіла) та довжини кінцівок живої людини, складається з чотирьох металевих трубок, які після збірки утворюють штатив завдовжки 2 м. Він містить дві міліметрові шкали, нульові позначки котрих знаходяться на протилежних кінцях штатива — нижньому та верхньому. По штативу вільно переміщується поперечна ніжка-лінійка, що може обертатися навколо власної осі. На верхівці антропометра можна закріпити ще одну ніжку: це дає змогу використати його верхній сегмент для вимірювання широтних розмірів людського тіла (наприклад, ширини таза, плечей тощо).

Антропометр
у розібраному стані:
1 — штатив; 2 — сегмент для
вимірювання широтних розмірів

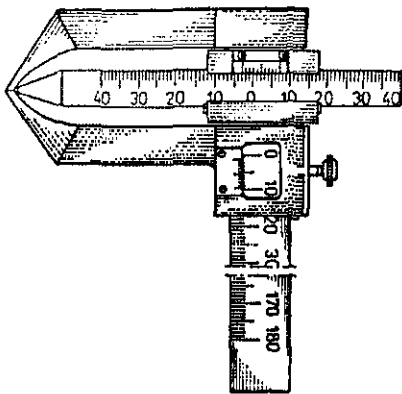
Ковзний
циркуль

Антропометрична стрічка використовується для вимірів окружностей людського тіла: грудей, голови, кінцівок тощо. Це — тонка металева стрічка довжиною 2 м з міліметровою розбивкою.

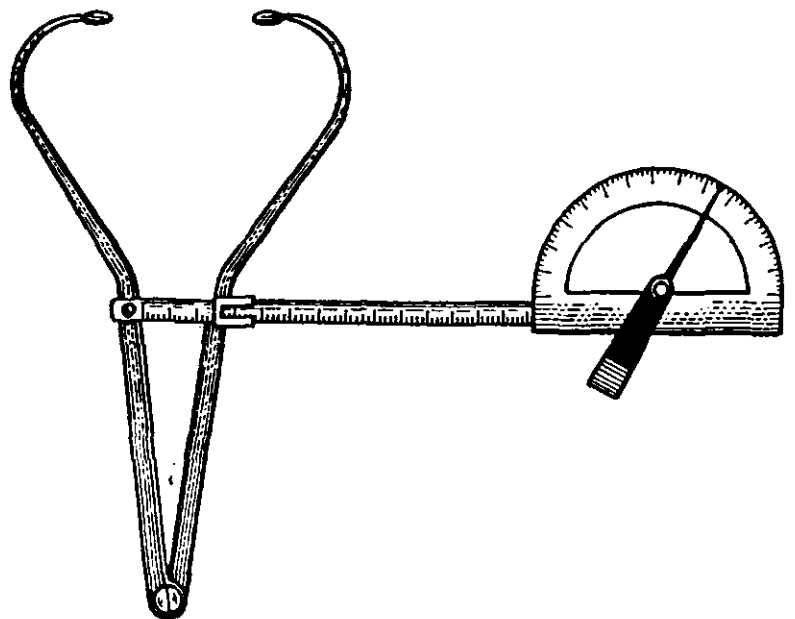
Ковзний циркуль призначений для вимірів невеликих лінійних відстаней. Складається з плоскої металевої пластини з міліметровою шкалою (лінійки) та двох поперечних ніжок: нерухомої, закріпленої на нульовій позначці, та рухомої, що, вільно пересуваючись уздовж

лінійки, фіксує відстань між двома точками. Ніжки мають різні кінці: гострі, за допомогою яких здебільшого вимірюють черепи, та заокруглені, які застосовуються під час вимірів живих людей. Довжина ковзного циркуля — 220—300 мм.

Координатний циркуль дає змогу вимірювати відстань (висоту) від певної точки до лінії, проведеної між двома точками, розташованими в іншій площині. Складається з довгої металевої пластини (лінійки), нерухомої та рухомої ніжок, між якими на спеціальній муфті перпендикулярно закріплена ще одна ніжка. Остання рухається як уздовж, так і поперек лінійки, що дає змогу фіксувати не лише лінійні, а й висотні розміри. Діапазон шкали лінійки — 180 мм, перпендикулярної ніжки — 80 мм.

Координатний циркуль

Товщинний циркуль із припасованим штативом Моллісона

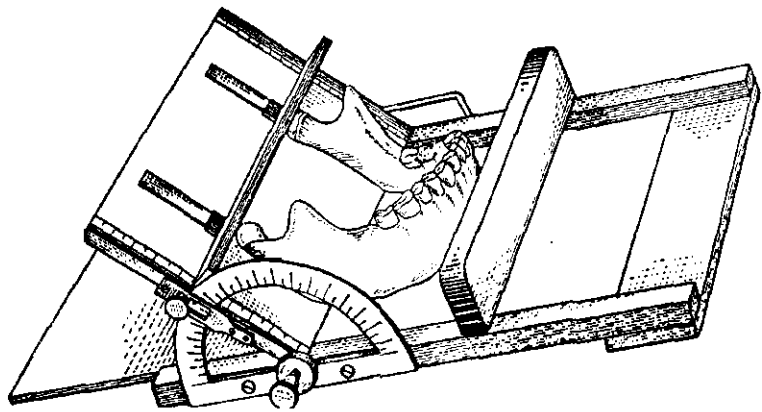
Товщинний циркуль (великий або малий) застосовується для вимірів відстаней між точками, які розташовані на сферичних поверхнях тіла чи кісток. Складається з двох рухливих пластин, з'єднаних між собою гвинтом. Нижні половини пластин мають пряму, а верхні — дугоподібну форму. Між пластинами закріплена лінійка з міліметровою шкалою, яка дає змогу фіксувати відстань між розведеними кінцями циркуля. Розмах великого товщинного циркуля становить 600 мм, малого — 250 мм.

Штатив Моллісона, призначений для вимірювання кутів черепа, складається з трьох вертикальних стояків, два з яких можуть обертатися навколо основного на 180°. На верхівках стояків розміщені рухомі муфти, де вільно пересуваються горизонтальні пластини. Крім того, на одному із допоміжних стояків розташована ще одна

муфта, до якої прикріплена загнута пластина. Така система рухомих стояків і муфт з пластинами дає змогу встановити череп у так званій *франкфуртській горизонтальній площині*, яка проходить через верхні краї слухових отворів і нижній край лівої очної орбіти.

Гоніометр, котрий також слугує для вимірювання кутів черепа, — це транспортер із закріпленою в центрі стрілкою. На задній поверхні транспортера є муфта з гвинтом, за допомогою якої гоніометр можна закріпити на округлій ніжці ковзного або товщинного циркуля.

Мандибулометр застосовується для фіксації розмірів та кутів нижньої щелепи. Складається з підставки і двох рухомих площин із міліметровими шкалами.

Мандибулометр

Остеометрична дошка, або *вимірювальний штатив Р. Мартіна* — це прилад, призначений для остеометричних вимірювань. Він складається з горизонтальної дошки розміром 65 × 22 см з міліметровою розміткою, двох прикріплених до неї під прямим кутом вертикальних дощечок заввишки 8 см та дощечки трикутної форми, що її можна вільно пересувати по горизонтальній дошці. Нульова позначка шкали знаходиться на стику вертикальних дощечок. Розміри кісток фіксуються за допомогою рухомої дощечки.

Вимірювальний штатив
Мартіна (остеометрична
дошка)

Головні напрями антропологічних студій

За характером, напрямками та об'єктами досліджень розрізняють *палеоантропологічні* дослідження та вивчення *живих людей*.

Об'єктом палеоантропологічних досліджень є *кісткові рештки людей* із поховань широкого хронологічного діапазону — від доби

нижнього палеоліту до середньовіччя. Найчастіше це черепи й зуби, які найкраще зберігаються у ґрунті, викінчення кінцівок, тазові кістки тощо. Збирання й транспортування кісткових решток передбачає дотримання спеціальних правил.

Важливим завданням палеоантропологічного дослідження є визначення статі та віку похованих. Такі індивідуальні характеристики лягають в основу демографічних розрахунків, котрі дають уявлення про статевовіковий склад, тривалість життя та соціальну структуру давніх суспільств.

Наступний етап палеоантропологічного дослідження — індивідуальні виміри черепів та підрахунки індексів, що вказують на співвідношення окремих розмірів. На основі індивідуальних даних вираховують середні значення та розмах варіацій краніометричних ознак у конкретній серії. Це дає змогу реконструювати фізичний тип і за допомогою спеціальних статистичних методів з'ясувати ступінь генетичної спорідненості окремих груп давнього населення земної кулі. Зіставлення їхніх краніологічних характеристик дозволяє встановити шляхи міграцій давніх племен, визначити співвідношення місцевого й прийшлого населення в тому чи іншому регіоні, побачити витоки антропологічних особливостей сучасних етнічних груп.

Цю інформацію істотно доповнюють результати остеометричних досліджень. На основі вимірів кісток посткраніального скелета можна реконструювати основні показники фізичного розвитку давнього населення земної кулі, а саме: зріст, пропорції та вагу тіла.

Останнім часом для з'ясування генетичних взаємостосунків давніх популяцій дедалі ширше застосовуються дані одонтологічних досліджень, які є своєрідним містком між давніми та сучасними антропологічними типами. Крім того, розроблені спеціальні методи, які дають змогу за кістковими рештками визначити групи крові давніх людей. Усе це суттєво збагачує дані, отримані на підставі традиційних методів.

У процесі палеоантропологічних досліджень учені фіксують також випадки травм (переломи кісток, поранення тощо), захворювань, трепанацій і штучних деформацій черепа, підпилювання зубів із ритуальною метою і т. ін. Ці дані є важливим джерелом інформації про загальні умови життя, рівень медичних знань, світогляд та звичаї давньої людності.

Метою антропологічних досліджень *живих людей* є висвітлення антропологічного (расового) складу та генетичних взаємостосунків окремих груп сучасного населення земної кулі. Необхідною передумовою таких досліджень є правильний вибір контингенту обстежуваних: тут слід ураховувати чисельність вибірки, яка повинна складати близько 100 осіб однієї статі, її вікову структуру, інші демо-

графічні характеристики, історично-етнографічні дані. Значна увага приділяється визначенню соматоскопічних (описових) ознак: пігментації та будови м'яких тканин обличчя, що вимагає спеціальних навичок і значного досвіду. Поряд із традиційними характеристиками (соматометрія та соматоскопія) для висвітлення етногенетичної проблематики широко залучаються дані одонтології, дерматогліфіки та гематології. Порівняльний аналіз даних, отриманих за допомогою всіх без винятку систем, проводять лише на підставі середніх значень ознак у конкретній вибірці.

Одним із напрямів антропології, що склався на перетині краніології та соматології, є *антропологічна реконструкція обличчя людини за черепом*.

ВИЗНАЧЕННЯ ВІКУ Й СТАТІ ЗА КІСТКАМИ СКЕЛЕТА

Основні відомості про будову людського скелета

Скелет людини складається з 203—206 (36—40 непарних і 164—166 парних) кісток, серед яких за зовнішньою будовою та структурою розрізняють *трубчасті (довгі та короткі), губчасті (довгі, короткі й сесамовидні), пласкі (кістки черепа, кістки плечового й тазового поясів) і змішані кістки*.

Серед довгих трубчастих кісток — кістки плеча, передпліччя, стегна, гомілки; серед коротких — кістки п'ястка, фаланги пальців та ін.

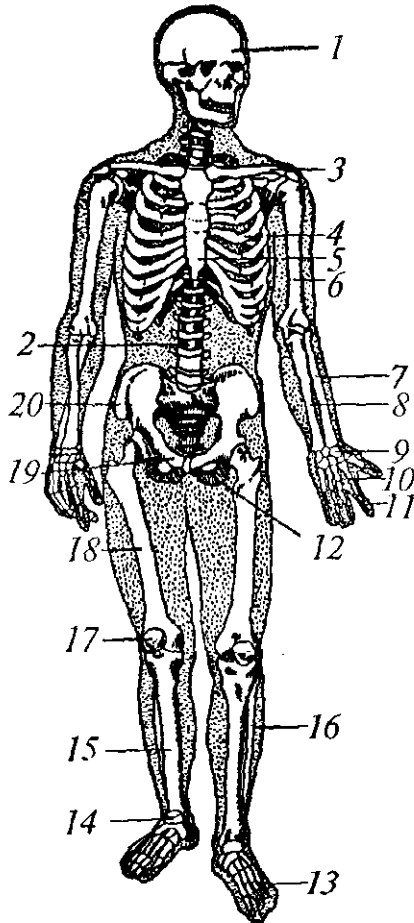
У довгих трубчастих кістках виділяють середню частину — *тіло*, або *діафіз*, два (зазвичай потовщених) кінці — *епіфізи* та невеликі проміжні зони між ними — *метафізи*. Дитячі метафізи (зона росту кісток) утворені із хрящової пластини.

До довгих губчастих кісток належать ребра, грудина; до коротких — кістки зап'ястка; до сесамовидних, які безпосередньо не з'єднані зі скелетом, — наколінок.

До змішаних кісток належать кістки основи черепа.

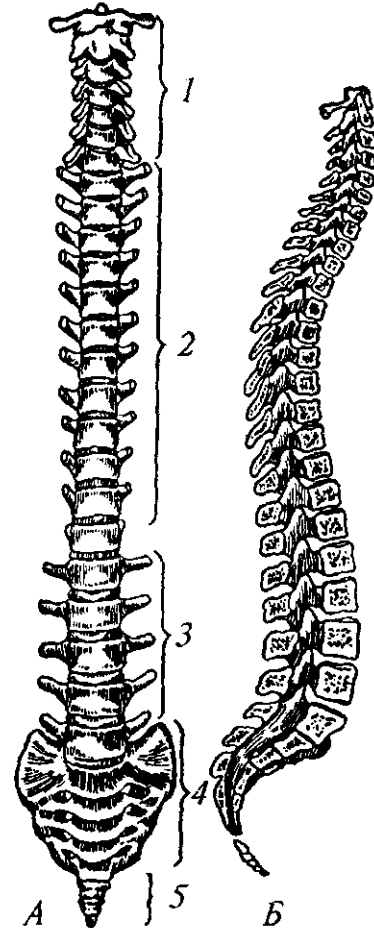
У структурі кісток розрізняють щільну, або компактну, і губчасту речовини. Компактна речовина добре виражена в діафізах довгих трубчастих кісток; губчаста — у ребрах, грудині, тілах хребців і в епіфізах довгих трубчастих кісток.

Людський скелет складається з кількох відділів: скелета тулуба (хребтовий стовп та грудна клітка); скелета верхньої кінцівки (кістки плечового пояса і вільної верхньої кінцівки); скелета нижньої кінцівки (кістки тазового пояса і вільної нижньої кінцівки), скелета голови (череп із двома його відділами — мозковим і лицевим).

Скелет людини
(вигляд спереду):

- 1 — голова; 2 — хребтовий стовп; 3 — ключиця; 4 — ребро; 5 — грудина; 6 — плечова кістка; 7 — променева кістка; 8 — ліктьова кістка; 9 — кістка зап'ястка; 10 — кістки п'ястка; 11 — кістки пальців кисті; 12 — сіднича кістка; 13 — кістки п'яса; 14 — кістки заплесна; 15 — великогомілкова кістка; 16 — малогомілкова кістка; 17 — паколіннок; 18 — стегнова кістка; 19 — лобкова кістка; 20 — клубова кістка

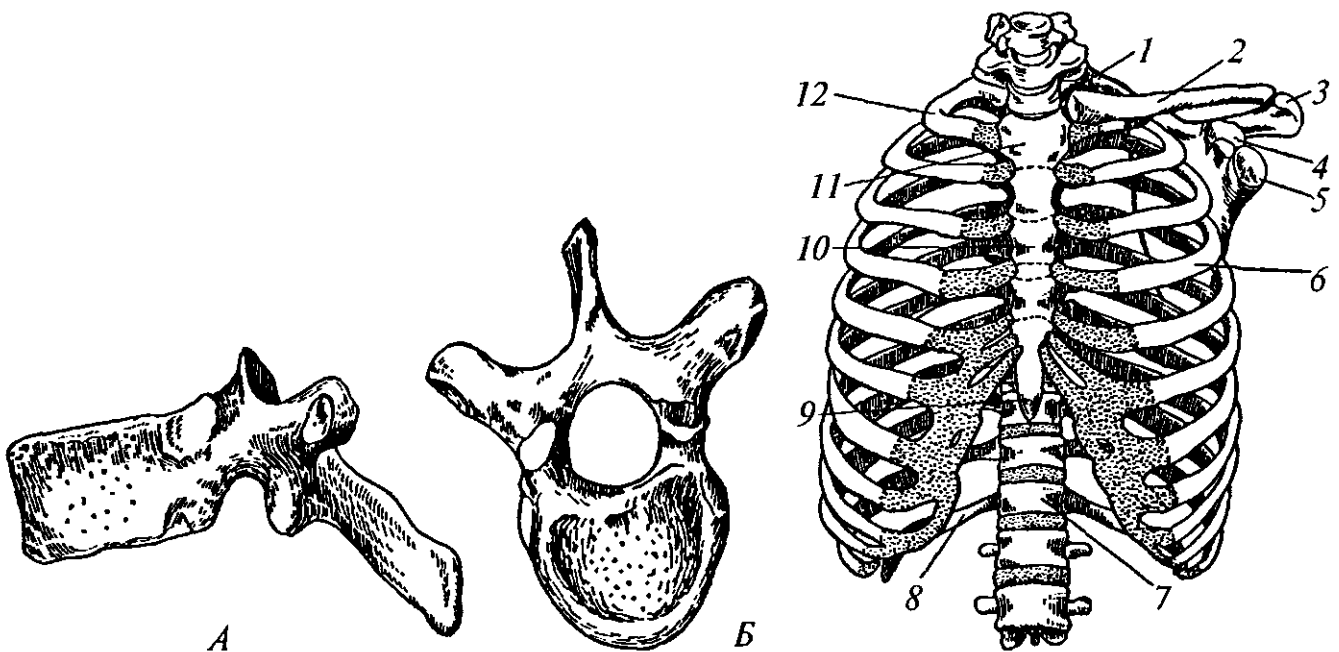
Хребтовий стовп:

- A — вигляд спереду; B — середній розтин хребтового стовпа
- 1 — шийні хребці; 2 — грудні хребці; 3 — поперекові хребці; 4 — крижова кістка; 5 — куприк

Основними елементами хребтового стовпа є хребці, кількість котрих варіює від 32 до 35. Розрізняють такі відділи хребтового стовпа: шийний, який складається з семи хребців, грудний (12), поперековий (5), крижовий (5), куприковий (1—5 хребців). Кожний хребець має тіло, дугу, остисті й суглобові відростки.

Шийні хребці відносно невеликих розмірів, їхні остисті відростки здебільшого короткі, роздвоєні на кінцях. Перший шийний хребець — атлант — замість тіла має передню дугу.

На тілі й поперечних відростках *грудних хребців* містяться верхні та нижні ямки для з'єднання з ребрами. Ці довгі остисті відростки нахилені донизу.

Грудний хребець

А — вигляд збоку;
Б — вигляд зверху

Скелет грудної кістки:

1 — перший грудний хребець;
2 — ключиця; 3 — плечовий відросток лопатки; 4 — дзьобоподібний відросток лопатки; 5 — суглобова задня лопатки;
6 — ребро (IV); 7 — мечоподібний відросток грудини; 8 — тіло грудини;
9 — ручка грудини; 10 — перше ребро

Поперекові хребці — відносно масивні, їхні остисті відростки розташовані горизонтально.

Крижові хребці в період статевого дозрівання цілком зростаються між собою, утворюючи одну кістку — *крижову*. Верхня частина крижової кістки має розширену основу, нижня — звужену верхівку. Тазова поверхня крижової кістки ввігнута, гладенька, спинна — випукла, шершава

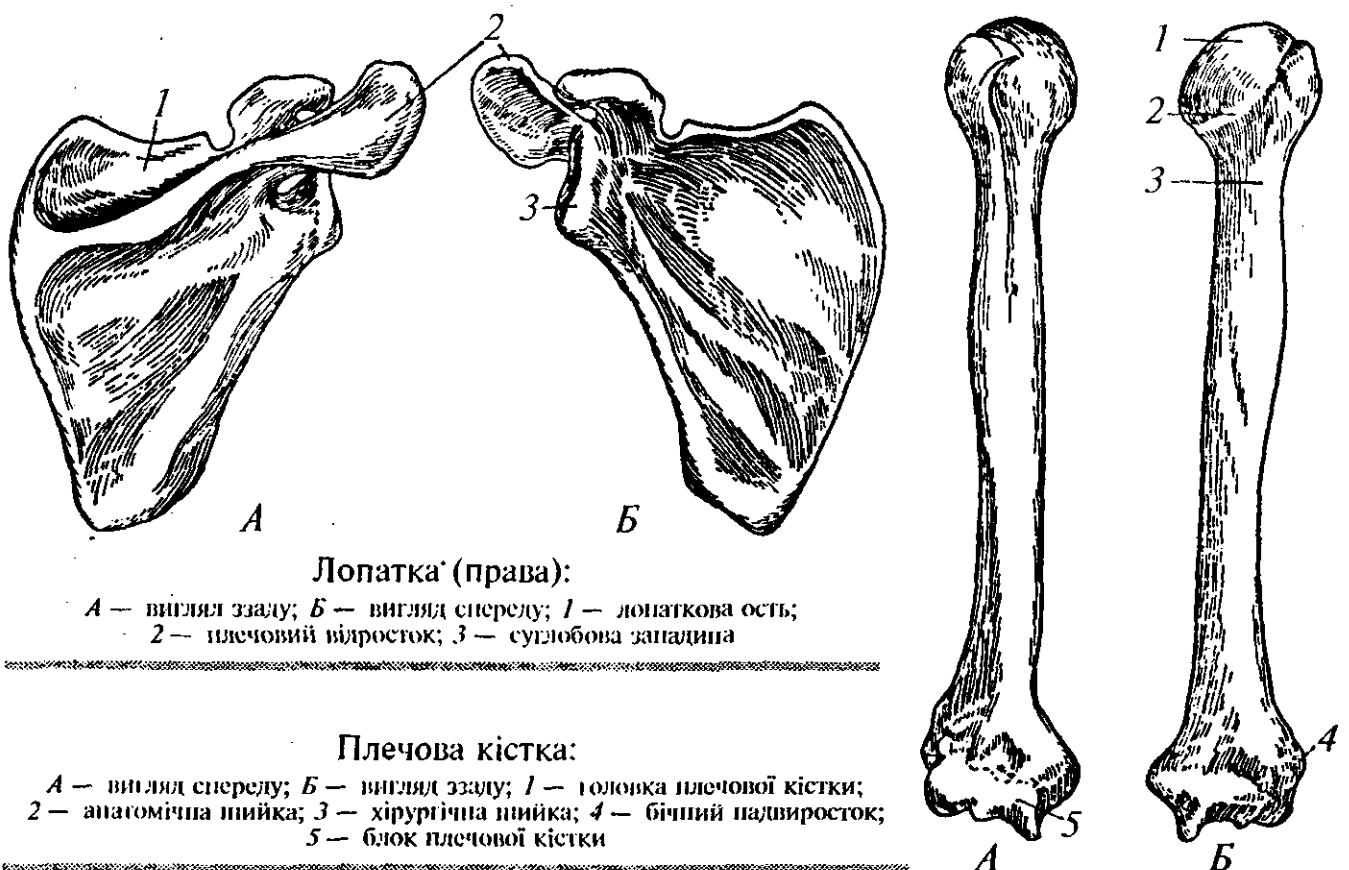
Куприкові хребці в дорослої людини зростаються, утворюючи маленьку трикутну *куприкову кістку*. Вона має вигляд вигнутої та перевернутої верхівкою донизу піраміди.

Скелет *грудної клітки* включає грудний відділ хребтового стовпа, ребра і грудину. *Ребра*, яких 12 пар, мають вигляд зігнутих пластинок. *Грудина*, яка замикає грудну клітку спереду, — це злегка випукла видовжена пластина. Вона складається з трьох частин: вер-

хньої (ручки), середньої (тіла) і нижньої (мечеподібного відростка). Зверху на грудині міститься яремна вирізка, а з боків — вирізки для з'єднання з ключицями і ребрами.

У скелеті *верхньої кінцівки* розрізняють *плечовий пояс* та *скелет вільної верхньої кінцівки*.

Плечовий пояс утворений *лопаткою* та *ключицею*. *Лопатка* — це пласка кістка трикутної форми. На її задній поверхні є високий виступ — *лопаткова ость*, яка закінчується плечовим відростком, що сполучається з ключицею. Бічний кут лопатки має суглобову западину для з'єднання з плечовою кісткою. *Ключиця* — це трубчаста кістка S-подібної форми, що з'єднує лопатку з грудиною.

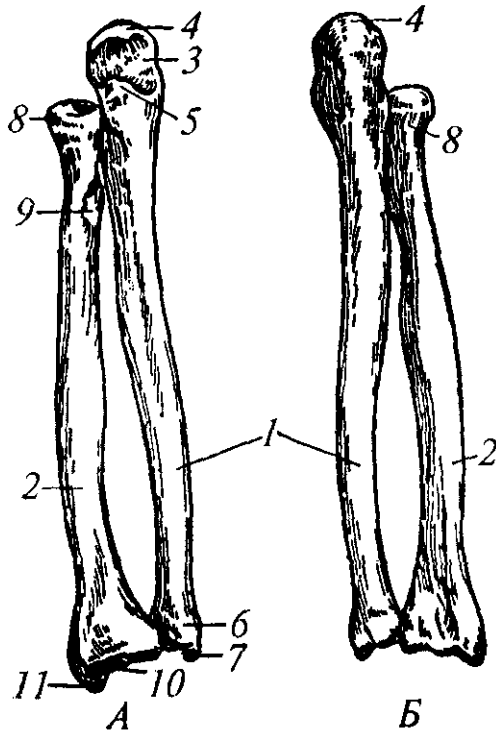
Скелет вільної верхньої кінцівки складається з трьох частин: *плечової кістки*, кісток *передпліччя* і скелета *кисті*.

Характерними особливостями *плечової кістки* є шароподібна головка, розташована на верхньому епіфізі, та блокова суглобова поверхня для з'єднання з кістками передпліччя, яка міститься на нижньому епіфізі.

Серед кісток *передпліччя* розрізняють *ліктьову* (з боку мізинця) та *променеву*, діяфізи котрих мають тригранну форму. На верхньому потовщеному епіфізі ліктьової кістки є суглобова блокова вирізка та два відростки — ліктьовий та вінцевий; на нижньому епіфізі —

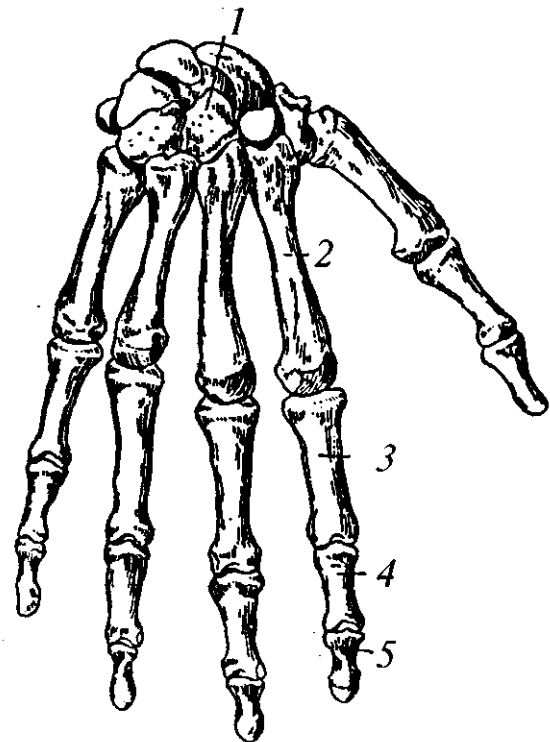
головка та шилоподібний відросток. Що ж до *променевої* кістки, то її верхній епіфіз має головку, шийку та горбистість, а потовщений нижній — зап'ясткову суглобову поверхню і шилоподібний відросток.

Скелет *кисті* складається із *зап'ястка*, *п'ястка* та *кісток пальців*. *Зап'ясток* утворюють вісім кісточок, розміщених у два ряди, а *п'ясток* — п'ять коротких трубчастих кісток. *Пальці*, за винятком великого, мають три фаланги, великий — лише дві.

Кістки передпліччя:

- A* — вигляд спереду; *B* — вигляд ззаду;
 1 — ліктьова кістка; 2 — променева кістка;
 3 — блокова вирізка; 4 — ліктьовий відросток;
 5 — вінцевий відросток; 6 — головка ліктьової кістки; 7 — шилоподібний відросток ліктьової кістки; 8 — головка променевої кістки;
 9 — шийка; 10 — зап'ясткова суглобова поверхня; 11 — шилоподібний відросток променевої кістки

Кістки тильної поверхні кисті:

- 1 — кістки зап'ястка;
 2 — п'ясткова кістка; 3, 4, 5 — ближча, середня і кінцева фаланги

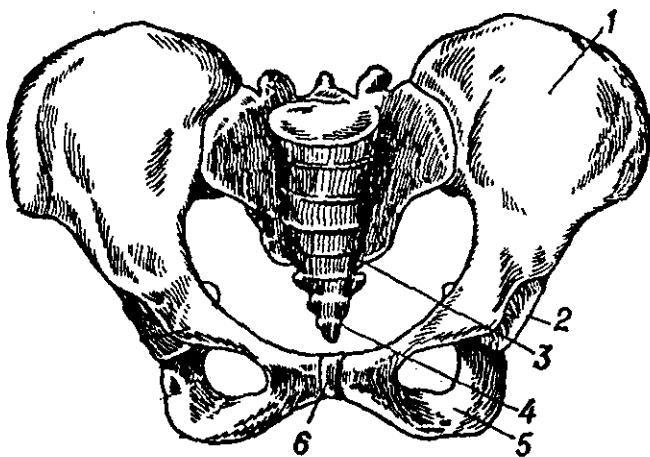
Скелет *нижньої кінцівки* складається з тазового пояса і *кісток вільної нижньої кінцівки*.

Тазовий пояс включає дві тазові та крижову кістки, утворюючи суцільне кільце. Обидві тазові кістки формуються шляхом зрощення трьох окремих кісток — *клубової*, *лобкової* та *сідничної*, яке відбувається в період статевого дозрівання. На місці зрощення тазової кістки є кульшова западина чашоподібної форми, що слугує для з'єднання зі стегною кісткою.

Розрізняють великий і малий таз. Великий таз обмежений з боків крилами клубових кісток, ззаду — хребтовим стовпом;

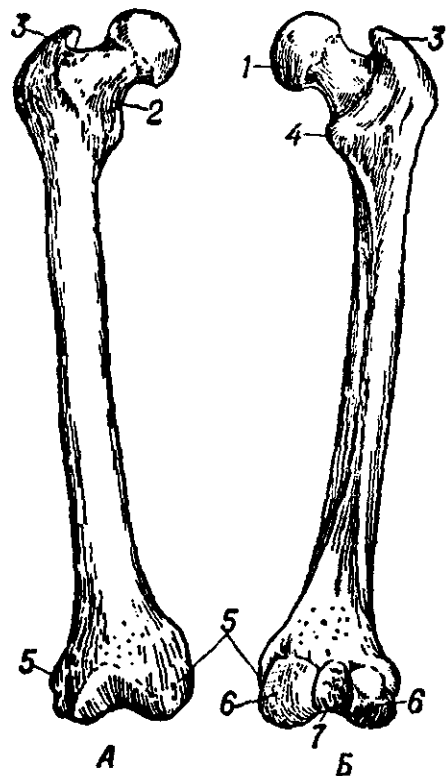
малий — крижовою кісткою, куприком, сідничними і лобковими кістками.

Скелет вільної нижньої кінцівки складається зі стегнової кістки, двох кісток гомілки і стопи.

Тазовий пояс:

- 1 — клубова кістка; 2 — кульнова западина;
3 — крижова кістка; 4 — куприк;
5 — сіднична кістка;
6 — лобкове зрощення

Стегнова кістка:

- А — вигляд спереду; Б — вигляд ззаду;
1 — голівка із суглобовою поверхнею;
2 — шийка; 3 — великий вертлюг;
4 — малий вертлюг; 5 — надвиростки;
6 — виростки із суглобовою поверхнею; 7 — міжвиросткова ямка

Стегнова кістка — найдовша у людському скелеті. На її верхньому епіфізі є голівка шароподібної форми, що входить у кульшову западину тазової кістки, а на дещо сплющеному нижньому — два надвиростки, два виростки і надвиросткова ямка.

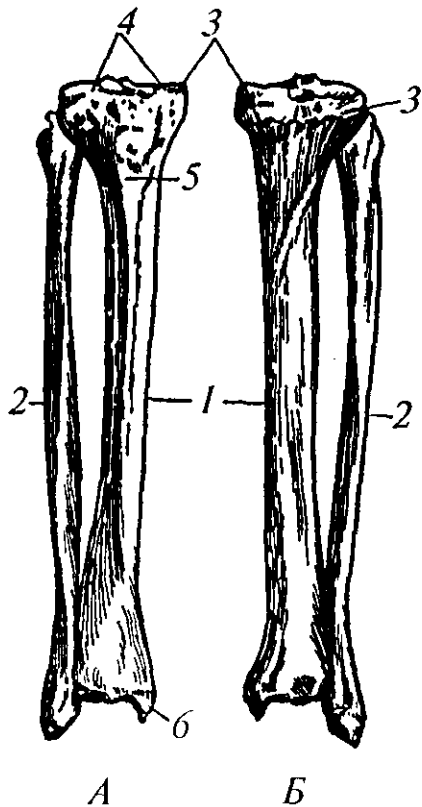
Гомілка складається з двох кісток: великогомілкової та малогомілкової.

Великогомілкова кістка характеризується відносно масивним тригранним діафізом та потовщеними епіфізами. Верхній епіфіз має два виростки для з'єднання з виростками стегнової кістки, нижній — присередню (внутрішню) кісточку.

Малогомілкова кістка, що має значно тонший діафіз, зверху викінчується голівкою, а знизу — зовнішньою кісточкою.

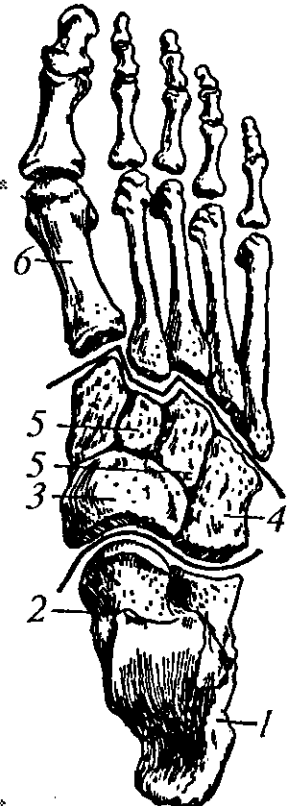
На стику стегнової та великогомілкової кісток спереду знаходиться наколінок тригранної форми.

Скелет *стопи* складається із заплесна, плесна і кісток пальців. До заплесна входить сім кісток: п'яткова, надп'яткова, човноподібна, кубоподібна і три клиноподібні; до плесна — п'ять коротких трубчастих кісток; пальці складаються з трьох, а великий — із двох фаланг.

Кістки гомілки:

A — вигляд спереду; *B* — вигляд ззаду;
1 — великогомількова кістка; 2 — малогомількова кістка; 3 — виростки; 4 — присередня кістка;
5 — голівка малогомількової кістки; 6 — бічна (зовнішня) кісточка

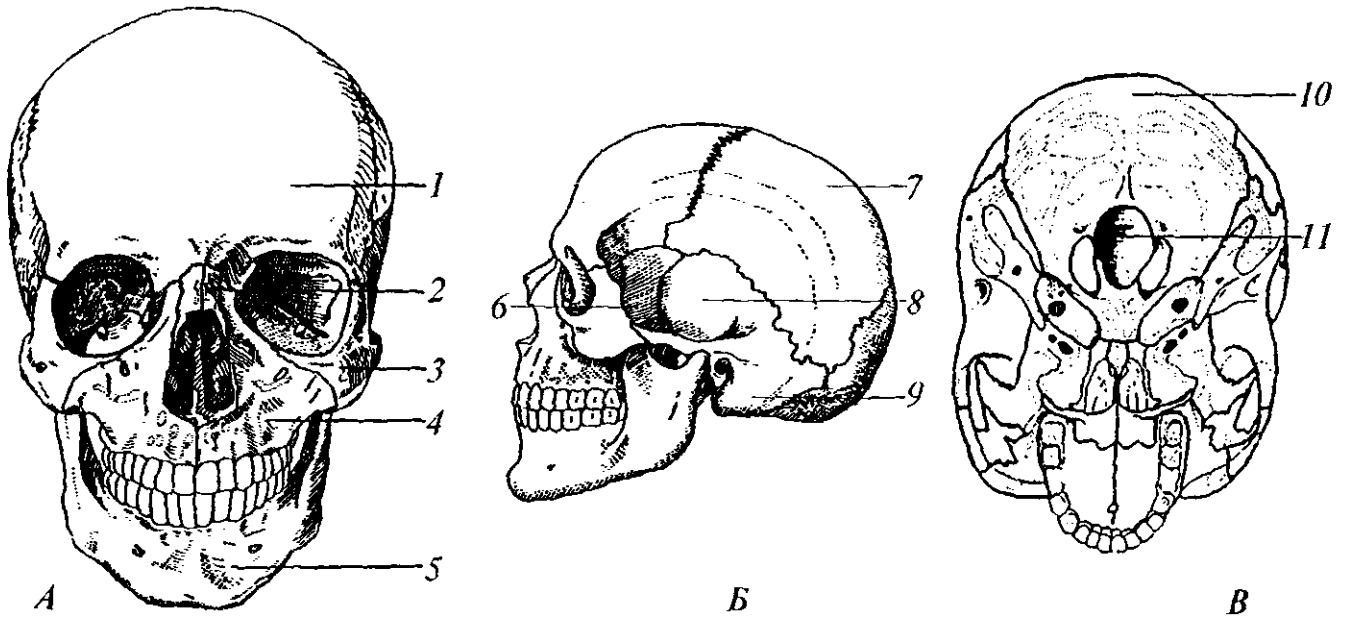

Кістки стопи (вигляд зверху):

1 — п'яткова; 2 — надп'яткова; 3 — човноподібна; 4 — кубоподібна; 5 — клиноподібні;
6 — плеснева кістка

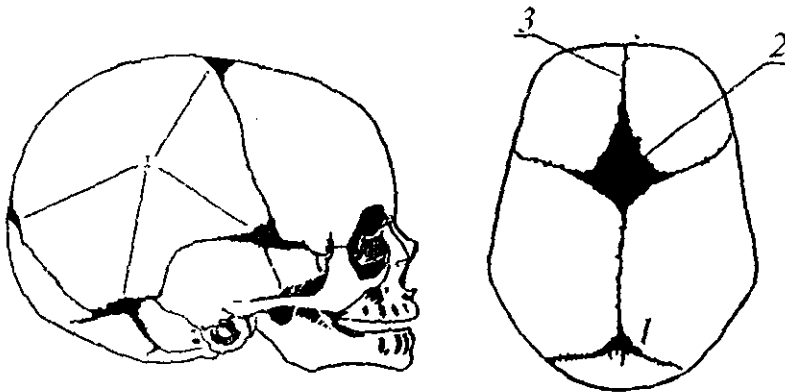
На *черепі* людини розрізняють мозковий та лицевий відділи, що їх розмежовують по умовній лінії, проведеній від надперенісся до переднього краю великого (потиличного) отвору. Мозковий відділ включає дві пари кісток — *тім'яні* та *скроневі* — та три непарні кістки — *лобову*, *потиличну* і *клиноподібну*. До лицевого відділу належать шість парних кісток: *верхні щелепи*, *нижні носові раковини*, *вилічні*, *носові*, *слізні* та *піднебінні*, і чотири непарні кістки: *нижня щелепа*, *леміш*, *решітчаста* та *під'язикова*.

Усі кістки черепа, за винятком нижньої щелепи, нерухомо з'єднані між собою швами, головними з яких є *вінцевий* (між лобовою татім'яними кістками), *стріловий* (міжтім'яними кістками) та *потиличний*, або *лямбдоподібний* (міжтім'яними та потиличними швами). У швах є залишки щільної волокнистої сполучної тканини, яка на черепі новонародженого утворювала суцільні ділянки — *тім'ячка*. Вони знаходилися в місцях стикання кількох ще не закостенілих кісток черепа, а саме:тім'яних та лобової, що в свою чергу була розділена *метопічним швом* (*переднетім'ячко*),тім'яних та потиличної (*заднє*) тощо. Найбільшим є *переднетім'ячко*.

Череп людини:

A — вигляд спереду; *B* — вигляд збоку; *V* — вигляд з основи; 1 — лобова кістка; 2 — носова кістка; 3 — вилична кістка; 4 — верхньощелепна кістка; 5 — нижня щелепа; 6 — клиноподібна кістка; 7 — тім'яна кістка; 8 — скронева кістка; 9 — соскоподібний відросток; 10 — потилична кістка; 11 — великий (потиличний) отвір

Череп новонародженої дитини (справа та зверху):

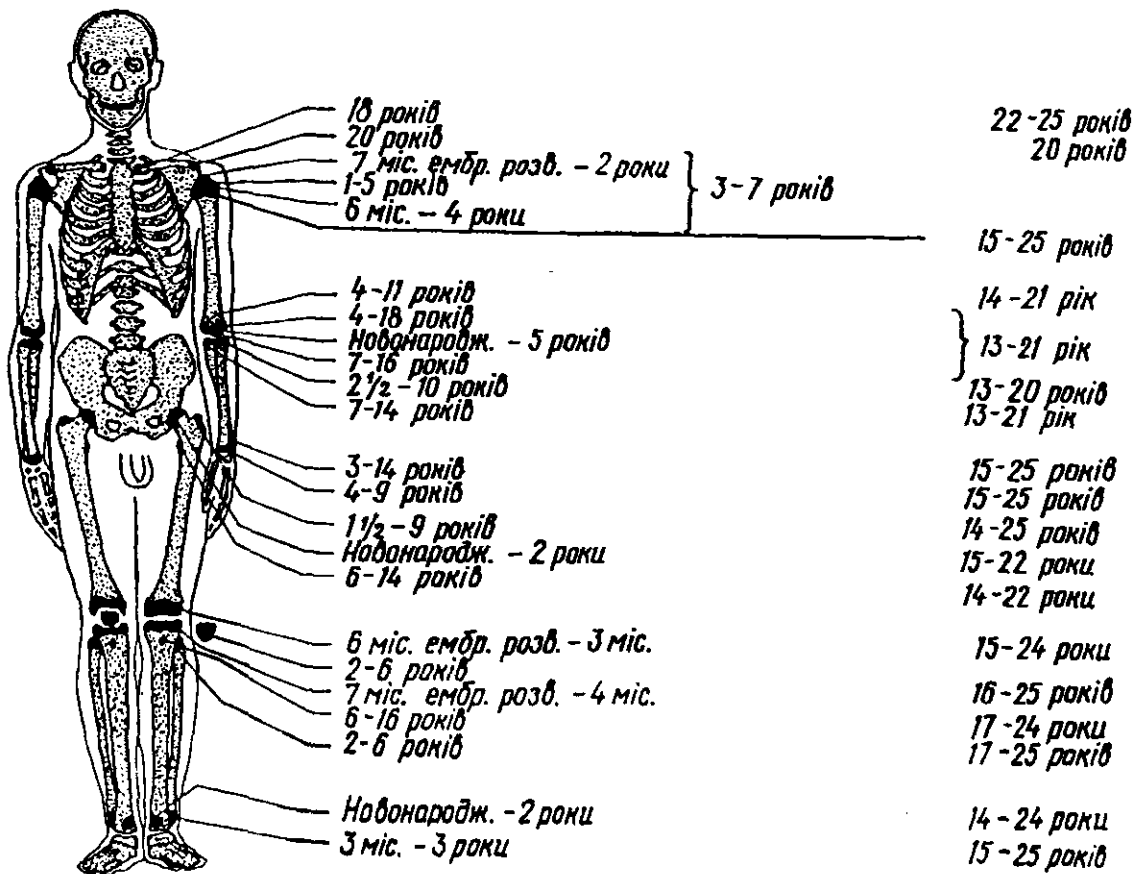
1 — заднє тім'ячко; 2 — переднє тім'ячко; 3 — метопічний шов

У краніології прийняті такі латинські назви окремих частин черепа: *cranium* — череп із нижньою щелепою; *calvarium* — череп без нижньої щелепи; *calvaria* — мозковий череп без лицевої частини; *calva* — черепна кришка без основи черепа.

Визначення віку

Кісткові рештки людей, знайдені в давніх могилах, є основою для визначення *біологічного віку* похованих. Слід мати на увазі, що біологічний вік, який відповідає певному рівневі фізіологічної зрілості людського організму, не завжди збігається з *паспортним*, тобто з кількістю прожитих років. Це пояснюється тим, що

на процеси росту та старіння організму істотно впливають умови життя, характер харчування, хвороби тощо.

Строки окостеніння скелета

За схемою Р. Мартіна, вживаною в сучасній антропології, розрізняють такі вікові категорії:

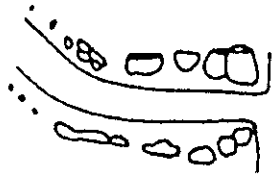
1) *дитячий вік (Infantilis)*, що ділиться на *раннє дитинство (Infantilis I)* — до появи перших постійних зубів (6—8 років) та *пізнє дитинство (Infantilis II)* — до прорізування других постійних корінних зубів, або до початку статевої зрілості (від 6—8 до 12—14 років);

2) *юнацький вік (Juvenis)* — до заростання клиноподібно-потиличного шва, тобто від 12—14 років;

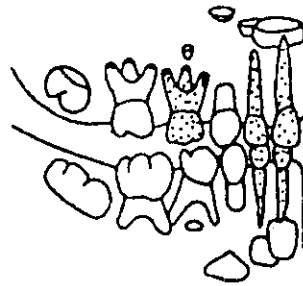
3) *вік змужнілості (Adultus)* характеризується початком прорізування третіх постійних корінних зубів, початком облітерації (заростання) черепних швів, середньою стертістю зубів (від 20—22 до 30—35 років);

4) *зрілий вік (Maturus)*, якому властиві середній ступінь облітерації черепних швів, сильна стертість зубів (від 30—35 до 50—55 років);

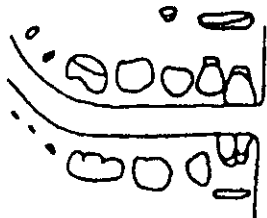
5) *похилий вік (Senilis)*, якому відповідає сильна чи повна облітерація черепних швів, сильна стертість і втрата зубів (від 50—55 років).

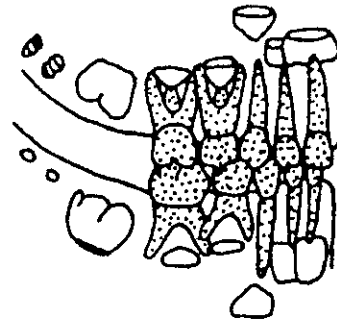
Новонароджений
(± 2 місяці)

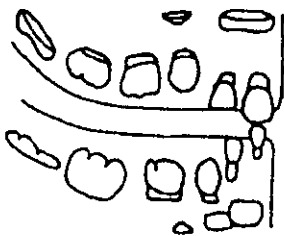
2 роки
(± 8 місяців)

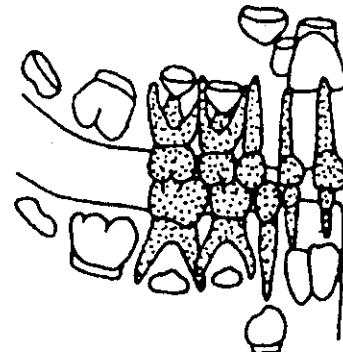
6 місяців
(± 3 місяці)

3 роки
(± 12 місяців)

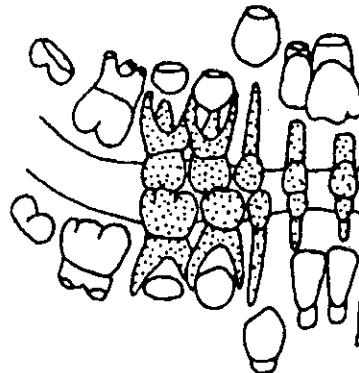
9 місяців
(± 3 місяці)

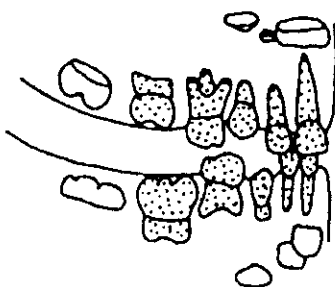
4 роки
(± 12 місяців)

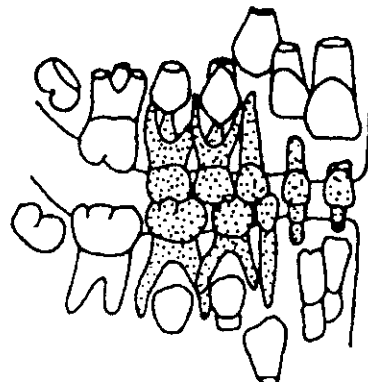
1 рік
(± 4 місяці)

5 років
(± 16 місяців)

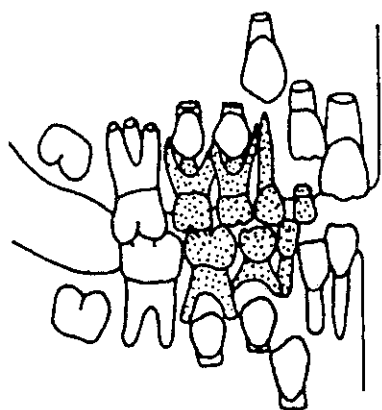

18 місяців
(± 6 місяців)

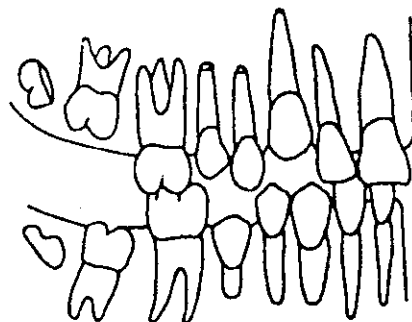

6 років
(± 24 місяців)

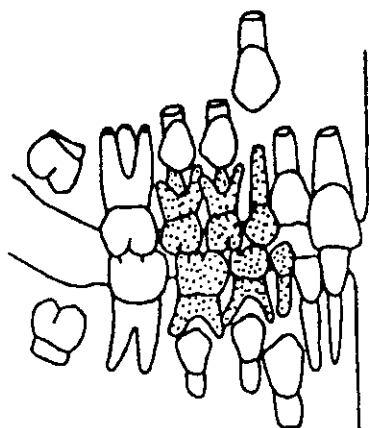
Строки прорізування молочних

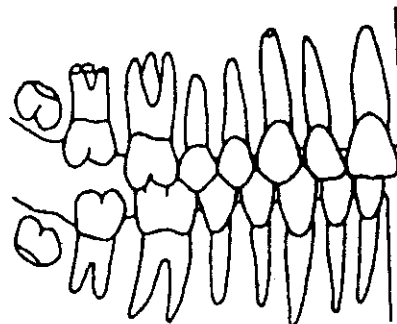
*7 років
(± 24 місяці)*

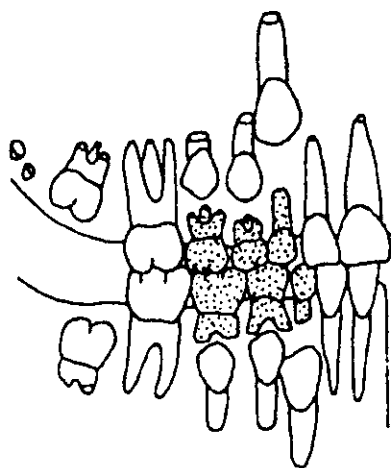
*11 років
(± 30 місяців)*

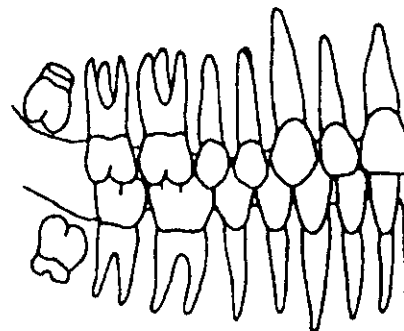
*8 років
(± 24 місяці)*

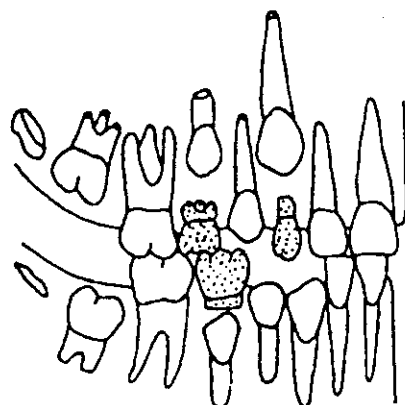
*12 років
(± 30 місяців)*

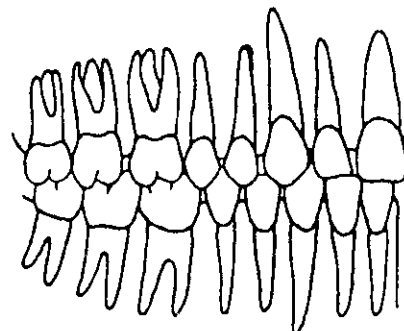
*9 років
(± 24 місяці)*

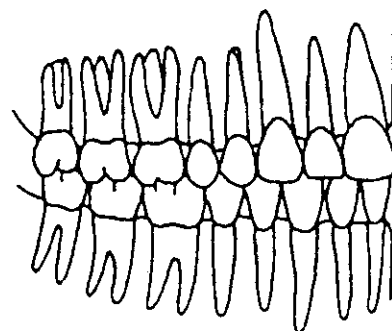
*15 років
(± 36 місяців)*

*10 років
(± 30 місяців)*

21 рік

35 років

та постійних зубів (за Д. Убекером)

Вік дітей та підлітків можна визначити з точністю до одного року на підставі строків закріплення скелета, прорізування зубів, а також розмірів кісток.

За відсутності патологічних відхилень переднє тім'ячко на черепі закривається на другому-третьому місяці життя, а заднє — до 1,5 — 2 років. До цього ж часу на лобовій кістці часто зберігається метопічний шов. Молочні зуби або щойно прорізувались, або прорізувались іще не повністю.

Таблиця 2

Строки прорізування молочних і постійних зубів

Зуби	Вік	Зуби	Вік
<i>Молочні</i>		<i>Постійні</i>	
Центральні різці	6—8 місяців	Центральні різці	7—8 років
Бокові різці	8—12 —"	Бокові різці	8—12 —"
Перші моляри	12—16 —"	Перші премоляри	9—11 —"
Ікла	16—20 —"	Другі премоляри	11—13 —"
Другі моляри	20—30 —"	Ікла	12—14 —"
		Перші моляри	6—7 —"
		Другі моляри	12—14 —"
		Треті моляри	17—20 —"

У віці 3—6 років уже можна бачити перший корінний зуб (моляр), однак він ще не займає свого місця у зубному ряді. В цей час зростаються всі частини хребтового стовпа.

У віці 7—8 — 12—14 років прорізується більшість зубів. До 14—16 років зростаються клубова, лобкова й сіднична кістки, утворюючи одну тазову кістку. В 15—18 років із тілом зливається нижній епіфіз плечової кістки й верхні епіфізи ліктьової та променевої кісток. Дещо пізніше — зазвичай у 17—20 років — із діафізами зростаються голівка й нижній епіфіз великогомілкової кістки.

У віці 20—24 років спостерігається зрощення з тілом голівки плечової кістки, нижніх епіфізів кісток передпліччя та верхніх епіфізів кісток гомілки.

До 24—25 років формування скелета загалом завершується (в жінок дещо раніше, ніж у чоловіків).

Співвідношення між віком дітей і підлітків та розмірами плечової, променевої, стегнової та великогомілкової кісток див. у табл. 3.

Біологічний вік *дорослої людини* визначається з точністю до п'яти років. При цьому враховуються строки облітерації черепних швів, стертість зубів, вікові зміни посткраніального скелета.

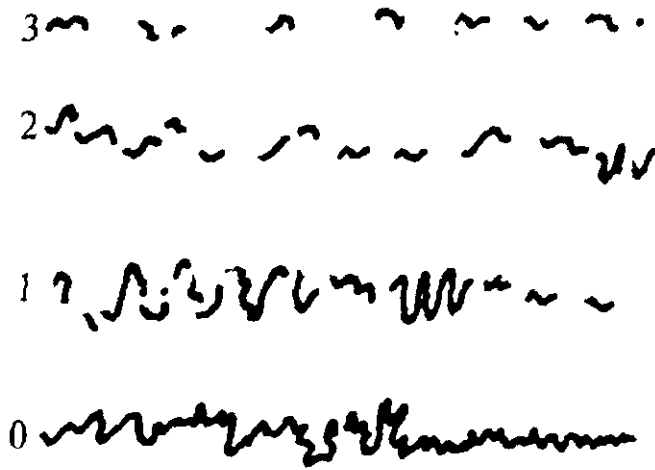
Середня довжина, мінімальні та максимальні розміри (в мм)
епіфізів довгих кісток (за *М. Стоукалом* та *Х. Ханаковою*)

Вік	Кістки							
	плечова		променева		стегнова		великогомілкова	
місяці								
6—"	88,1	78-97	69,7	63-73	108,1	95-122	88,8	84-93
12—"	97,9	89-106	76,8	68-85	122,0	109-135	99,2	93-105
18—"	108,6	98-118	84,1	75-90	137,5	122-152	111,4	102-120
24—"	117,5	106-129	89,8	80-96	149,6	135-166	121,1	109-131
30—"	124,9	113-138	95,1	86,103	160,9	143-182	131,7	117-144
роки								
3—"	133,5	120-147	101,6	93-110	174,1	156-196	142,2	127-156
4—"	142,7	128-159	108,6	98-120	188,3	169-213	151,9	136-171
5—"	152,4	136-170	116,0	105-130	203,2	183-230	164,1	146-184
6—"	163,8	147-181	125,1	114-140	221,1	198-246	177,1	158-201
7—"	174,8	157-192	133,5	121-152	238,1	214-263	188,9	168-216
8—"	184,6	168-201	141,9	130-160	253,0	228-278	202,0	180-227
9—"	194,3	178-210	149,2	139-163	266,5	241-290	213,6	191-235
10—"	203,9	186-218	156,9	149-168	281,2	254-305	224,3	202-246
11—"	211,9	196-224	163,3	156-175	292,5	265-323	235,1	212-259
12—"	219,9	202-234	168,8	160-179	302,9	279-337	244,4	218-268
13—"	231,2	211-247	175,7	165-188	319,0	286-358	256,1	227-283
14—"	240,8	220-257	182,5	166-200	333,3	296-382	269,8	235-301

Зрошення швів, за *Б. Никитюком*, починається в задній частині стрілового шва (частіше у чоловіків) або на бічних відділах вінцевого шва (частіше у жінок). Ступінь облітерації швів на кожній окремій ділянці оцінюється за п'ятибальною схемою, запропонованою *Р. Мартіном*, а саме: 0 — облітерація відсутня; 1 — початок зрошення; 2 — часткова облітерація; 3 — виражена облітерація; 4 — повна облітерація. Повне зрошення швів здебільшого відбувається у похилому віці, однак іноді вони не заростають до глибокої старості.

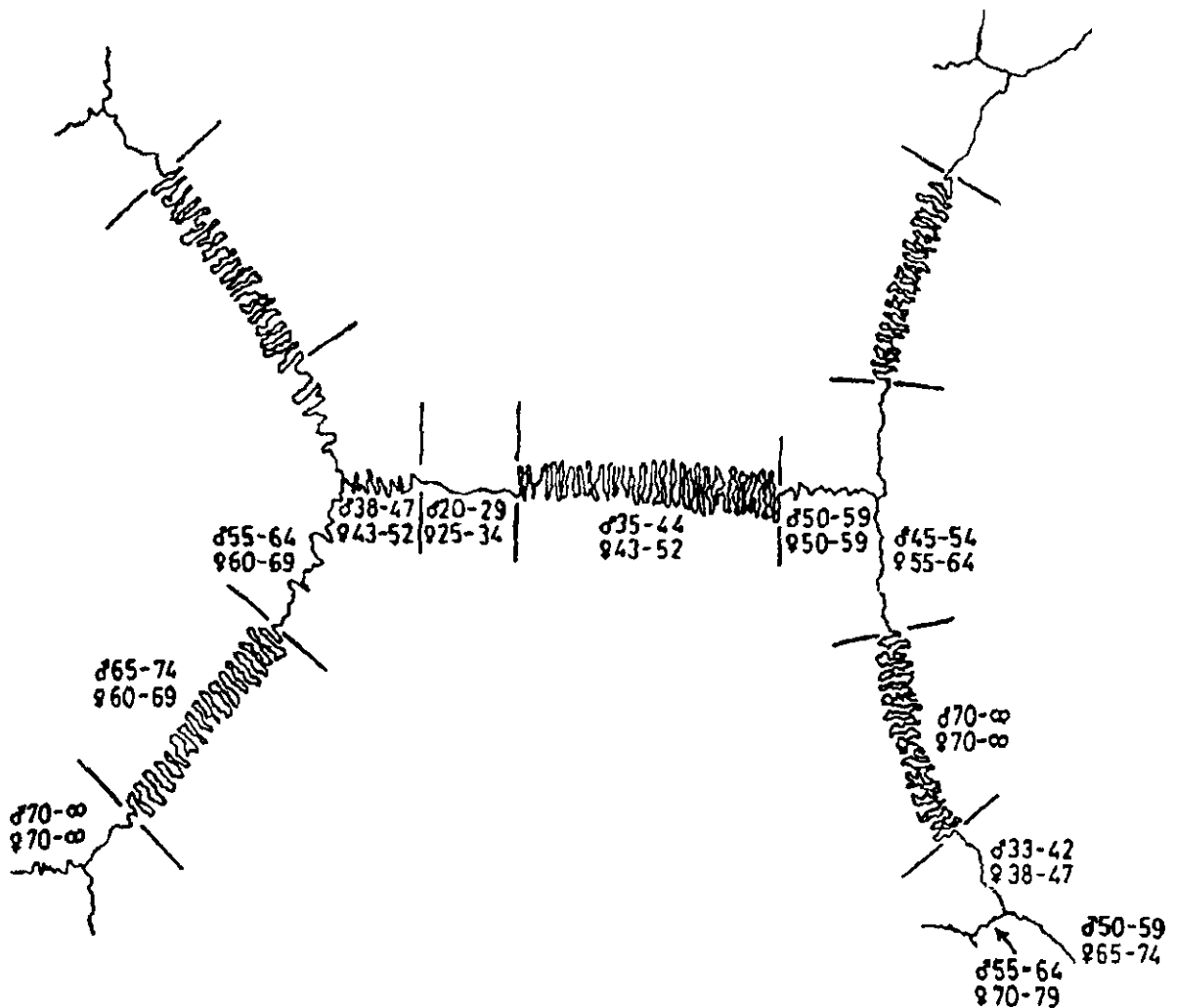
Найточніші результати отримують при огляді внутрішньої поверхні черепної кришки.

Стертість зубів оцінюється в балах, що визначаються за шкалою, запропонованою *О. Зубовим*.

Ступінь облітерації швів
(за Р. Мартіном):

0 — відсутність облітерації;
1 — початкове зрощення; 2 —
часткова облітерація; 3 — виражена
облітерація

Строки облітерації швів

Різиці та ікла

- 0 — відсутність стертості, чітко видно горбки різального краю;
- 1 — на різцях стерті горбки різального краю; на іклах трохи зашліфований або заокруглений головний горбик;

- 2 — на різальному краї різців з'являється вузька смужка дентину, на іклах — точка дентину на головному горбику;
- 3 — утворення широкої дентинної площадки (на різцях — видовженої, на іклах — округлої форми);
- 4 — стирання коронки приблизно до половини її висоти;
- 5 — повне стирання коронки до шийки.

Моляри і премоляри

- 0 — відсутність слідів стирання, зуб прорізався недавно;
- 1 — на деяких ділянках коронки спостерігаються зашлифовані поверхні, верхівки горбиків згладжені й округлені;
- 2 — поява точок оголеного дентину на верхівках горбиків;
- 3 — стирання всіх виступаючих частин коронки, внаслідок чого утворюються великі ділянки відкритого дентину; емаль зберігається лише у центральній ямці та в міжгорбикових борозенках;
- 4 — повне стирання емалі, вся жувальна поверхня складається з оголеного дентину;
- 5 — стирання коронки до половини її висоти;
- 6 — повне стирання коронки до шийки.

Залежність між віком та ступенем стертості зубів показана в табл. 4. При цьому слід мати на увазі, що значна стертість зубів, властива черепам зі стародавніх поховань, не завжди свідчить про старечий вік небіжчика. Іноді вона спричинювалася характером харчування (вживанням грубої їжі) або видом діяльності.

У зрілому віці на кістках, надто на краях тіла спинних хребців, з'являються патологічні наростки — остеофіти. Крім того, в місцях прикріплення м'язів розростається кісткова тканина.

Вікові зміни добре простежуються по голівках плечових кісток. У 40—50 років на їхніх поверхнях виникають дрібні шершавості, які в 50—60 років поширюються по всій площині. Після 60-ти років поверхня голівки стає пористою.

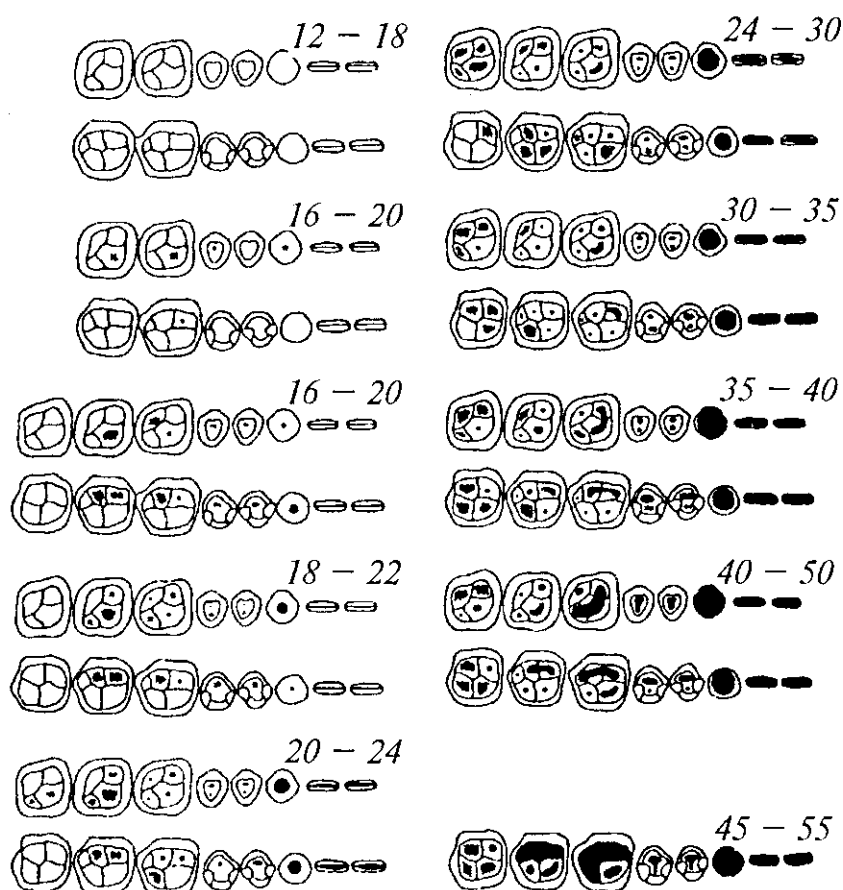
Аналогічні зміни відбуваються і в інших довгих трубчастих кістках.

У старечому віці часто спостерігається прижиттєве випадання зубів, що супроводжується атрофією зубних комірок. При цьому кут гілки нижньої щелепи стає тупішим, а підборіддя висувається вперед.

Таблиця 4

Вік людини і ступінь стертості зубів (у балах) (за М. Герасимовим)

Вік	Різці	Ікла	Премоляри	Перші моляри	Другі моляри
років					
10—13	0	0	0	0	0
13—14	0—1	0	0	0	0
14—16	1	0	1	0	0
16—18	1—2	1	1	1	0
18—20	2—3	2	2	2	1
20—25	2—3	2	2	2	2
25—30	3	2	2—3	2—3	2
30—35	3	2—3	2—3	3	2—3
35—40	3	3	3	3—4	3
40—50	3—4	3—4	3—4	4	3—4
50—60	4—5	4	4	5	4—5
60—70	5—6	5	5—6	5—6	6

Залежність між
стертістю
зубів і віком людини
(за О. Lovejoy)

Визначення статі

При визначенні статі враховують будову черепа, таза, морфологічні особливості довгих трубчастих кісток.

Статеві відмінності (диморфізм) найчіткіше виражені в будові таза, а саме:

жіночий таз здебільшого ширший та нижчий, ніж чоловічий. Крила клубових кісток у жінок розвернуті в боки, а в чоловіків вертикальніші. Внаслідок цього максимальна відстань між гребенями клубових кісток у жінок в середньому більша (28—29 см), ніж у чоловіків (25—27 см);

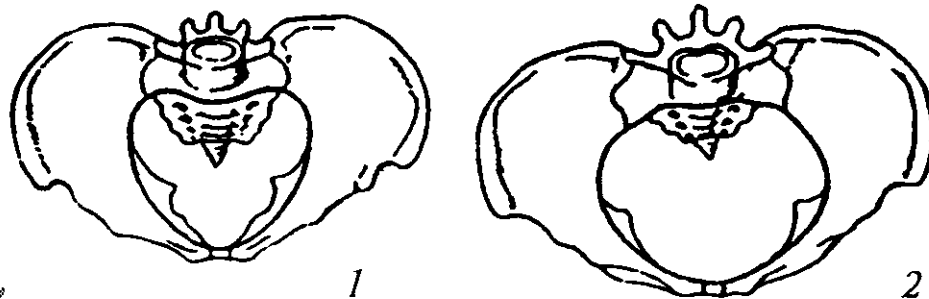
крижова кістка в чоловіків вужча й довша, ніж у жінок; підлобковий кут у чоловіків здебільшого гострий (70—75°), а в жінок — прямий або тупий (90—100°);

форма входу в таз у жінок округла чи овальна, а в чоловіків нагадує обрис “карточного серця”;

форма порожнини малого тазу в жінок близька до циліндричної, а в чоловіків нагадує лійку або конус вершиною донизу.

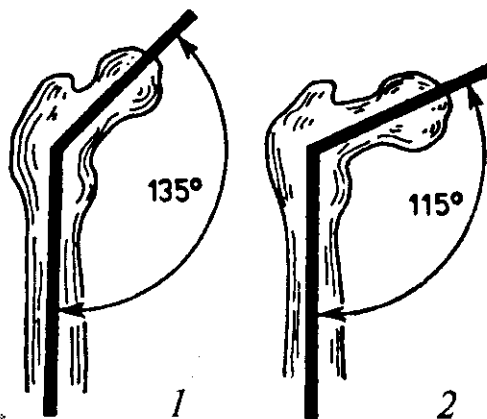
Статеві відмінності в будові таза:

1 — чоловічий таз;
2 — жіночий таз

Кут шийки стегнової кістки у чоловіків та жінок:

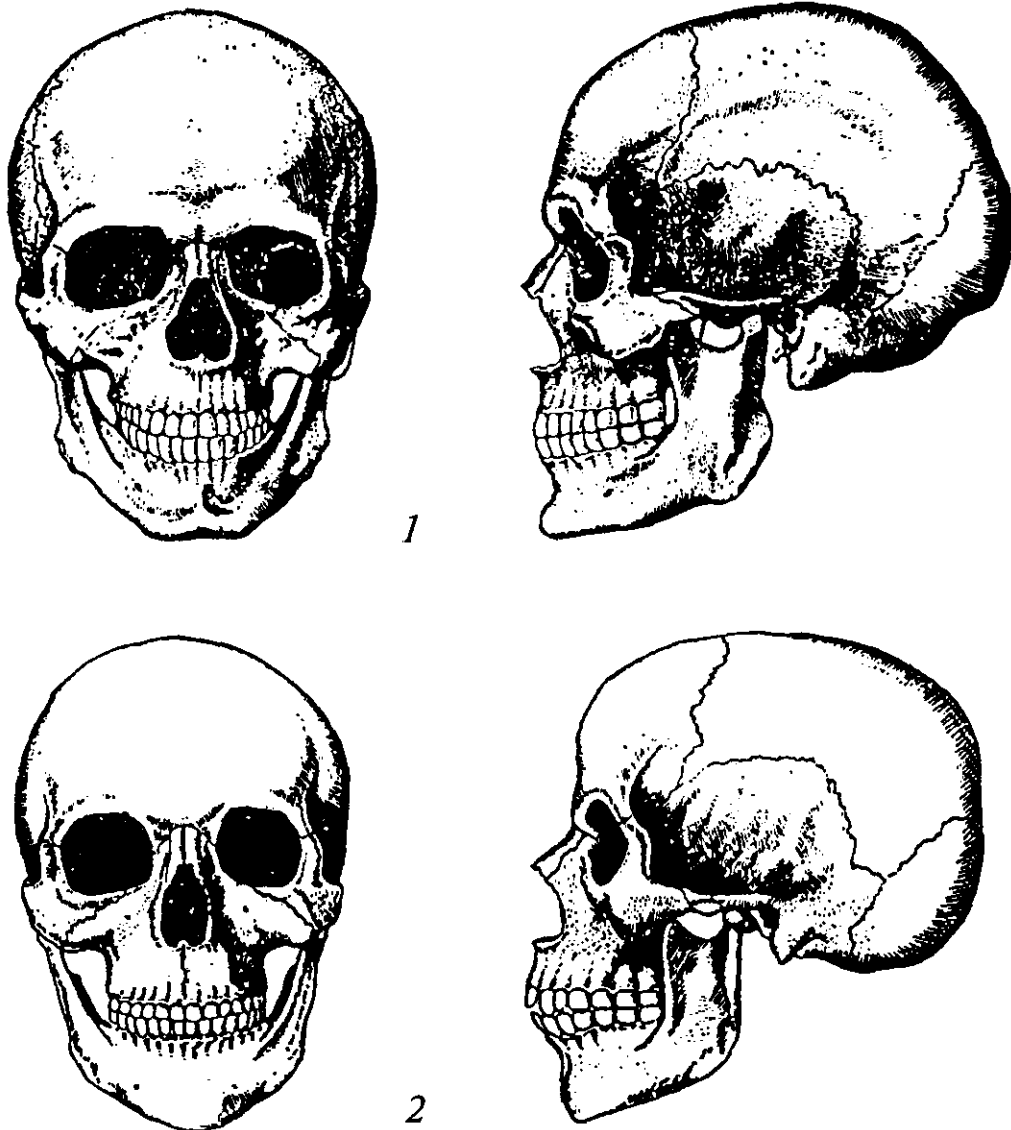
1 — чоловіча кістка; 2 — жіноча кістка

Статеві відмінності в морфології довгих трубчастих кісток виявляються в їхніх розмірах та розвитку рельєфу: чоловічі кістки довші, масивніші й важчі, ніж жіночі, м'язовий рельєф на них розвинутий значно сильніше. Найліпше статевий диморфізм виражений у будові стегнових кісток.

Що ж до черепа, то статеві відмінності в його будові наведені в табл. 5.

Часто до рук дослідника потрапляє не весь скелет, а лише череп, що значно утруднює визначення статі. Слід мати на увазі, що статевий диморфізм у будові черепа має відносний характер: жіночий череп із неолітичного поховання може бути масивнішим, ніж чоловічий з могильника доби середньовіччя. Це спонукує до врахування ступеня вираженості статевих відмінностей у конкретній краніологічній серії.

Статеві відмінності в будові черепа:

1 — чоловічий череп;
2 — жіночий череп

Зазначимо, що в дитячому та юнацькому віці статевий диморфізм у будові скелета має характер слабо виражених тенденцій. Із високим ступенем вірогідності стать можна визначити у змузнілому та зрілому віці.

Статеві відмінності в будові черепа (за В. Алексєєвим та Г. Дебецем)

Ознаки	Чоловік	Жінка
Розміри	Великі	Малі (особливо лицевого скелета)
Розвиток рельєфу (місця прикріплення м'язів, надбрівної дуги, надперенісся)	Значний	Слабко виражений
Соскоподібний відросток	Широкий, довгий (до 2 см і більше)	Вузкий, короткий, як правило, до 2 см
Лобові й тім'яні кістки	Слабо виражені	Добре виражені
Лоб	Похилий	Прямий
Лобово-носовий кут	Добре виражений через сильний розвиток лобового рельєфу	Плавний перехід від носового відростка лобової кістки до носових кісток
Орбіти	Овальної або прямокутної форми, видовжені в горизонтальній площині, верхні краї товсті, округлі	Високі, округлі, верхні краї тонкі й загострені
Нижня щелепа	Велика й масивна, кут гілки близький до прямого	Мала, рельєф виражений слабо, кут гілки "розгорнутий"
Зуби	Великих розмірів, корені довгі й широкі	Малих розмірів, корені коротші й вузчі

КРАНІОМЕТРІЯ ТА КРАНІОСКОПІЯ

Краніометричні точки

Для уніфікації описових і вимірних ознак черепа створена система опорних точок у місцях перетину черепних швів або на найбільш виступаючих частинах черепа. Головними з них є:

альвеоляре, alveolare (alv) — нижня точка альвеолярного краю верхньої щелепи між передніми різцями;

астеріон, asterion (ast) — точка в місці сходження лямбдоподібного, потилично-соскоподібного й тім'яно-соскоподібного швів;

аурикуляре, auriculare (au) — точка на корені слухового відростка скроневої кістки, яка міститься над серединою зовнішнього слухового отвору;

базіон, basion (b) — нижня точка переднього краю великого потиличного отвору в медіальній площині;

брегма, bregma (b) — місце з'єднання лобової і тім'яної кісток;

вертекс, vertex (v) — найвища точка склепіння черепа в медіальній площині;

глабела, glabella (g) — найбільш виступаюча вперед у медіальній площині точка надперенісся, де лобова кістка утворює більш чи менш виражену опуклість;

гнатіон, gnathion (gn) — найнижча точка нижньої щелепи в медіальній площині;

гоніон, gonion (go) — точка на зовнішній поверхні нижньої щелепи, яка міститься на вершині кута, утвореного тілом і гілкою нижньої щелепи;

дакріон, dakryon (d) — точка на внутрішній стінці очної орбіти в місці сходження лобової, слізної й верхньощелепних кісток;

ектоконхіон, ektokonchion (ek) — точка перетину зовнішнього краю очної орбіти з лінією, проведеною з *максилофронтале* паралельно верхньому краю орбіти;

еуріон, euryon (eu) — найвіддаленіша від медіальної площини точка на бічній поверхні черепа (на тім'яній або скроневої кістці);

зигіон, zygon (zy) — найбільш виступаюча точка на виличній дузі;

зигомаксилляре, zygomaxillare (zm) — найнижча точка на вилично-щелепному шві;

ініон, inion (i) — точка перетину медіальної лінії із зовнішньою потиличною горбистістю;

інфрадентале, infradentale (id) — точка на верхньому краї альвеолярного відростка нижньої щелепи між двома внутрішніми різцями;

коронале — найвіддаленіша в медіальній площині точка на вінцевому шві;

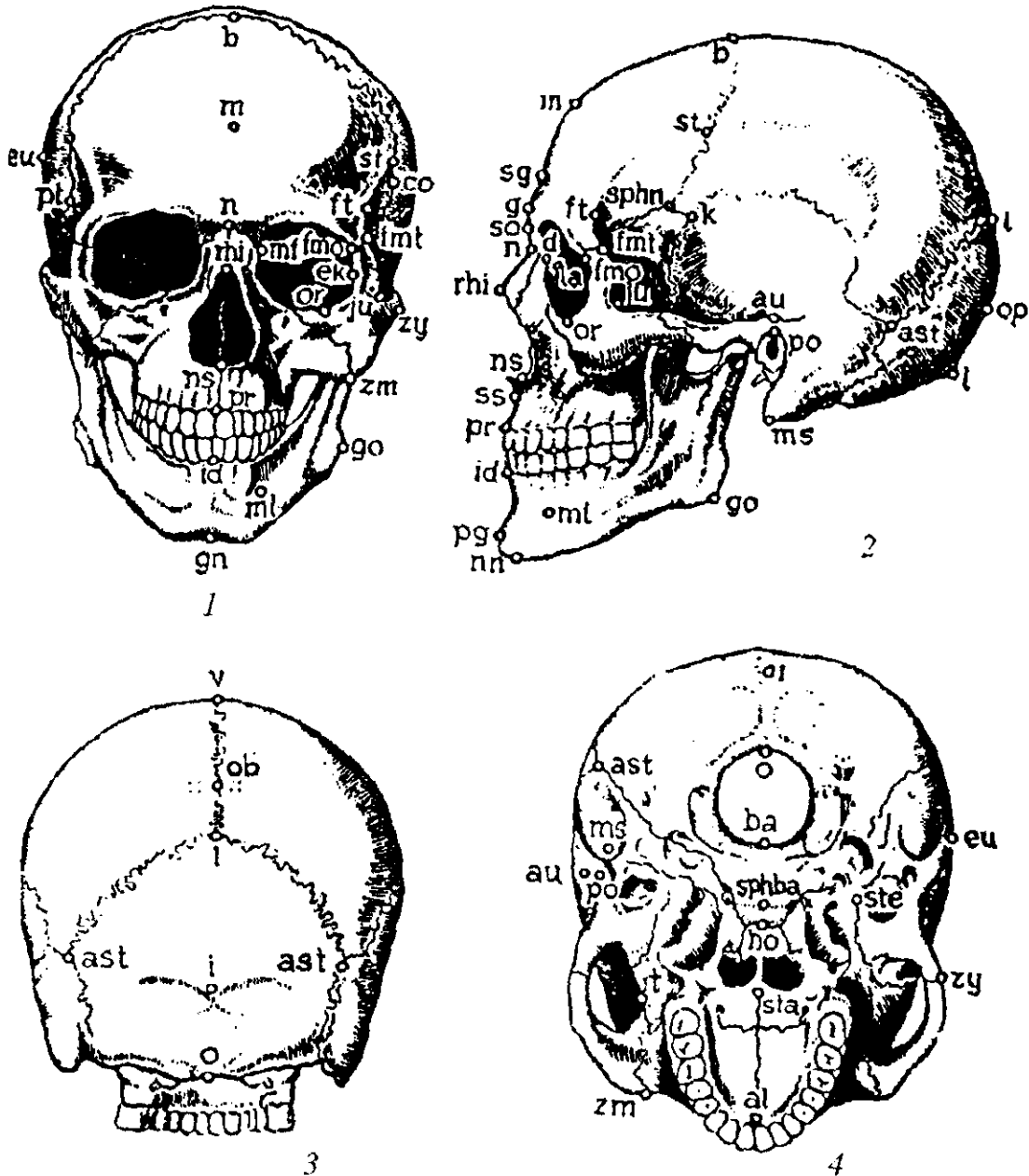
лакримале, lacrimale (la) — точка на внутрішній стінці орбіти в місці сходження верхнього кінця слізної кістки з лобно-слізним швом;

лямбда, lambda (l) — точка перетину лямбдоподібного та стрілового швів;

максилофронтале, maxillofrontale (mf) — точка перетину внутрішнього краю очної орбіти з лобово-щелепним швом;

мастоїдале, mastoidale (ms) — точка на вершині соскоподібного відростка;

метопіон, metopion (m) — точка в місці перетину лінії між верхівками лобових горбів із медіальною площиною;

Основні краніометричні точки на черепі:

1 — вигляд спереду; 2 — вигляд збоку; 3 — вигляд ззаду; 4 — вигляд з основи черепа

назіон, nasion (n) — точка перетину носолобовового шва з медіальною площиною;

назоспінале, nasospinale (ns) — точка перетину лінії, що сполучає нижні краї грушоподібного отвору з медіальною площиною;

opisthion, opisthion (o) — точка в середині заднього краю великого потиличного отвору;

opisthokranion, opisthokranion (op) — найвіддаленіша від глабели точка на потиличній кістці в медіальній площині;

orale, orale (ol) — точка в передній частині кісткового піднебіння на перетині медіально-сагітальної площини з лінією, яка з'єднує задні краї альвеол внутрішніх різців;

orbitale, orbitale (or) — найнижча точка на нижньому краї очної орбіти;

погоніон — найбільш виступаюча вперед точка підборіддя в медіальній площині;

porion, porion (po) — точка на середині верхнього краю слухового отвору, глибше від аурікуляре;

prostion, prosthion (pr) — найбільш виступаюча вперед точка на передній поверхні верхньощелепної кістки;

rhinion, rhinion (rhi) — точка перетину міжнорового шва з верхнім краєм грушоподібного отвору;

стафіліон, staphylion (sta) — точка перетину серединного піднебінного шва з лінією, яка з'єднує краї задніх вирізок піднебіння;

стефаніон, stephanion (st) — точка перетину вінцевого шва та скроневої лінії;

субспінале, subspinale (ss) — найглибша точка під носовим шипом на міжщелепному шві;

супраглабелляре, supraglabellare (sg) — найглибша точка між глабелюю та метопіоном у медіальній площині;

супраорбітале, supraorbitale (so) — точка на перетині лінії, що з'єднує верхні краї очних орбіт із медіальною площиною;

сфенобазіон, sphenobasion (sphba) — точка в місці перетину медіальної площини та зрощення потиличної кістки з основною;

фронтотемпорале, frontotemporale (ft) — точка на скроневому гребені лобної кістки в місці її найбільшого звуження;

фронтотемпорале орбітале, frontotemporale orbitale (fmo) — точка на зовнішньому краї очної орбіти в місці її перетину з вилично-лобовим швом;

фронтотемпорале темпорале, frontotemporale temporale (fmt) — точка в місці найбільшого звуження скроневої лінії на вилично-лобовому шві.

Вимірні та описові ознаки черепа

Система краніометричних точок дає змогу визначити *діаметри* та їхні співвідношення — *індекси*, які створюють уявлення про пропорції черепа. Крім того, до програми краніометричних досліджень входять *кути* та деякі *описові ознаки*, здобуті візуальним шляхом.

Наведемо основні діаметри (тут і далі для їх позначення застосовується загальноприйнята цифрова символіка, запропонована Р. Мартіном), кути, індекси й описові ознаки *мозкового відділу* черепа.

1. *Поздовжній діаметр* — відстань між глабелою та опістокраніоном.

8. *Поперечний діаметр* — відстань між еуріонами.

17. *Висотний діаметр* — відстань між базіоном і брегмою.

20. *Вушна висота* — проєкційна відстань від брегми до середини лінії, яка з'єднує поріони.

Оскільки більшість палеоантропологічних знахідок, котрі належать до віддалених історичних епох, представлені лише черепними кришками, Г. Швальбе ввів у практику ще один висотний діаметр: відстань між найвищою точкою черепного склепіння та лінією, проведеною між глабелою та ініоном.

9. *Найменша ширина лоба* — відстань між фронтотемпоральними точками.

10. *Найбільша ширина лоба* — найбільша ширина луски лобової кістки.

12. *Ширина потилиці* — відстань між астеріонами.

5. *Довжина основи черепа* — відстань від назіона до базіона.

32. *Кут профілю лоба від назіона*, або кут нахилу лінії назіон—метопіон у франкфуртській горизонталі.

Кут профілю лоба від глабелі, що не має цифрової символіки, фіксує нахил лінії глабела—метопіон у франкфуртській горизонталі (як правило, на кілька градусів менший, ніж попередній).

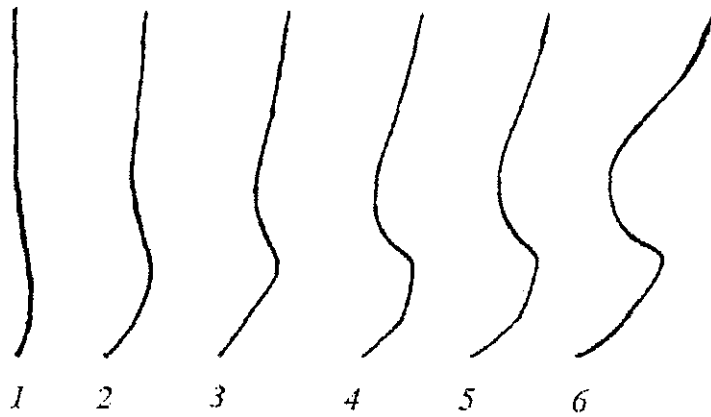
Ступінь розвитку надперенісся описується візуально за наведеною шестибальною схемою.

Величина соскоподібних відростків оцінюється за трибальною шкалою, а саме: 1 — слабкий розвиток (висота — 8—12 мм); 2 — середній (від 8—12 до 20 мм); 3 — сильний (більше 20 мм).

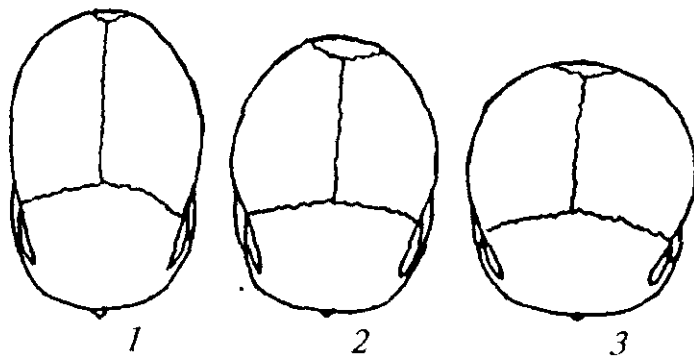
8 : 1. *Черепний показник* вираховується за формулою: поперечний діаметр × 100 : поздовжній діаметр. Рубрикація: до 74,9 — *доліхокранія*; від 75 до 79,9 — *мезокранія*; 80 і вище — *брахікранія*.

Форма черепної коробки при погляді згори значною мірою залежить від черепного показника. Розрізняють сім типів її будови: еліпсоїдний, овоїдний, пентагоїдний, ромбоїдний, сфеноїдний, сфероїдний, бірзоїдний. Доліхокранні черепи здебільшого мають еліпсоїдну,

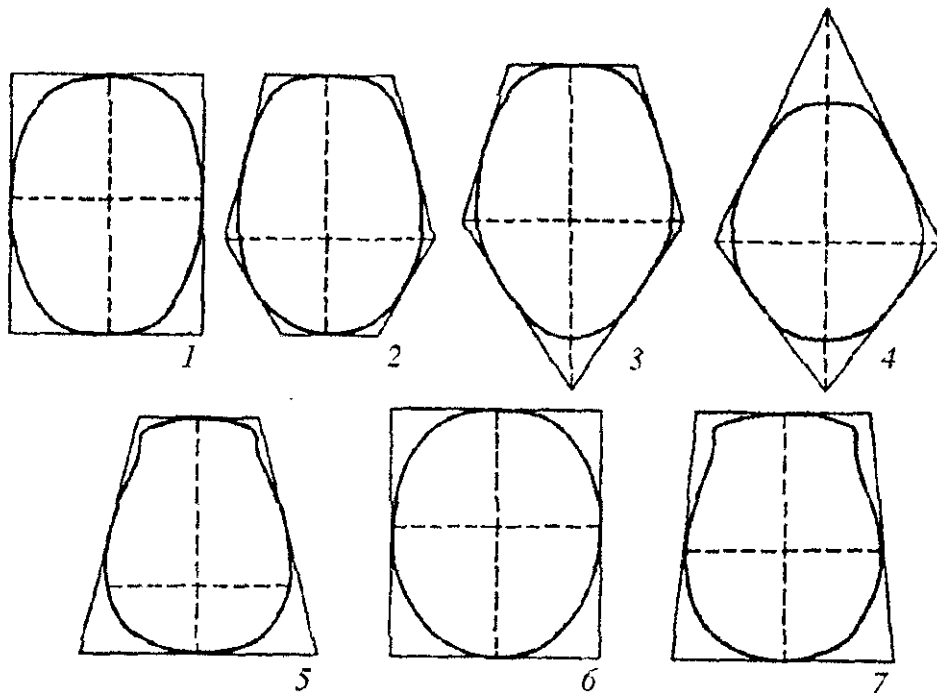
пентагоноїдну і овоїдну, брахікранні — сфеноїдну і сфероїдну форми.

Ступінь
вираженості
надперенісся
(бали 1 — 6)

Форма
черепної
кришки:
1 — доліхокранна;
2 — мезокранна;
3 — брахікранна

Форма черепа (вигляд згори):

- 1 — еліпсоїдна; 2 — овоїдна; 3 — пентагоноїдна; 4 — ромбоїдна;
5 — сфеноїдна;
6 — сфероїдна; 7 — бірзоїдна

Для характеристики відносної висоти черепа застосовують *висотно-поздовжній* та *висотно-поперечний* показники.

17 : 1. *Висотно-поздовжній показник* визначається за формулою: висотний діаметр \times 100 : поздовжній діаметр.

17 : 8. *Висотно-поперечний показник* визначається таким чином: висотний діаметр \times 100 : поперечний діаметр.

Прийнята така рубрикація даних ознак:

Висотно-поздовжній показник	Висотно-поперечний показник
до 69,9 — <i>хаменокранія</i>	до 91,9 — <i>тапейнокранія</i>
70—74,9 — <i>ортокранія</i>	92—97 — <i>метріокранія</i>
75 і вище — <i>гіпсікранія</i>	98 і вище — <i>акрокранія</i>

Хаменокранія й тапейнокранія властиві відносно низьким, гіпсікранія — високим черепам.

23. *Горизонтальна окружність через глабелу* — найбільший периметр черепа через глабелу та опістокраніон. Вимірюється антропометричною стрічкою.

23а. *Горизонтальна окружність через офріон* — найбільший периметр черепа через офріон та опістокраніон. Вимірюється антропометричною стрічкою.

Різниця цих окружностей вказує на ступінь розвитку надбрів'я.

38. *Місткість мозкової коробки*, виражену в кубічних сантиметрах, можна визначити емпірично, якщо її порожнину заповнити якоюсь сипкою речовиною або водою. Крім того, її вираховують за формулами К. Пірсона, Л. Манувріє та ін.

Формула Пірсона: $M = 524,6 - 0,0002666 D \times Ш \times В$ (для чоловіків) та $M = 812 - 0,000156 D \times Ш \times В$ (для жінок), де M — місткість, D — поздовжній діаметр, $Ш$ — поперечний діаметр, $В$ — висотний діаметр базіон — брегма.

Формула Манувріє: $M = D \times Ш \times В : 2,28$ (для чоловіків) та $M = D \times Ш \times В : 2,16$ (для жінок).

Переходимо до діаметрів, кутів, показників та описових ознак лицевого відділу черепа.

47. *Повна висота обличчя* — відстань між точками гнатіон — назіон.

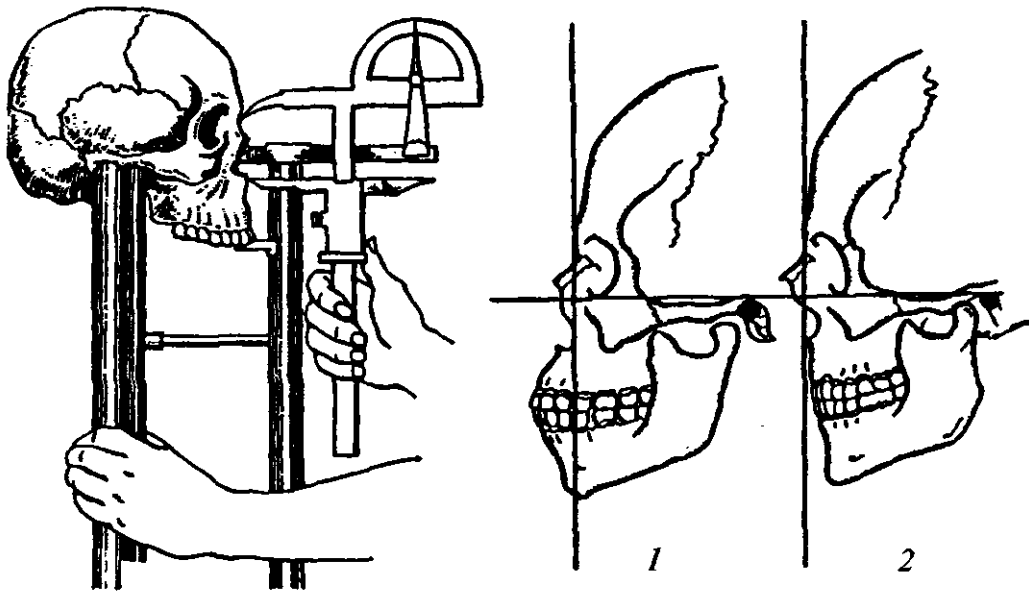
48. *Верхня висота обличчя*, або висота без нижньої щелепи, — відстань між назіоном та альвеолярною точкою.

49. *Довжина основи* — відстань між точками базіон—простіон.

45. *Виличний діаметр* — відстань між зовнішніми поверхнями виличних дуг.

48 : 45. *Верхньолицевий показник* вираховується за формулою: верхня висота обличчя \times 100 : виличний діаметр. Для цієї ознаки прийнята така рубрикація: до 49,4 — еурієн (від гр. *euryus* — широкий); від 50 до 54,9 — мезен (*mesos* — середній); 55 і вище — лептен (*leptos* — тонкий).

Однією з найважливіших краніологічних характеристик є *вертикальне профілювання обличчя*, тобто його виступання вперед відносно вертикалі, що проходить через назіон. Розрізняють три ступені вертикального профілювання: сильне, або *прогнатизм*, помірне, або *мезогнатизм*, і слабке, або *ортогнатизм*. Виступання може охоплювати як увесь лицевий скелет, так і його окремі частини.

Спосіб вимірювання кутів вертикального профілювання обличчя та виступання носових кісток:
1 — прогнатний профіль; 2 — ортогнатний профіль

72. *Загальний кут лицевого профілю*, що є мірилом ступеня виступання всього лицевого скелета, — це кут лінії назіон — простіон відносно франкфуртської горизонтальної площини. Вимірюється гоніометром на ковзному циркулі.

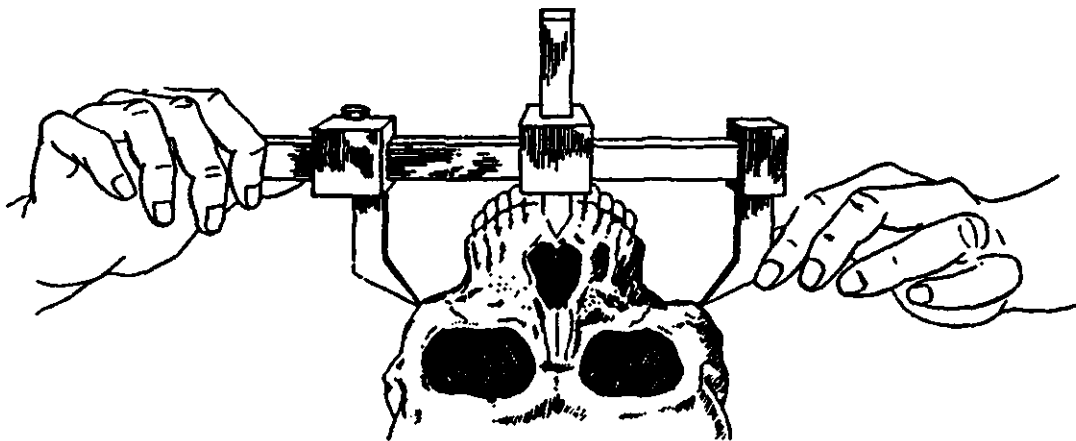
73. *Середній кут лицевого профілю*, що вказує на виступання вперед носової ділянки, — кут лінії назіон — назоспінальна точка стосовно франкфуртської горизонтальної площини. Вимірюється гоніометром на ковзному циркулі.

74. *Кут альвеолярної частини обличчя*, який засвідчує виступання вперед альвеолярного відростка верхньої щелепи, — це кут лінії назоспінальна точка — простіон відносно франкфуртської горизонтальної площини. Вимірюється гоніометром на ковзному циркулі.

Для загального кута лицевого профілю прийнята така рубрикація: до $79,9^\circ$ — обличчя *прогнатне*; $80-84,9^\circ$ — *мезогнатне*; 85° і вище — *ортогнатне*. Кут середньої частини обличчя зазвичай вищий, а альвеолярної — нижчий, ніж загальний кут лицевого профілю. *Альвеолярний прогнатизм*, тобто сильне виступання вперед альвеолярного відростка верхньої щелепи, часто супроводжується помірним чи навіть слабким виступанням носової ділянки.

Важливе значення надається також визначенню *горизонтального профілювання*, або ступеня сплюснення обличчя. Ця ознака фіксується у верхній (на рівні очних орбіт) і середній (на рівні виличних дуг) частинах обличчя.

77. *Назомалярний кут*, або верхній кут горизонтального профілювання, — це кут, вершина якого міститься в точці назіон, а сторони проходять через фронтально-малярно-орбітальні точки. Вимірюється координатним циркулем. Величину кута на підставі лінійних розмірів знаходять на номограмі.

Спосіб вимірювання кутів горизонтального профілювання обличчя координатним циркулем

Якщо назомалярний кут менший 135° , обличчя вважається сильно профільованим, якщо більший 140° — дещо сплюсненим.

Зигомаксиллярний кут, або нижній кут горизонтального профілювання, — це кут, вершина якого міститься в субспінальній точці, а сторони проходять через передні зигомаксиллярні точки. Для вимірювання застосовують координатний циркуль та номограму.

Про сплюсненість обличчя свідчить величина кута, більша 130° .

Спосіб вимірювання кутів горизонтального профілювання див. на мал.

Чимало важливих краніологічних ознак визначають у носовій ділянці.

55. *Висота носа* — відстань між точками назіон і назоспінале.

54. *Ширина носа* — найбільша відстань між зовнішніми краями грушоподібного отвору.

54 : 55. *Носовий показник*, що вказує на відносну ширину носа, вираховується за формулою: ширина носа $\times 100$: висоту носа. Для цієї ознаки прийнята така рубрикація: 46,9 — *лепторинія*, або *вузьконосість*; 47—50,9 — *мезоринія*, або *середній за шириною ніс*; вище 51 — *хамеринія* чи *платиринія*, тобто *широконосість*.

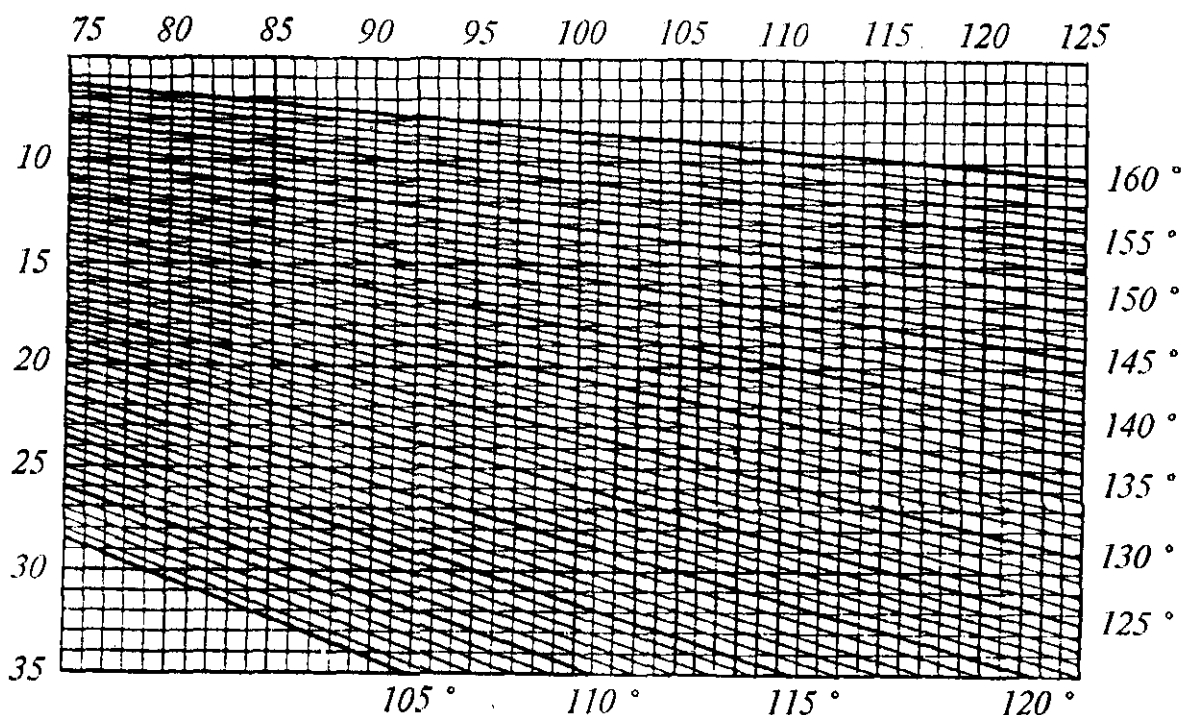
Висота перенісся оцінюється за допомогою двох показників: дакріального та симотичного.

$DS : DC$ Дакріальний показник визначається за формулою: дакріальна висота $\times 100$: дакріальну ширину, де:

DC (дакріальна ширина) — відстань між дакріонами;

DS (дакріальна висота) — найменша проекційна відстань від спинки носа між дакріонами в медіальній площині.

Рубрикація дакріального показника: 44,9 — малий; 45—53,9 — середній; вище 54 — великий.

Номограма для вимірювання кутів горизонтального профілювання обличчя

$SS : SC$. Симотичний показник вираховується за формулою: симотична висота $\times 100$: симотичну ширину, де:

SC (симотична ширина, або найменша ширина носових кісток) — найменша пряма відстань між щелепно-носовими швами;

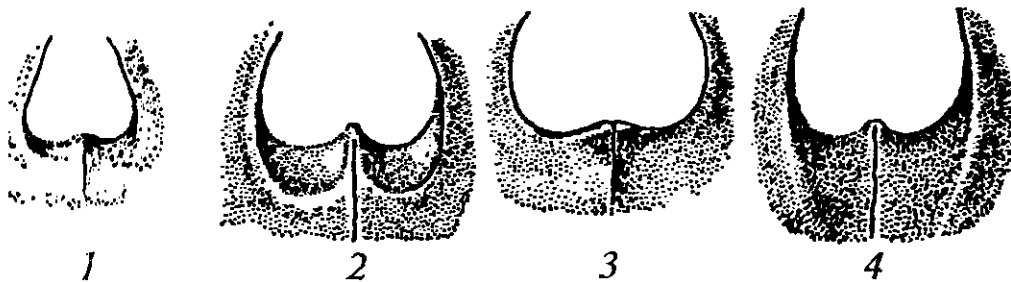
SS (симотична висота) — найменша проекційна відстань у медіальній площині над лінією найменшої ширини носових кісток.

Рубрикація симотичного показника: до 28,9 — малий; 29—39,9 — середній; вище 40 — великий. Чим вище перенісся, тим вищі дакріальний та симотичний показники.

75 (1). Кут виступання носа, утворюється нахилом лінії носових кісток (назіон — рініон) відносно лінії обличчя (назіон — протіон). Величина кута залежить не лише від нахилу носових кісток, а й від вертикального профілювання обличчя: на прогнатних черепах

він нижчий, ніж на ортогнатних. Рубрикація: до 23° — малий; $24-28^\circ$ — середній; 29° і вище — великий.

Нижній край грушоподібного отвору — описова ознака, яка має такі форми: *інфантильну* — отвір невеликий, його нижній край притуплений, що властиве дитячим черепахам; *антропінну*, коли бічні краї отвору переходять безпосередньо в гострий нижній край; *передньоносові ямки*, коли бічні краї сходяться нижче переднього краю; *передньоносовий жолоб* — бічні краї грушоподібного отвору спускаються донизу, утворюючи довгасте заглиблення.

Форма нижнього краю грушоподібного отвору:
1 — інфантильна; 2 — антропінна; 3 — передньоносові ямки; 4 — передньоносовий жолоб

Передньоносовий шип — описова ознака, що певною мірою характеризує ступінь виступання носа. Оцінюється за п'ятибальною схемою.

Важливі ознаки містить очна ділянка черепа.

51. *Ширина очної орбіти (максилофронтальна)* — відстань від максилофронтальної точки до зовнішнього краю лівої орбіти по лінії, що ділить її навпіл.

51a. *Ширина орбіти (дакріальна)* — відстань від дакріальної точки до зовнішнього краю лівої орбіти по лінії, що ділить її навпіл.

52. *Висота орбіти* — відстань від середини верхнього до середини нижнього краю орбіти.

52 : 51. *Орбітний показник (максилофронтальний)* вираховується за формулою: висота орбіти $\times 100$: ширину орбіти (від mf).

52 : 51a. *Орбітний показник (дакріальний)* вираховується за формулою: висота орбіти $\times 100$: ширину орбіти (від d).

Прийнята така рубрикація орбітного показника:

	Ширина орбіти від mf	Ширина орбіти від d
Низькі орбіти (<i>хамеконхія</i>)	до 75,9	до 82,9
Середні орбіти (<i>мезоконхія</i>)	76—84,9	83,0—88,9
Високі орбіти (<i>гіпсіконхія</i>)	85 і вище	83 і вище

Наведемо деякі основні виміри нижньої щелепи.

65. *Ширина суглобових відростків* — відстань між зовнішніми краями суглобових відростків. Вимірюється ковзним циркулем.

70. *Висота гілки* — відстань від гоніона до верхньої точки суглобового відростка паралельно задньому краю гілки. Вимірюється мандибулометром.

71. *Найменша ширина гілки* — найменша відстань між передніми і задніми краями гілки. Вимірюється ковзним циркулем.

79. *Кут гілки*, утворений площиною, що проходить через задній край гілки. Вимірюється мандибулометром.

69 (1). *Висота тіла* — відстань від нижнього краю щелепи до зовнішнього альвеолярного краю на рівні лівого підборідного отвору. Вимірюється ковзним циркулем.

69 (3). *Товщина тіла* — відстань між зовнішньою та внутрішньою поверхнями тіла на рівні підборідного отвору. Вимірюється ковзним циркулем.

Штучна деформація черепа

Штучна деформація, тобто навмисна зміна форми голови, — звичай, поширений серед багатьох давніх народів. На теренах України штучно деформовані черепи віднайдені у похованнях катакомбної культури доби бронзи, сарматських племен (III ст. до н. е. — III ст. н. е.), ранніх кочовиків другої половини I тис. н. е.

Відомо кілька різновидів штучної деформації. Найпоширеніша з них — циркулярна, або “баштоподібна”, коли череп набував форми, витягнутої у двох напрямках — догори і назад. Цього добивалися за допомогою кругового перев’язування голови дитини. Для підсилення дії пов’язки на лоб і на потилицю іноді клали спеціальні дощечки.

Уперше спосіб штучної деформації голови описав *Гиппократ*. Розповідаючи про “макроцефалів”, він зауважував: “...Тільки-но народжується дитина і кістки її м’які, незатверділу її голівку виправляють руками і змушують рости в довжину за допомогою бандажів та інших доречних пристроїв, унаслідок дії яких сферична форма голови псується, а довжина її збільшується”. За спостереженнями сімферопольського лікаря й антрополога *В. Бобіна*, баштоподібний тип черепа в людини формується вже протягом перших років життя. При цьому так звані тім’ячка — залишки щільної волокнистої сполучної тканини в місцях стикування кількох кісток черепа новонародженої дитини — довго не заростають. В багатьох випадках у дорослих фіксується наявність метопічного шва і численних вставних кісточок.

Циркулярна деформація черепа спричинює також деякі морфологічні зміни в ділянці надбрівних дуг, які втрачають свою рельєфність, і у верхній частині обличчя, де збільшується висота орбіт і зменшується висота надперенісся.

Штучна деформація черепа

Своєрідна форма деформації зазначена в інків Перу: внаслідок спеціального закріплення немовляти в колисці і перев'язування голови як у поперечному, так і в поздовжньому напрямку, на черепі утворювалися дві опуклості з перетяжкою посередині.

Ще в середині нинішнього століття на Кавказі і в Центральній Азії були поширені різні варіанти сплюснення потилиці ("бекшиш" та ін.), спричиненого тривалим лежачим положенням дитини, прив'язаної до колиски. Ці ненавмисні деформації зменшували поздовжній діаметр голови і збільшували її ширину. Наприклад, обстеження гірських таджиків дало такі результати: головний показник осіб без слідів штучної деформації складав 82,7; зі слабкими слідами — 83,3; із середніми та яскраво вираженими — 86,5 (В. Гінзбург).

Реконструкція обличчя за черепом

Антропологічна реконструкція, тобто відтворення обличчя людини за черепом, — своєрідний місток між краніологією, що вивчає переважно викопних людей, та соматологією, об'єктом дослідження якої є жива людина.

Основу антропологічної реконструкції складає метод відтворення м'яких тканин обличчя за рельєфом кісток з урахуванням вікових,

статевих та расових особливостей. Доведено, що між морфологією мозкової та лицевої частин черепа і морфологією м'яких тканин існує певний взаємозв'язок, а іноді — досить чітка залежність. Зокрема, такі ознаки зовнішності, як форма лоба, лобні горби, надбрівні дуги, форма обличчя, реконструюються з великою часткою вірогідності. Позитивні результати дає відтворення форми носа. Складніше реконструювати складку верхньої повіки, контур нижніх країв крил носа, обриси верхньої та нижньої губ, ступінь відстовбурченості вух.

Антропологічна реконструкція — досить складний і довготривалий процес. Він складається з кількох етапів: реставрація черепа, який часто буває частково зруйнованим; проведення краніометричних вимірів і детальний опис краніоскопічних особливостей; виготовлення гіпсової копії черепа та відтворення на ній за допомогою спеціальної мастики м'яких тканин обличчя: жувальних м'язів, гребенів, розташованих між ними, і т. ін. Реконструкція обличчя за черепом потребує не лише глибоких знань у галузі морфології людини, а й певних мистецьких навичок: її виконують у вигляді графічного профілю або скульптури.

Метод пластичної та графічної реконструкції, який широко застосовується не лише в антропології, а й у криміналістиці, постійно вдосконалюється. Останнім часом співробітники лабораторії пластичної антропологічної реконструкції Інституту етнології та антропології РАН вивчають співвідношення між м'якими тканинами та кістковою основою за допомогою ультразвукової ехолокації. Це дає змогу працювати з живими людьми — представниками різних расових та етнічних груп — без будь-якої шкоди для їхнього здоров'я.

Створені на основі пластичної реконструкції документальні портрети первісних людей та історичних осіб прикрашають музеї багатьох країн світу.

||| **ОСТЕОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Скелет тулуба

. Грудина

1. *Загальна довжина* — відстань від найнижчої точки яремної вирізки до найнижчої точки тіла. Вимірюється ковзним циркулем.

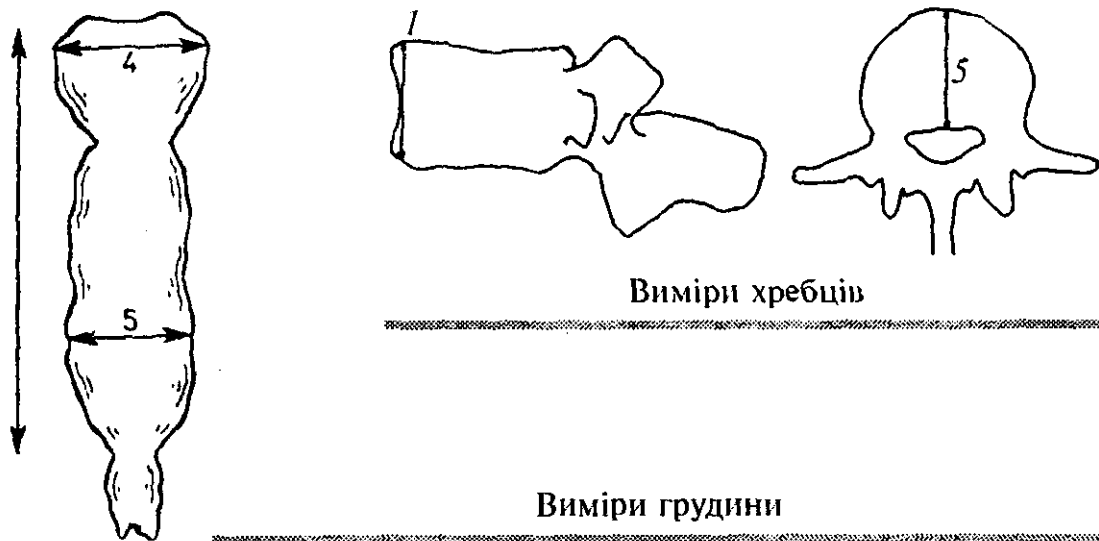
4. *Найбільша ширина ручки* — відстань між найвіддаленішими точками бічних країв ручки грудини.

5. *Найбільша ширина тіла грудини* — відстань між найвіддаленішими точками бічних країв тіла грудини.

Поперековий відділ хребтового стовпа

1. *Передня висота тіла* — відстань між передніми (верхньою та нижньою) поверхнями тіла в медіально-сагітальній площині (крім двох перших шийних хребців). Вимірюється ковзним циркулем.

1а. *Найбільша передня висота тіла другого шийного хребця* — відстань між верхівкою зубоподібного відростка і найнижчою точкою тіла в медіально-сагітальній площині. Вимірюється ковзним циркулем.

4. *Верхній сагітальний діаметр* — відстань між точками, розташованими на перетині медіально-сагітальної площини та переднього і заднього країв верхньої поверхні тіла. Вимірюється ковзним циркулем.

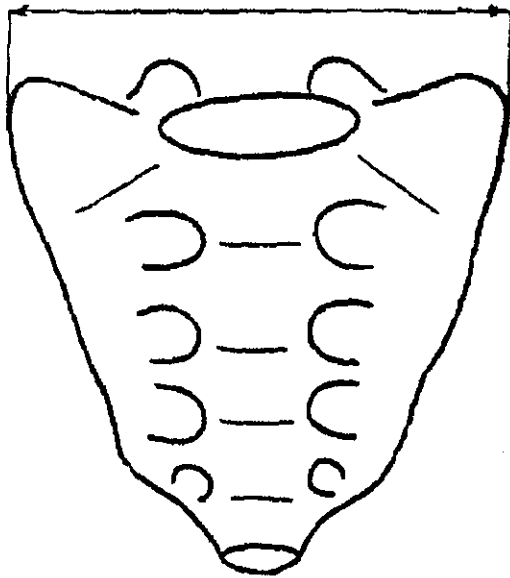
5. *Нижній сагітальний діаметр* — відстань між точками, розташованими на перетині медіально-сагітальної площини та переднього і заднього країв нижньої поверхні тіла. Вимірюється ковзним циркулем.

Крижова кістка

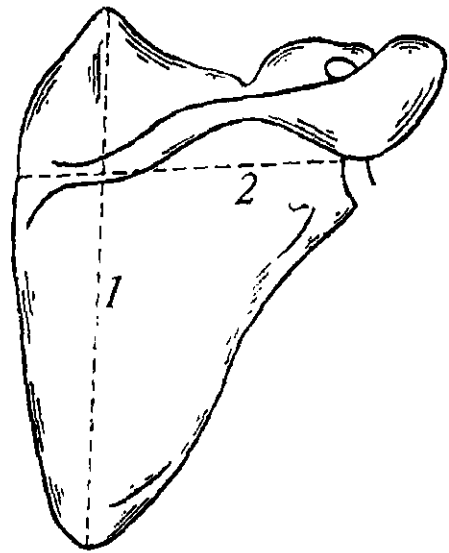
1. *Дугова довжина* — відстань між найбільш виступаючими вперед точками верхнього краю основи і верхівки зрощеної крижової кістки в медіально-сагітальній площині. Вимірюється антропометричною стрічкою.

2. *Передня висота, або пряма довжина*, — проекційна відстань між найбільш виступаючими вперед точками верхнього краю основи і верхівки зрощеної крижової кістки в медіально-сагітальній площині. Вимірюється ковзним циркулем.

4. *Верхня ширина тазової поверхні* — відстань між найвіддаленішими точками, розташованими на передніх краях бічних поверхонь основи. Вимірюється антропометричною стрічкою, притиснутою до тазової поверхні крижової кістки.

Виміри верхньої ширини
крижової кістки

Виміри лопатки

6. *Глибина вигину тазової поверхні* — відстань між найглибшою точкою тазової поверхні та прямою, що з'єднує найбільш виступаючі вперед точки верхнього краю основи і верхівки в медіально-сагітальній площині.

Скелет верхньої кінцівки

Лопатка

1. *Морфологічна висота* — відстань від найвищої точки бічного кута до найнижчої точки нижнього краю лопатки.

2. *Морфологічна ширина* — відстань від середньої точки суглобової западини до точки на медіальному краї лопатки біля основи лопаткової ості (посередині між її верхнім та нижнім краями).

Ключиця

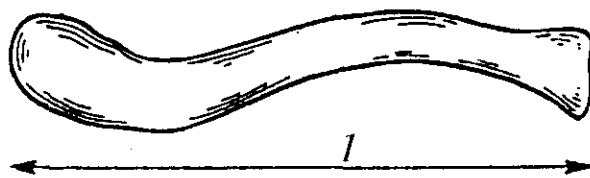
1. *Найбільша довжина* — відстань між найвіддаленішими точками грудинного і плечових кінців лопатки. Застосовуються вимірювальний штатив, рухома дощечка.

6. *Окружність середини діяфіза* — окружність в середині тіла. Вимірюється антропометричною стрічкою.

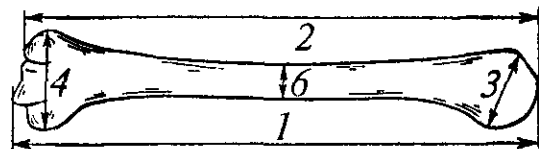
Плечова кістка

1. *Найбільша довжина* — відстань між найвищою точкою голівки та найнижчою точкою блокоподібної суглобової поверхні нижнього епіфіза. Вимірювальний штатив, рухома дощечка.

2. *Вся довжина, або фізіологічна довжина* — відстань між найвищою точкою голівки та найнижчою точкою голівчастого підвищення блокоподібної суглобової поверхні нижнього епіфіза. Вимірювальний штатив, рухома дощечка.

Вимір ключиці

Виміри плечової кістки

3. *Ширина верхнього епіфіза* — відстань між крайньою медіальною точкою голівки та крайньою латеральною точкою великого горбика. Вимірювальний штатив, рухома дощечка.

4. *Ширина нижнього епіфіза* — відстань між найбільш віддаленими точками внутрішнього та зовнішнього надвиростків. Ковзний циркуль або вимірювальний штатив і рухома дощечка.

5. *Найбільший діаметр середини діафіза* — найбільша ширина тіла на рівні середини довжини. Ковзний циркуль.

6. *Найменший діаметр середини діафіза* — найменша ширина тіла на рівні середини ширини. Ковзний циркуль.

7. *Найменша окружність діафіза* — найменша окружність тіла, що визначається візуально. Антропометрична стрічка.

8. *Окружність середини діафіза* — окружність середини тіла на тому ж рівні, що й виміри 5 і 6. Антропометрична стрічка.

Ліктьова кістка

1. *Найбільша довжина* — відстань від найвищої точки ліктьового відростка верхнього епіфіза до найнижчої точки шилоподібного відростка нижнього епіфіза. Вимірювальний штатив та рухома дощечка.

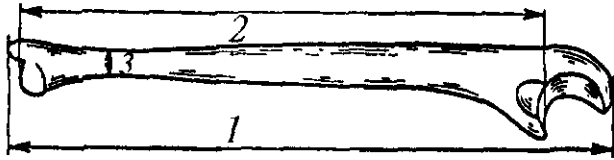
2. *Фізіологічна довжина* — відстань між найнижчою точкою зовнішнього краю вінцевого відростка верхнього епіфіза та найнижчою точкою голівки нижнього епіфіза. Ковзний циркуль.

11. *Передньо-задній діаметр* — відстань між передньою поверхнею та заднім краєм тіла на рівні найсильнішого розвитку міжкісткового краю. Ковзний циркуль.

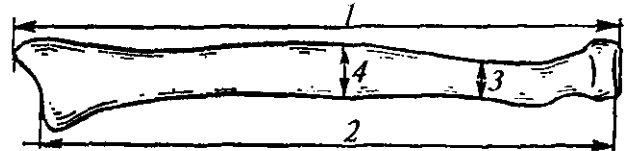
12. *Поперечний діаметр, або ширина діафіза*, — відстань між внутрішньою поверхнею тіла кістки та її міжкістковим краєм у площині, перпендикулярній передньо-задньому діаметру.

13. *Верхня ширина діафіза* — відстань між найнижчою точкою блокової вирізки та протилежною точкою на внутрішній поверхні тіла. Ковзний циркуль.

3. *Найменша окружність* — найменша окружність тіла, здебільшого трохи вище нижнього епіфіза. Антропометрична стрічка.

Виміри ліктьової кістки

Виміри променевої кістки

Променева кістка

1. *Найбільша довжина* — відстань від найвищої точки голівки верхнього епіфіза до верхівки шилоподібного відростка нижнього епіфіза. Вимірвальний штатив і рухома дощечка.

2. *Фізіологічна довжина* — відстань між найглибшими точками суглобових поверхонь (ямкою голівки та зап'ястковою суглобовою поверхнею). Товщинний циркуль.

4. *Поперечний діаметр, або ширина діафіза*, — найбільша ширина тіла на рівні найсильнішого розвитку міжкісткового краю. Ковзний циркуль.

5. *Сагітальний діаметр діафіза* — відстань між передньою та задньою поверхнями тіла у площині, перпендикулярній поперечному діаметру.

3. *Найменша окружність діафіза* — найменша окружність тіла, здебільшого нижче середини діафіза. Антропометрична стрічка.

Скелет нижньої кінцівки

Таз

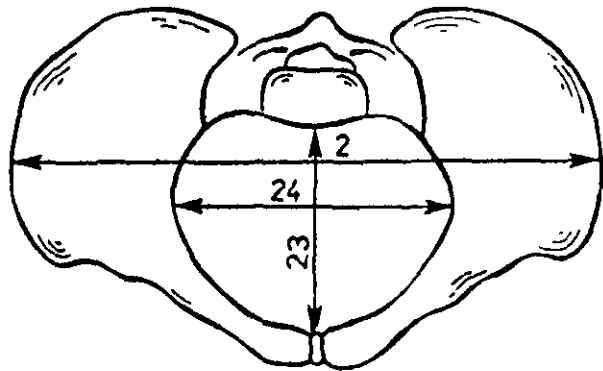
1. *Висота таза* — відстань від найвищої точки клубової кістки до найнижчої точки сідничного горба. Товщинний або ковзний циркуль.

2. *Найбільша ширина таза* — відстань між найвіддаленішими точками на зовнішніх краях гребенів клубової кістки. Товщинний або ковзний циркуль.

8. *Ширина таза між остями сідничної кістки* — відстань між верхівками сідничних остей. Ковзний циркуль.

12. *Ширина клубової кістки* — відстань між верхівками передньої верхньої та задньої верхньої остей. Ковзний циркуль.

23. *Сагітальний діаметр входу в малий таз* — відстань між точкою, розташованою на перетині переднього краю крижової кістки з медіально-сагітальною площиною, та точкою на тильному боці верхнього краю сімфіза. Ковзний циркуль або штангенциркуль.

Виміри тазових кісток

24. *Ширина верхнього тазового отвору* — відстань між найвіддаленішими точками входу в малий таз. Ковзний циркуль.

Стегнова кістка

1. *Найбільша довжина* — відстань між найвищою точкою голівки й найнижчою точкою медіального виростка. Вимірювальний штатив, рухома дощечка.

2. *Загальна довжина стегнової кістки у природному стані* — відстань від найвищої точки стегнової кістки до площини, яка проходить через найнижчі точки виростків нижнього епіфіза. Вимірювальний штатив, рухома дощечка.

21. *Ширина нижнього епіфіза* — відстань між найвіддаленішими точками бічних поверхонь надвиростків. Вимірювальний штатив, рухома дощечка; ковзний циркуль.

6. *Сагітальний діаметр середини діафіза* — відстань між передніми та задніми поверхнями тіла в місці найсильнішого розвитку жорсткуватої лінії. Ковзний циркуль.

7. *Поперечний діаметр середини діафіза* — відстань між бічними поверхнями тіла в місці найсильнішого розвитку жорсткуватої лінії. Ковзний циркуль.

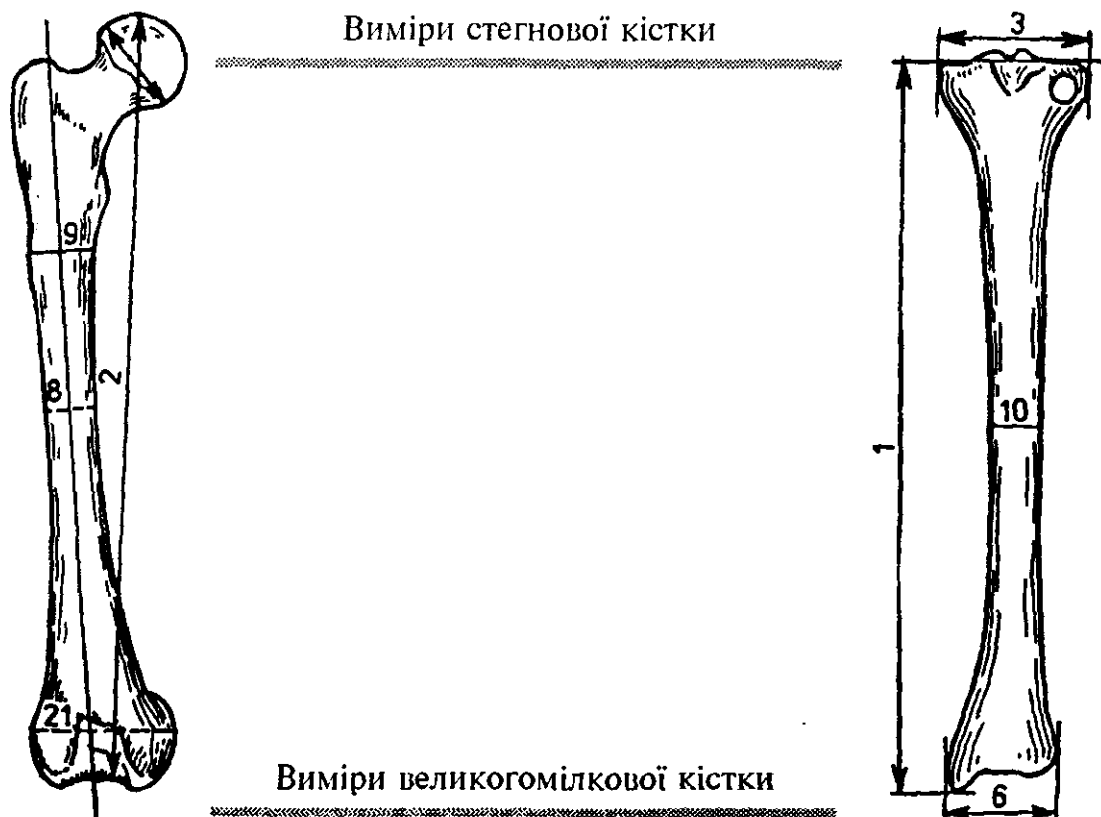
9. *Верхній поперечний діаметр діафіза* — відстань між бічними поверхнями тіла на 3—4 см нижче нижнього краю малого вертлюга. Ковзний циркуль.

10. *Верхній сагітальний діаметр діафіза* — відстань між передньою та задньою поверхнями тіла на 3—4 см нижче нижнього краю малого вертлюга. Ковзний циркуль.

8. *Окружність середини діафіза* — окружність у середині тіла. Антропометрична стрічка.

Великогомілкова кістка

1. *Загальна довжина великогомілкової кістки* — відстань між найнижчою точкою присередньої кісточки та найвищою точкою бічної суглобової поверхні верхнього епіфіза. Вимірювальний штатив, рухома дощечка.

2. *Суглобова довжина великогомілкової кістки* — відстань від середньої точки поверхні медіального виростка до основи присередньої кісточки. Товщинний циркуль.

1а. *Найбільша довжина великогомілкової кістки* — відстань між найнижчою точкою присередньої кісточки та найвищою точкою горбистості верхнього епіфіза. Вимірювальний штатив, рухома дощечка.

3. *Найбільша ширина верхнього епіфіза* — відстань між найвіддаленішими медіальною та латеральною точками відростків верхнього епіфіза. Вимірювальний штатив, рухома дощечка; ковзний циркуль.

б. *Найбільша ширина нижнього епіфіза* — відстань між найбільш віддаленою медіальною точкою присередньої кісточки і найбільш віддаленою від неї точкою латеральної поверхні нижнього епіфіза. Вимірювальний штатив, рухома дощечка; ковзний циркуль.

8. *Сагітальний діаметр на рівні середини діафіза* — відстань між переднім гребенем і задньою поверхнею в середині тіла. Ковзний циркуль.

8а. *Сагітальний діаметр на рівні отвору живлення* — відстань між переднім гребенем і задньою поверхнею тіла на рівні отвору живлення. Ковзний циркуль.

9. *Поперечний діаметр на рівні середини діафіза* — відстань між медіальним і міжкістковим краями в середині тіла. Ковзний циркуль.

9а. *Поперечний діаметр на рівні отвору живлення* — відстань між медіальним і міжкістковим краями тіла на рівні отвору живлення. Ковзний циркуль.

10. *Окружність на рівні середини діафіза* — окружність у середині тіла. Антропометрична стрічка.

10б. *Найменша окружність діафіза* — окружність у найтоншому місці діафіза. Антропометрична стрічка.

Визначення довжини тіла (зросту) за кістками скелета

Існує близько 20 способів визначення довжини тіла за кістками скелета (здебільшого за розмірами довгих трубчастих кісток), хоча жоден із них не позбавлений певних недоліків. На практиці найчастіше застосовують таблиці французького антрополога *Л. Манувріє* та американських учених *М. Троттера* та *Г. Глезера*, де подано співвідношення між розмірами окремих кісток рук та ніг і зростом живих людей.

Спосіб Л. Манувріє ґрунтується на матеріалах, які охоплюють 49 осіб — мешканців міста Ліона, котрі померли до 60-ти років. На думку фахівців, він дає надійніші результати під час дослідження низькорослих та середньорослих груп. Спосіб передбачає використання *найбільшої довжини* плечової, ліктьової, променевої, великої та малогомілкової кісток (№ 1 за Р. Мартіном), а також *загальної довжини стегнової кістки у природному стані* (№ 2) (табл. 6.1).

М. Троттер та *Г. Глезер* обстежили понад 5500 американських військовослужбовців, які загинули під час Другої світової війни (4672 вихідців з Європи, 577 негрів, 176 латиноамериканців). Вважають, що їхній спосіб дає кращі результати у високорослих та середньорослих групах. Вчені використовували *найбільшу довжину* плечової, ліктьової, променевої, малогомілкової (№ 1) кісток, а також *загальну довжину* великої гомілкової кістки (табл. 6.2).

За спостереженнями *М. Троттера* та *М. Глезера*, асиметрія між однойменними кістками, розташованими з різних боків скелета, загалом незначна і не має певної закономірності. Цей висновок набуває великого практичного значення, адже кістяки стародавніх

людей часто бувають частково зруйнованими. Отже, для визначення зросту за таблицями можна використовувати як ліві, так і праві кістки скелета.

Допускається також визначення зросту за розмірами не всіх, а двох-трьох кісток.

Таблиця 6.1

**Визначення довжини тіла за довгими трубчастими кістками скелета
(за М. Троттером і Г. Глезером)**

Плечова кістка (в мм)	Ліктьова кістка (в мм)	Променева кістка (в мм)	Стегнова кістка (в мм)	В. гомілкорова кістка (в мм)	М. гомілкорова кістка (в мм)	Довжина тіла (в см)
Чоловіки						
335	364	352	472	385	382	175
339	267	255	476	389	387	176
342	270	257	480	393	390	177
346	272	260	485	397	394	178
349	275	263	489	401	398	179
353	278	265	493	405	402	180
356	280	268	498	409	406	181
360	283	271	502	414	410	183
366	288	276	511	422	417	186
370	291	279	515	426	421	185
373	294	281	519	430	425	186
377	296	284	524	434	429	187
380	299	286	528	438	433	188
384	302	289	532	442	436	189
387	304	292	537	447	440	190
390	307	294	541	451	444	191
394	310	297	545	455	448	192
398	312	300	549	459	452	193
401	315	302	554	463	456	194
404	318	305	558	467	460	195
408	320	308	563	471	463	196
411	323	310	567	475	467	197

Продовження таблиці 6.1

Плечова кістка (в мм)	Ліктьова кістка (в мм)	Променева кістка (в мм)	Стегнова кістка (в мм)	В. гомілкорова кістка (в мм)	М. гомілкорова кістка (в мм)	Довжина тіла (в см)
Жінки						
256	203	192	373	290	294	152
259	206	194	377	294	298	153
263	209	197	381	298	302	154
266	211	199	386	302	306	155
270	214	202	390	306	310	156
273	217	205	394	310	313	157
276	219	207	399	314	317	158
280	222	210	403	318	321	159
287	227	215	412	327	329	161
290	230	218	416	331	333	162
294	233	221	420	335	337	163
297	235	223	424	339	340	164
301	238	226	429	343	344	165
304	241	228	433	347	348	166
308	243	231	437	352	352	167
311	246	234	442	356	356	168
315	249	236	446	360	360	169
318	251	239	450	364	363	170
321	254	242	455	368	367	171
325	257	244	459	372	371	172
328	259	247	463	376	375	173
332	262	250	468	380	379	174

**Визначення довжини тіла за довгими трубчастими кістками скелета
(за Л. Манувріс)**

Плечова кістка (в мм)	Ліктьова кістка (в мм)	Променева кістка (в мм)	Стегнова кістка (в мм)	В. гомілкорова кістка (в мм)	М. гомілкорова кістка (в мм)	Довжина тіла (в см)
Чоловіки						
293	225	211	390	317	316	153
296	229	214	396	322	321	155,2
300	233	217	402	328	326	157,1
304	239	220	408	333	331	159
307	241	223	414	338	336	160,5
311	244	227	420	344	342	162,5
314	247	230	426	349	347	163,4
318	251	234	432	355	351	164,4
322	255	237	438	360	356	165,4
326	258	241	444	366	366	166,6
330	261	244	451	371	366	167,7
334	264	247	458	376	371	168,6
338	268	250	465	381	376	169,7
342	271	253	473	387	381	171,6
346	274	256	480	392	386	173
350	278	259	488	398	391	175,4
354	281	262	495	403	396	176,7
358	285	265	502	408	401	178,5
362	288	168	510	413	406	181,2
366	291	271	517	418	411	183
Жінки						
261	201	191	361	282	281	140
264	204	193	366	287	286	142
268	207	195	371	292	291	144
271	210	197	376	287	296	145,4
274	213	199	381	302	301	147
277	215	201	286	307	305	148,8
280	217	203	391	312	309	149,7

Продовження таблиці 6.2

Плечова кістка (в мм)	Ліктьова кістка (в мм)	Променева кістка (в мм)	Стегнова кістка (в мм)	В. гомілкорова кістка (в мм)	М. гомілкорова кістка (в мм)	Довжина тіла (в см)
Жінки						
283	220	205	396	317	314	151,3
287	223	207	401	322	318	152,8
290	226	209	406	327	327	154,3
295	295	212	413	332	328	156,6
300	233	216	420	338	334	156,8
305	237	220	427	344	339	158,2
311	241	224	434	350	344	159,5
316	245	228	441	356	349	161,2
322	249	232	448	362	354	163
327	252	236	455	368	359	165
332	256	240	462	374	364	167
337	259	244	469	380	369	169,2
342	262	248	476	386	374	171,5

МЕТОДИКА ЗБИРАННЯ І ТРАНСПОРТУВАННЯ КІСТКОВИХ РЕШТОК ЛЮДЕЙ ПІД ЧАС АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗКОПОК

Важливим елементом палеоантропологічного дослідження є збирання кісткових решток людей в експедиційних умовах, що вимагає дотримання певних правил.

Зачистку скелета під час розкопок стародавніх поховань слід розпочинати з черепа; згодом від ґрунту звільняються грудна клітка та верхні кінцівки, далі — тазові кістки та нижні кінцівки. Спочатку проводиться так звана груба зачистка для визначення пози похованого, і лише після цього скелет повністю розчищається зверху і з боків. Особлива увага приділяється зачистці лицевого відділу черепа,

крихкі кістки якого часто бувають ушкодженими. Крім того, вони можуть бути покриті сумішшю глини та червоної вохри, за допомогою якої колись моделювалось обличчя покійного. Саме такий ритуал зафіксували вітчизняні археологи (*В. Отрощенко, Г. Євдокимов* та ін.) в похованнях катакомбної культури доби бронзи Північного Причорномор'я.

Вже у процесі вивільнення скелета від ґрунтового заповнення поховальної ями слід ужити певних заходів для закріплення ушкоджених кісток. Гарні результати дає просочування кісток спиртовим розчином клею БФ-2. Перед цією процедурою поверхню ушкодженої кістки треба повністю очистити від дрібних часточок ґрунту, котрі, змішавшись з клеєм, можуть перетворитися на тверду кірку, видалення якої вимагатиме неабияких зусиль. З цією метою кістки спочатку змитають м'яким пензликом, а потім протирають ваткою, змоченою в спирті.

Розбираючи скелет, слід звертати велику увагу на його анатомічний порядок. Неправильне положення чи відсутність окремих кісток можуть мати ритуальний характер. Іноді вони є свідченнями прижиттєвого каліцтва або причини смерті похованої людини. І в тому, і в іншому випадку це дає змогу отримати важливу інформацію про ідеологічні уявлення та умови життя стародавніх суспільств.

Для дослідження скелета в лабораторних умовах бажано брати всі кістки, однак на практиці часто це неможливо через відсутність належних умов для зберігання остеологічних матеріалів. Тому найчастіше беруть череп, тазові, довгі трубчасті кістки. Унікальні скелети беруться повністю (бажано монолітом).

Черепи, які добре збереглися, готуються до транспортування таким чином. Спочатку внутрішня порожнина мозкового відділу, очні ямки та носові кістки очищаються від ґрунту. Ця процедура потребує особливої обережності, бо, як вже йшлося вище, крихкі кістки лиця, особливо носові, легко руйнуються. Не слід мити черепи водою, що трапляється у практиці археологічних експедицій.

Досвід показує, що після інтенсивної обробки на кістках часто спостерігається відшарування компакти (поверхневого шару), з'являються тріщини та інші ушкодження. Крім того, іноді руйнуються лицевий відділ та основа черепа і, як наслідок, губляться окремі фрагменти. Зауважимо, що в експедиційних умовах допускається лише протирання сухого черепа вологим ватним тампоном.

Черепи, видобуті з вологої поховальної камери, слід сушити в тіні, уникаючи прямого сонячного проміння.

Для транспортування черепів використовують дерев'яні або пластмасові ящики, днища яких бажано встелити товстим шаром амортизуючого матеріалу, краще всього паперу чи деревної стружки. Кожний череп загортають в окремий паперовий пакет, який згодом

обв'язують мотузкою чи бинтом. Треба простежити, щоб найбільш вразливі частини лицевого скелета — носові кістки, очні яблука — були додатково захищені м'яким папером чи іншим матеріалом.

Зуби, які випали з комірок, доцільно зібрати в окремий паперовий чи целофановий пакет, що його запаковують разом із черепом. Між запакованими черепами додатково розміщують амортизуючий матеріал.

Зруйновані черепи беруть частинами чи монолітом. Перший спосіб застосовують тоді, коли порожнина черепа заповнена пухкою землею. Зауважимо, що кожен фрагмент слід додатково загорнути в папір.

Монолітом беруться черепи, порожнини котрих заповнені твердою землею. В цьому випадку землю навколо черепа обкопують доти, доки він не залишиться на високому стовпчику ґрунту. Розчищені й закріплені кістки (здебільшого це кістки лицевого відділу) покривають кількома шарами м'якого паперу, присипають землею і туго обмотують бинтом. Потім стовпчик зрізають ножом і череп разом із землею загортають у цупкий папір, туго обв'язавши пакет мотузкою. Цей своєрідний каркас оберігає череп під час транспортування. Ще краще цю роль відіграє твердий гіпсовий каркас, який скріплює вирізаний і перебинтований моноліт. Такий спосіб був застосований вітчизняним археологом *Д. Телегіним* і московськими антропологами *Г. Лебединською* та *Г. Сурніною* в процесі дослідження мезолітичного могильника Василівка III в Дніпровському Надпоріжжі, що дало змогу цілком зберегти цінну краніологічну серію.

Кістки кінцівок і таза загортають спочатку в м'який, а потім у цупкий папір, кожну окремо. Дрібні кістки, наприклад фаланги, доцільно зберігати в невеликих коробках.

Слід звертати належну увагу на шифрування остеологічного матеріалу. На всіх узятих для подальшого дослідження кістках скелета вказують рік розкопок, назву населеного пункту, розташованого біля місця розкопок, номер кургану і поховання. Якщо череп беруть монолітом, то кожний пакет забезпечується етикеткою, що містить наведені вище дані.

СИСТЕМА ОБЛІКУ, ОПИСУ Й АРХІВАЦІЇ ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЧНИХ ДАНИХ

Морфологічні характеристики кісткових решток викопної людини фіксуються на бланках (у вигляді цифрових або буквених позначень), де вказується їх місцезнаходження, історична епоха чи археологічна культура, до якої належить знахідка, стать та вік померлого, дата проведення дослідження, прізвище дослідника. Всі бланки мають порядкові числа.

Зразки індивідуальних краніологічного та остеологічного бланків представлені нижче.

Індивідуальні бланки об'єднуються за хронологічним та територіальним принципом. Сумарні колекції бланків, які представляють ту чи іншу групу (популяцію) давньої людності, зберігаються в окремих папках у фондах музеїв, академічних інститутів, вищих навчальних закладів та інших інституцій. Місцезнаходження папок (населений пункт, назва інституції, фонд, кімната, шафа, полиця) фіксуються у реєстровій книзі.

Морфологічні особливості окремих вибірок фіксуються на таблицях середніх значень краніологічних, остеологічних та інших ознак. Ці таблиці використовуються для статистичних розрахунків.

Зразки антропологічних бланків

КРАНІОЛОГІЧНИЙ БЛАНК

Місце збереження	Народність, культура, час	Стать
Інв. №	Місце знахідки	Вік
Дослідник	Дата	

1. Поздовжній діаметр . . .	8. Поперечний діаметр . . .
1а. Поздовжній діаметр від офріона . . .	17. Висотний діаметр базіон—брегма . . .

5. Довжина основи черепа . . .	Кут профілю лоба від
9. Найменша ширина лоба . . .	глабели . . .
10. Найбільша ширина лоба . . .	33(1). Кут верхньої частини по-
11. Ширина основи черепа . . .	тилиці до горизонталі . . .
12. Ширина потилиці . . .	33(2). Кут нижньої частини по-
29: Лобна хорда . . .	тилиці до горизонталі . . .
30. Тім'яна хорда . . .	33(4). Кут перегину потилиці . . .
34. Потилична хорда . . .	34. Кут потиличного отвору . . .
Горизонтальне коло через	72. Загальний кут обличчя . . .
офріон . . .	73. Середній кут обличчя . . .
24. Поперечна дуга пор.— бр.—	74. Кут альвеолярної частини . . .
пор. . . .	75. Кут нахилу носових кісток . . .
25. Сагітальна дуга . . .	75(1). Кут виступання носа . . .
26. Лобна дуга . . .	45. Діаметр вилиць . . .
27. Тім'яна дуга . . .	40. Довжина основи обличчя . . .
28. Потилична дуга . . .	48. Верхня висота обличчя . . .
7. Довжина потиличного	47. Повна висота обличчя . . .
отвору . . .	43. Повна ширина обличчя . . .
16. Ширина потиличного	46. Середня ширина обличчя . . .
отвору . . .	60. Довжина альвеолярної
Висота вигину лоба . . .	дуги . . .
Висота вигину потилиці . . .	61. Ширина альвеолярної
Бімалярна ширина фмо.—	дуги . . .
фмо. . . .	62. Довжина піднебіння . . .
Висота назіона фмо.—	63. Ширина піднебіння . . .
фмо. . . .	51. Ширина орбіти від
Висота субспінале над	максило-фронтале . . .
зм.— зм. . . .	52. Висота орбіти . . .
SC(57)Симотична ширина . . .	20. Вушна висота . . .
SS Симотична висота . . .	68(1). Довжина нижньої щелепи
MC(50) Максилофронтальна висота . . .	від мищелків . . .
DC Дакріональна ширина . . .	79. Кут гілки нижньої щелепи . . .
Глибина іклової ямки . . .	68. Довжина нижньої щелепи
Висота вигину вилицевої	від кутів . . .
кістки . . .	
Ширина вилицевої кістки . . .	
32. Кут профілю лоба від	
назіона . . .	

70. Висота гілки	...	Надперенісся (за Мартіном, 1—6)	...
71а. Найменша ширина гілки	...	Надбрівні дуги (1—3)	...
65. Мищелкова ширина	...	Зовнішній потиличний горб (за Брока, 0—5)	...
66. Кутова ширина	...	Соскоподібний відросток (1—3)	...
67. Передня ширина	...	Нижній край грушеподібного отвору	...
69. Висота сіфаза	...	Передньоносова ость	...
69(1). Висота тіла	...		
69(3). Довжина тіла	...		
Кут виступання підборіддя	...		

ОСТЕОЛОГІЧНИЙ БЛАНК

Місце збереження	Народність, культура, час	Стать
Інв. №	Місце знахідки	Вік
Дослідник	Дата	

<i>Плечова кістка</i>	<i>Права</i>	<i>Ліва</i>
1. Найбільша довжина
2. Уся довжина
3. Верхня епіфізарна ширина
4. Нижня епіфізарна ширина
5. Найбільший діаметр середини діафіза
6. Найменший діаметр середини діафіза
7. Найменше коло діафіза
8. Коло середини діафіза
6 : 5. Показник перетину
6 : 1. Показник масивності

Променева кістка

1. Найбільша довжина
2. Фізіологічна довжина
4. Поперечний діаметр діафіза
5. Сагітальний діаметр діафіза
3. Найменше коло діафіза
5 : 4. Показник перетину
3 : 2. Показник масивності

Ліктьова кістка

1. Найбільша довжина
2. Фізіологічна довжина
11. Передньо-задній діаметр
12. Поперечний діаметр
13. Верхній поперечний діаметр
14. Верхній дорзоволярний діаметр
3. Найменше коло
3 : 2. Показник масивності
11 : 12. Показник перетину
13 : 14. Показник платоленії

Ключиця

1. Найбільша довжина
6. Коло середини діафіза
6 : 1. Показник масивності

Лопатка

1. Морфологічна ширина
2. Морфологічна довжина
2 : 1. Показник форми

Стегнова кістка

1. Найбільша довжина
2. Довжина у природному стані

21. Мищелкова ширина
6. Сагітальний діаметр середини діафіза
7. Поперечний діаметр середини діафіза
9. Верхній поперечний діаметр діафіза
10. Верхній сагітальний діаметр діафіза
8. Коло середини діафіза
8 : 2. Показник масивності
6 : 7. Показник пілястрії
10 : 9. Показник платимерії

Велика гомілкорова кістка

1. Повна довжина
2. Мищелково-тарання ширина
1а. Найбільша довжина
5. Найбільша ширина верхнього епіфіза
6. Найбільша ширина нижнього епіфіза
8. Сагітальний діаметр на рівні середини діафіза
8а. Сагітальний діаметр на рівні for. nutr.
9. Поперечний діаметр на рівні середини діафіза
9а. Поперечний діаметр на рівні for. nutr.
10. Коло на рівні середини діафіза
10б. Найменше коло діафіза
9а : 8а. Показник перетину
10б : 1. Показник масивності

Мала гомілкорова кістка

1. Найбільша довжина
2. Передньо-пряма довжина
5. Передньо-пряма ширина

Крижень

1. Дугова ширина
------------------	-----	-----

Таз

1. Висота таза
----------------	-----	-----

9. Висота клубової кістки
10. Висота крила клубової кістки
15. Висота сідалищної кістки
17. Висота лобкової кістки
8. Ширина між сідалищними остями
23. Сагітальний діаметр входу в малий таз
23. Поперечний діаметр входу в малий таз

СОМАТОМЕТРІЯ ТА СОМАТОСКОПІЯ

Волосяний покрив і пігментація

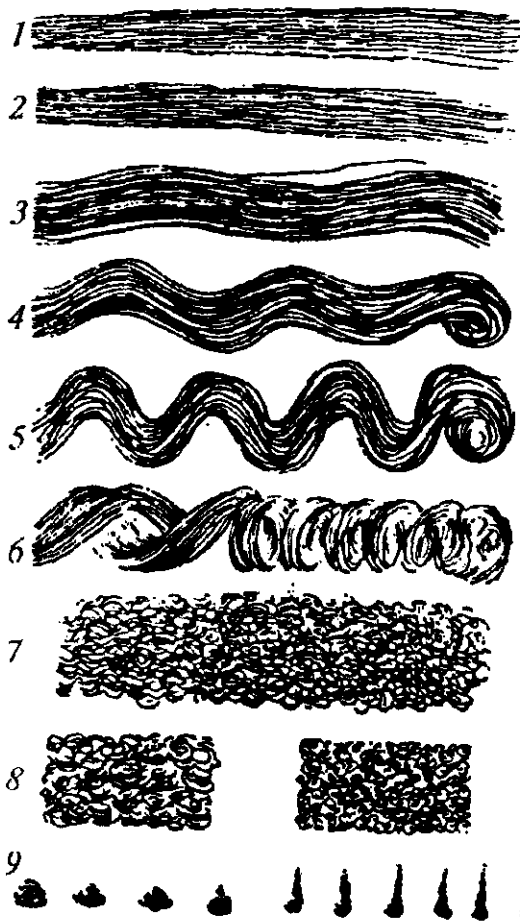
Розрізняють три типи *волосяного* покриву, які послідовно змінюються протягом людського життя: *первинний*, або зародковий (лануго), що з'являється на четвертому місяці та інтенсивно розвивається до восьмого місяця зародкового існування; *вторинний*, або дитячий, який формується на час народження дитини (волосся голови, брови, повіки); *третинний*, який формується в період статевого дозрівання: волосся на лобку і у пахвах, а в чоловіків — на голові (борода, вуси), грудях, животі тощо.

За традицією, що склалася в історичній антропології, передбачається вивчення *форми і ступеня жорсткості волосся голови*. 3-поміж ознак *третинного волосяного покриву* фіксують розвиток брів, а в чоловіків — волосся на обличчі (бороди) і на грудях.

Для класифікації *форми волосся голови* застосовують схему Р. Мартіна, за якою розрізняють три основних типи (в балах), які в свою чергу діляться на підтипи: 1 — *прямі (лізотрихія): тугі, гладкі, плоскохвилясті*; 2 — *хвилясті (кіматотрихія): широкохвилясті, вузькохвилясті, локонові*; 3 — *кучеряві (улотрихія): слабокучеряві, дуже кучеряві, слабоспіральні й дуже спіральні — “жмуткоподібні”*. З'ясовано, що ступінь вигину волосин пов'язаний з формою їхнього поперечного перерізу: у прямого волосся він округлий, а в кучерявого — овальний. Крім того, існує залежність між формою волосся та вигином його кореневої частини (стрижня): чим вигнутіший стрижень, тим кучерявіше волосся.

Ступінь жорсткості волосся залежить від товщини стрижня. Площа поперечного перерізу жорстких волосин складає приблизно 6—7 тис. квадратних мікрометрів, а м'яких — вдвоє менше.

Розвиток бороди (у чоловіків) оцінюється за п'ятибальною схемою: 1 — дуже слабкий (рідке волосся на щоках уздовж вух та на нижній частині підборіддя); 2 — слабкий (суцільний масив рідкого волосся на щоках уздовж вух та суцільний ріст волосся на передній і нижній частинах підборіддя); 3 — середній (суцільний волосяний покрив, рідкий на щоках і нижній частині обличчя); 4 — сильний (волосся густе, але щоки зарослі не повністю); 5 — дуже сильний (дуже густа борода, щоки рівномірно й цілком вкриті волоссям).

Форма волосся голови:
1-3 — пряме; 4-6 — хвилясте;
7-9 — кучеряве

Розвиток бороди:

1 — дуже слабкий; 2 — слабкий; 3 — середній; 4 — сильний; 5 — дуже сильний

Ріст волосся на грудях (у чоловіків) теж визначається за п'ятибальною схемою: 1 — поодинокі волосини; 2 — рідке волосся на всій поверхні грудей; 3 — густіше й довше волосся покриває весь

грудний м'яз; 4 — суцільний густий волосяний покрив на грудному м'язі, по краях — трохи рідший.

Розрізняють три типи *розвитку брів*: 1 — рідкі; 2 — середні; 3 — густі, коли на надпереніссі з'являються окремі волосини, а зрідка має місце повне змикання брів.

До найхарактерніших рис зовнішності сучасних людей належить *колір шкіри, волосся й райдужини очей* (судинної оболонки, яка оточує зіницю), що їх визначають пігментні меланіни.

Колір шкіри залежить від кількості та розташування меланінових гранул (меланосомів), які залягають в її поверхневому шарі (епідермісі), від шершавості й вологості шкірної поверхні, а також від насиченості кров'ю дрібних судин.

При визначенні кольору шкіри необхідною умовою є денне освітлення. Тут використовують різні методи, але найпоширенішим є шкала німецького антрополога *Ф. Лушана*. Вона включає 36 скелець різного забарвлення, об'єднаних у чотири великі групи: 0 — дуже світла шкіра (№ 1—9); 1 — світла (№ 10—14); середнього ступеня забарвлення (№ 15—18); 3 — темна (№ 19—23); 4 — дуже темна (№ 24—35).

Для візуальної оцінки кольору шкіри часто застосовують також термінологічну таблицю, запропоновану *Р. Мартіном* (табл. 7).

Таблиця 7

Пігментація шкіри (за *Р. Мартіном*)

Тип, бал	Порядковий номер	Словесна характеристика кольору
IV — дуже темний	1	сіро-чорний
	2	чорно-коричневий
III — темний	3	справжній темно-коричневий
	4	червоний, темно-коричневий
	5	червоно-коричневий
II — середньопігментований	6	справжній коричневий
	7	світло-коричневий
	8	оливково-жовтий
I — слабопігментований	9	жовтуватий
	10	жовтувато-білий
0 — депігментований (відсутність пігмента)	11	рожево-білий
	12	блідо-білий

За шкалою *В. Бунака* розрізняють три типи забарвлення шкіри: світлий (рожевий, світло-коричневий, жовтуватий), середній (оливо-жовтий, різні варіанти коричневого кольору, а також коричневого з червонуватими відтінками) і темний (червонувато-коричневий, шоколадний і сірувато-коричневий). Перевагою цієї шкали є те, що в ній витримано принцип рівності інтервалів між окремими номерами шкали.

Колір волосся визначається кількістю й характером меланинів (зернистого та дифузного), будовою кутикули — зовнішнього шару стрижня волосся, кількістю секрету сальних залоз тощо. Зерна меланину містяться у кірковому шарі волосини — всередині кліток і між ними. У світлому волоссі зерна дрібні, і їх менше, ніж у темному. Дифузний меланин, що рівномірно насичує клітини, надає волоссю червонуватого (рудого) забарвлення.

Для визначення характеристик волосся найчастіше застосовують шкалу німецького антрополога *С. Фішера*, яка включає 30 пасм. Із них три перші відтворюють форму, а решта — відтінки кольору: № 4 — чорно-каштановий; № 5—7 — каштанові; № 8 — темно-біляві; № 9—21 — світло-біляві; № 22—26 — попелясті; № 27 — чорний.

У працях фахівців, які вивчали антропологічний склад українського народу, прийнята розбивка цієї шкали на п'ять класів: 0 — біляві відтінки (№ 16—24); 1 — світло-русяві (№ 13—15, 25); 2 — русяві (№ 9—12, 26); 3 — темно-русяві (№ 6—8); 4 — чорні (№ 4—5, 27).

Колір очей залежить від кількості й розташування меланину в різних шарах райдужини. Якщо в передніх шарах його немає, то райдужина характеризується блакитно-сірим забарвленням. Наявність великої кількості меланину в цьому місці зумовлює різні карі відтінки. За розрідженого розташування гранул меланину в передніх шарах райдужини поєднуються блакитнуваті й буро-коричневі відтінки, утворюючи змішане забарвлення.

При визначенні кольору очей найчастіше використовують шкалу *В. Бунака*. В ній розрізняється три типи забарвлення райдужини (темне, змішане й світле), які у свою чергу поділяються на підтипи (табл. 8).

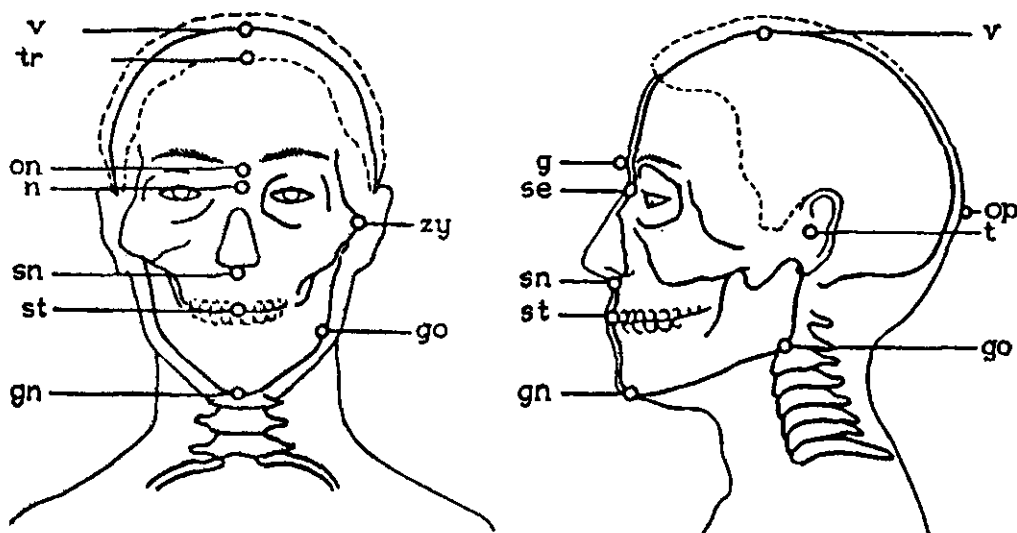
Пігментація очей (за В. Бунаком)

Тип, бал	Порядковий номер	Колір
II — темний (сильнопігментований), без інших відтінків, крім коричневого	1	чорний (райдужина за кольором майже не відрізняється від зіниці); трапляється рідко
	2	темно-карий (світліше рівномірне забарвлення)
	3	світло-карий (різні ділянки райдужини забарвлені нерівномірно)
	4	жовтий (рівномірно світлий колір); трапляється рідко
I — змішані відтінки (середньопігментований)	5	буро-жовто-зелений (переважають бурі та жовті елементи)
	6	зелений (на зеленому тлі можна виділити вкраплення як жовто-бурих, так і сіро-синіх ділянок без переважання певного кольору)
	7	сіро-зелений (на переважаючому сіро-блакитному тлі можуть бути вкраплення буро-жовтого й зеленого кольорів)
	8	сірий або блакитний із буро-жовтою облямівкою (вінцями) навколо зіниці, яка не має бути більшою за половину радіуса райдужини (якщо облямівка дуже широка, то фіксують колір № 5, якщо вузька — № 7); трапляється рідко
0 — світлий (відсутність пігмента, тобто немає інших відтінків кольору, крім сірого, блакитного, синього)	9	сірий (можуть бути вкраплення світліших і темніших елементів)
	10	сіро-блакитний (на переважаючому сіро-блакитному тлі визначаються білясті й темно-сірі смужки, на краї райдужини — синюватий тон)
	11	блакитний (схожий з № 10, але основне тло блакитне)
	12	рівномірно синє тло; трапляється рідко

Будова голови та обличчя

Для вимірів *голови й обличчя живої людини* застосовують систему антропометричних точок, головними з яких є такі:

- вертекс, або верхівкова, vertex (v)* — найвища точка на тім'ї;
- глабела, glabella (g)* — найбільш виступаюча вперед точка між бровами в медіально-сагітальній площині;
- гнатіон, або підборідна, gnathion (gn)* — найнижча точка підборіддя у тій же площині;
- гоніон, або нижньощелепна, gonion (go)* — найбільш виступаюча назовні точка на куті нижньої щелепи;
- еуріон, або тім'яна, euryon (eu)* — найбільш виступаюча назовні точка бічної стінки голови;
- зигіон, або вилична, zygion (zy)* — найбільш виступаюча назовні точка виличної дуги;
- лабрале суперіус, або губна верхня, labrale superius (ls)* — точка на верхній губі, яка лежить на перетині медіальної площини з межею між її шкірною і слизистою частинами;

Основні антропометричні точки на голові

лабрале інферіус, або губна нижня, labrale inferius (li), — точка на нижній губі, яка лежить на перетині медіальної площини з межею між її шкірною і слизистою частинами;

метопіон, metopion (m) — точка на перетині серединної площини з лінією між найбільш виступаючими пунктами лобних горбів;

назіон, або верхньоносова, nasion (n) — точка в місці перетину носолобового шва з медіально-сагітальною площиною;

опістокраніон, або потилична, opisthocranium (op) — найвіддаленіша від глабелі точка голови в медіально-сагітальній площині;

офріон, ophryon (on) — місце перетину медіально-сагітальної площини з лінією, проведеною між найвищими точками брів;

селіон, sellion (se) — найглибша точка перенісся;

стоміон, або ротова, stomion (sto) — серединна точка ротової щілини;

субназале, або підносова, subnasale (sn) — задня точка нижнього краю носової перегородки;

трагіон, або козелкова, tragion (t) — точка над верхнім краєм козелка вуха, що лежить на перетині двох дотичних ліній, проведених до верхнього й переднього країв козелка;

тріхіон, trichion (tr) — точка, розташована на перетині серединної площини з нижнім краєм волосяного покриву в лобовій частині.

Наведемо основні виміри, показники та описові ознаки голови й обличчя живої людини.

Поздовжній діаметр — відстань від глабели до опістокраніона.

Поздовжній діаметр, або найбільша ширина голови, — відстань між еуріонами.

Головний показник, тобто співвідношення між поперечним та поздовжнім діаметрами, вираховується за тією ж формулою, що й черепний. Прийнята така рубрикація головного показника: до 75,9 — *доліхокефалія*; 76 — 80,9 — *мезокефалія*; 81 і вище — *брахікефалія*.

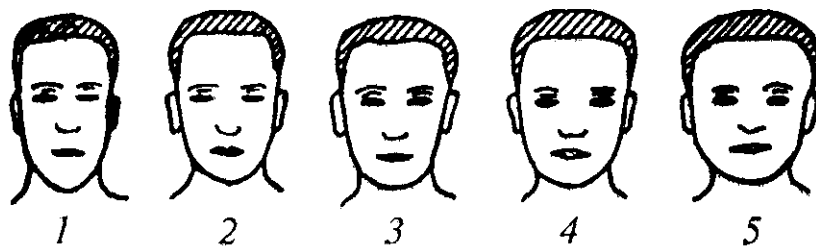
Морфологічна висота обличчя — відстань від назіона до гнатіона.

Фізіономічна частина обличчя — відстань від назіона до гнатіона, яка включає не лише лицеву, а й лобову частину голови.

Виличний діаметр — відстань між зигіонами, тобто найбільш виступаючими назовні точками вилиць.

Нижньощелепний діаметр — відстань між найбільш виступаючими точками нижньої щелепи (гоніонами).

Типи обличчя
у фронтальному
перерізі

Форма обличчя у фронтальному перерізі (контур перерізу, що проходить через середину виличних дуг). Вирізняють шість типів обличчя: 1 — *трикутний*: найбільша ширина локалізується в ділянці виличних дуг, обличчя звужується до підборіддя через кути нижньої щелепи; 2 — *конічний*: протилежний тип будови обличчя, коли за наявності масивної нижньої щелепи воно поступово звужується вгору; 3 — *квадратний*: невисоке обличчя з вугластими обрисами, яке характеризується приблизно однаковою шириною на рівні

вигляду дуг і кутів нижньої щелепи; 4 — *круглий*: низьке обличчя має рівномірно заокруглені обриси; 5 — *прямокутний*, за обрисом схожий із квадратним, але трапляється у високолицих людей; 6 — *овальний*, властивий високолицим людям, однак характеризується заокругленими обрисами контура.

Надбрів'я. Розрізняють три типи розвитку рельєфу надбрів'я (у балах): 1 — *слабкий* (на нижньому краї лобової кістки в ділянці медіального відтинку очної орбіти є невелике набухання); 2 — *середній* (сильне потовщення лобової кістки в середній частині орбіти); 3 — *сильний* (потовщення виражене дуже сильно).

Вертикальне профілювання обличчя. На відміну від черепа на голові живої людини його визначають візуально (в горизонтальній площині), враховуючи розташування лінії, що з'єднує назіон та субназале, відносно вертикалі, опущеної з назіона. Вирізняють три типи вертикального профілювання обличчя (у балах): 1 — *прямий (ортогнатний)*, коли обидві лінії збігаються чи майже збігаються; 2 — *помірно виступаючий (мезогнатний)*: лінії утворюють гострий кут, верхня щелепа трохи виступає вперед; 3 — *сильно виступаючий (прогнатний)*, коли верхня щелепа помітно виступає вперед.

Горизонтальне профілювання обличчя. Як і в попередньому випадку, воно визначається візуально. Розрізняють три типи горизонтального профілювання: 1 — *плоский*: характеризується відносно рівною та широкою передньою поверхнею лица, що переходить у бічну під кутом, близьким до прямого; 2 — *середній (проміжний)*; 3 — *звужений*, якому властиві клиноподібне виступання обличчя вперед і плавний перехід його передньої частини в бічну.

Виступання вилиць. За трибальною схемою розрізняють: 1 — *слабко виступаючі*; 2 — *середньо виступаючі*; 3 — *сильно виступаючі* вилиці. Вузьким обличчям здебільшого властиві слабо виступаючі, а плоским — сильно виступаючі вилиці.

Значна увага в антропології приділяється вивченню *розмірів та форми носа*. Остання визначається формою його окремих елементів: *перенісся, спинки, крил, кінчика та ніздрів*. Наведемо основні ознаки, які фіксуються в носовій ділянці.

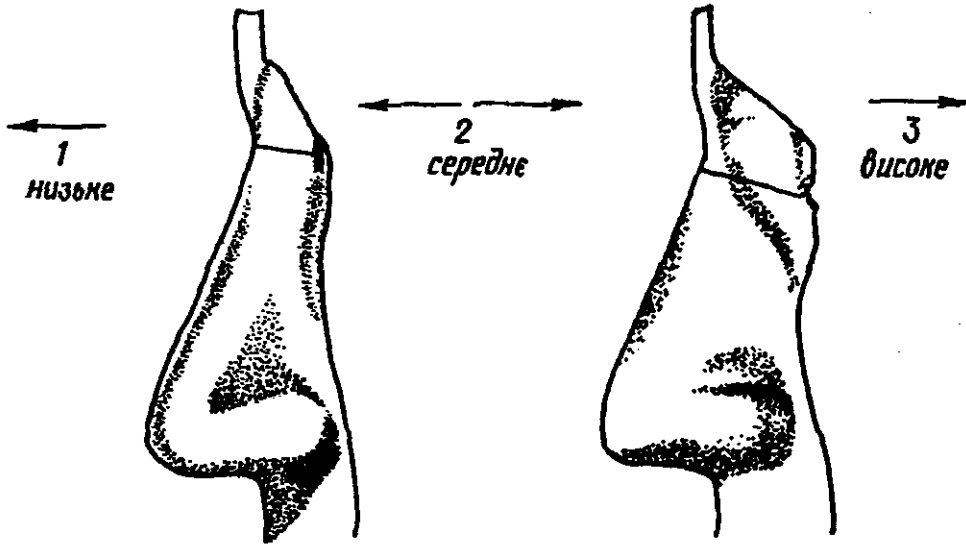
Висота носа — відстань від назіона до субназале.

Ширина носа — відстань між найбільш виступаючими точками крил носа.

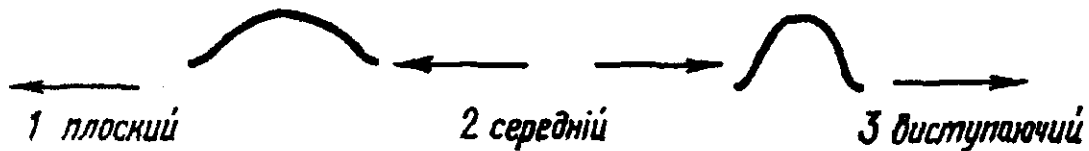
Носовий показник, що вираховується як співвідношення ширини та висоти носа. Рубрикація: до 69,9 — *лепторинія*, або *вузьконосіть*; 70 — 84,9 — *мезоринія*, або *широконосіть*; вище 85 — *хамеринія*, або *широконосіть*.

Висота перенісся оцінюється за трибальною схемою: 1 — *низьке*: перенісся трохи підноситься над лінією, що з'єднує внутрішні кути носа; 2 — *середнє*; 3 — *високе*.

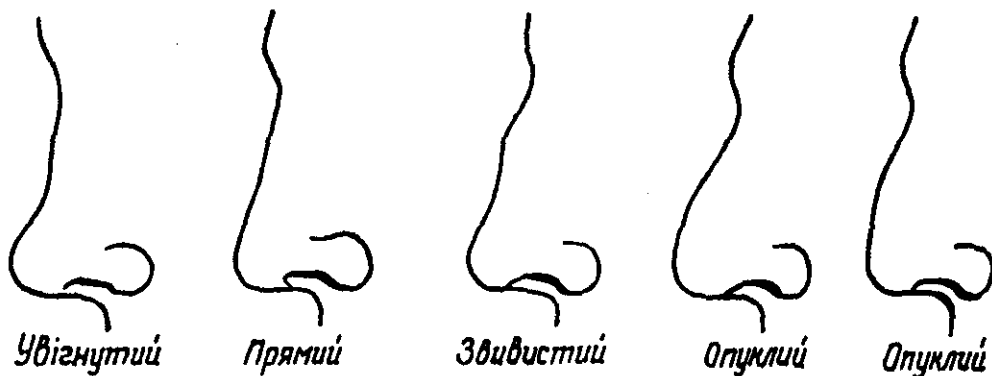
Поперечний профіль спинки носа, що визначається в його середній частині, також оцінюється за трибальною схемою: 1 — плоский; 2 — середній; 3 — виступаючий.

Розвиток надперенісся

Ступінь випинання носа

Поздовжній профіль спинки носа

Висота перенісся та поперечний профіль спинки носа характеризують ступінь виступання носових кісток із площини обличчя. Між ними існує прямий зв'язок: чим вище перенісся, тим чіткіше окреслений ніс.

Форма спинки носа, або її поздовжній профіль. Розрізняють чотири типи профілів: 1 — увігнутий; 2 — прямий; 3 — звивистий; 4 — випуклий.

Епікантус, або “монгольська складка”, — шкірна складка, що вертикально тягнеться вздовж внутрішнього кута ока, прикриваючи слізний горбик. Здебільшого з'єднується зі складкою верхньої повіки. Це призводить до того, що нижній край повіки і внутрішній кут ока можуть бути цілком закриті шкірною складкою.

Розвиток епікантуса оцінюється за чотирибальною схемою: 1 — відсутній; 2 — виражений слабо; 3 — середній; 4 — сильний.

Морфологія тіла

Для вимірів тіла живої людини застосовують систему антропометричних точок, які містяться на *тулубі* та *кінцівках*.

До головних антропометричних точок на тулубі належать:

верхньогрудинна, suprasternale (sst) — у центрі верхнього краю яремної вирізки грудини;

середньогрудинна, mesosternale (mst) — у центрі тіла грудини на рівні верхнього краю четвертого грудинно-реберного зрощення;

соскова, thelion (th) — точка у центрі соска, що визначається тільки в дітей та чоловіків;

пупкова, omphalion (om) — у центрі пупка;

лобкова, symphusion (sy) — по медіальній лінії на верхньому краї лобкового зрощення;

клубово-остиста, iliospinale anterius (is) — найбільш виступаюча вперед точка верхньої передньої ості клубової кістки;

клубово-гребінцева, iliocristale — найбільш виступаюча назовні точка на гребені клубової кістки;

шийна, cervicale (c) — точка на верхівці остистого відростка сьомого шийного хребця;

пояснична, lumbale (lu) — точка на вершині остистого відростка п'ятого поясничного хребця.

До антропометричних точок на верхній кінцівці належать:

плечова, akromion (a) — найбільш виступаюча назовні точка на краю плечового відростка лопатки;

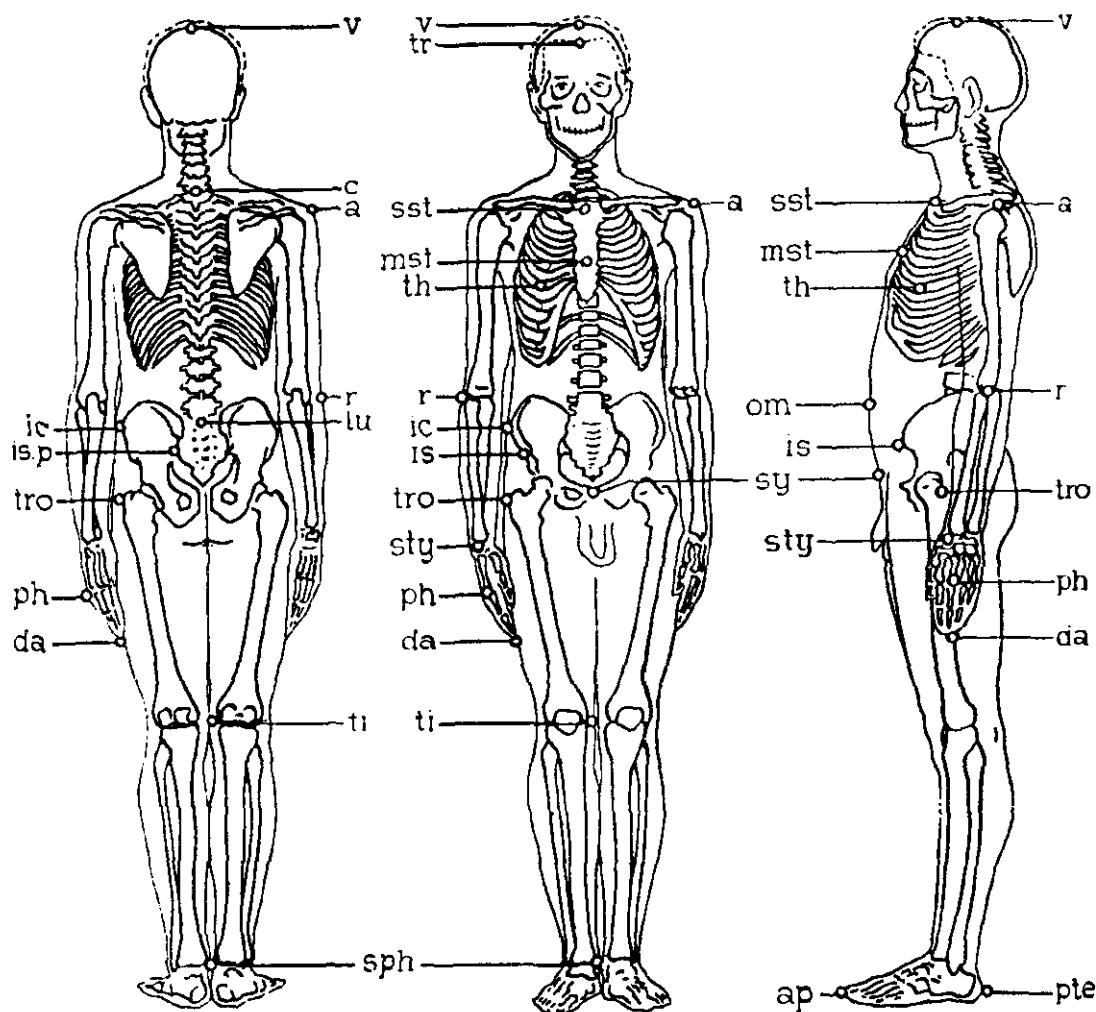
променева, radiale (r) — верхня точка голівки променевої кістки;

шилоподібна, stylion (sty) — нижня точка шилоподібного відростка променевої кістки;

фалангова, phalangion (ph) — верхня точка основної фаланги третього пальця на тильній поверхні;

пальцева, dacrylion (da) — найбільш дистальна точка на м'якій тканині нігтьової фаланги третього пальця на опущеній руці;

Антропометричні точки на нижній кінцівці:
 вертлюгова, *trochanterion (tro)* — найвища, найбільш виступаюча
 назовні точка великого вертлюга стегна;

Основні антропометричні точки на тілі людини

верхньомілкова внутрішня, *tibiale (ti)* — найвища точка на середині медіального виростка великогомілкової кістки;

нижньомілкова, *sphyrion (sph)* — найнижча точка на присередній кісточці;

п'яткова, *pternion (pte)* — найбільш задня точка п'ятки;

кінцева, *akropodion (ap)* — найбільш виступаюча вперед точка стопи на м'якій тканині першого чи другого пальця.

Наведена система антропометричних точок дає змогу з'ясувати такі розміри людського тіла:

довжина тіла (*зріст*) — висота над підлогою верхівкової точки. Вимірюється антропометром. Слід урахувати, що ця ознака змінюється протягом дня: вранці довжина тіла трохи більше, ніж увечері.

Для класифікації росту найчастіше застосовується рубрикація, запропонована Р. Мартіном (табл. 9).

Таблиця 9

Умовна рубрикація довжини тіла (в см)

Довжина тіла	Чоловіки	Жінки
М а л а		
карликова	до 129,9	до 120,9
дуже мала	130,0—149,9	121,0—139,9
мала	150,0—159,9	140,0—148,9
С е р е д н я		
нижче середньої	160,0—163,9	149,0—152,9
середня	164,0—166,9	153,0—155,9
вище середньої	167,0—169,9	156,0—158,9
В е л и к а		
велика	170,0—179,9	159,0—167,9
дуже велика	180,0—199,9	168,0—186,9
гігантська	вище 200,0	вище 187,0

довжина тулуба — відстань від верхньогрудинної до лобкової точки. Антропометр;

довжина корпусу — довжина тіла без довжини нижньої кінцівки. Антропометр;

довжина верхньої кінцівки — відстань між плечовою та пальцевими точками. Антропометр;

довжина плеча — відстань між плечовою та променевою точками. Антропометр;

довжина передпліччя — відстань між променевою та шилоподібною точками. Антропометр;

довжина кисті — відстань між шилоподібною та пальцевою точками. Антропометр;

довжина нижньої кінцівки — здебільшого півсума остисто-клубової і лобкової висот над підлогою; відстань між підлогою і верхівкою голівки стегнової кістки. Антропометр;

довжина стегна — довжина нижньої кінцівки без висоти над підлогою верхньостегнової кістки. Антропометр;

довжина гомілки — відстань між верхньогомілковою та нижньогомілковою точками. Антропометр;

ширина плечей — відстань між правою та лівою плечовими точками. Великий товщинний циркуль або штангенциркуль;

ширина грудної клітки — горизонтальна відстань між найбільш виступаючими бічними частинами ребер на рівні середньогрудинної точки. Великий товщинний циркуль або штангенциркуль;

глибина грудної клітки, або передньо-задній діаметр, — на рівні середньогрудинної точки в горизонтальній площині. Великий товщинний циркуль;

окружність грудей — окружність торса по сосковій лінії, нижче кутів лопаток, збоку — між тулубом і руками. Антропометрична стрічка;

найбільша ширина таза — відстань між двома тазогребеневими точками. Великий товщинний циркуль або штангенциркуль.

Наведені розміри дають змогу визначити *пропорції тіла* та *фізичний розвиток* людини.

Пропорції тіла — це співвідношення довжини тулуба, кінцівок, ширини плечей і таза до загальної довжини тіла.

Розрізняють три основних типи пропорцій тіла: 1) *доліхоморфний* — довгі ноги, короткий і вузький тулуб; 2) *брахіморфний* — короткі ноги, довгий і широкий тулуб; 3) *мезоморфний* — середній варіант (табл. 10).

Таблиця 10

Характеристика пропорцій тіла (за П. Башкировим)

Типи пропорцій	Окремі розміри, виражені у % довжини тіла				
	довжина тулуба	довжина ноги	довжина руки	ширина плечей	ширина таза
Доліхоморфний	29,5	55,0	46,5	21,5	16,0
Мезоморфний	31,0	53,0	44,5	23,0	16,5
Брахіморфний	33,5	51,0	42,5	24,5	17,5

Пропорції тіла визначаються здебільшого розмірами скелета, що дає змогу зіставляти давню та сучасну людність у процесі етнологічних досліджень.

Фізичний розвиток людини — це комплекс морфофункціональних властивостей, що визначають фізичну дієздатність організму.

Для характеристики фізичного розвитку застосовують переважно три ознаки, а саме: *зріст (довжина тіла)*, *вага тіла* та *окружність грудей*.

Здебільшого *довжина тіла* остаточно формується у 18—20 років, однак у деяких популяціях (наприклад, у тутсі Кенії) збільшення росту триває до 25—30 років.

Вага тіла поступово збільшується від народження людини до 25 років. У віці 25—40 років вона здебільшого відносно стабільна,

потім часто дещо зростає, а після 60 — зменшується. Індивідуальні відхилення ваги тіла від середньої величини в популяції коливаються в таких межах: мінус 18 — плюс 25 кг. Вага чоловіків найчастіше варіює від 52 до 75 кг, жінок — від 47 до 70 кг.

Для визначення “оптимальної”, або “ідеальної”, ваги найчастіше застосовують формулу Лоренца: $P = (B - 100) - (B - 150) : 4$, де P — вага тіла, кг, B — довжина тіла, см.

Окружність грудей після припинення росту людини, як правило, збільшується на 3—5 см.

При оцінці фізичного розвитку людини вага розглядається як показник маси, її співвідношення з окружністю грудей — як показник щільності, співвідношення окружності грудей і зросту — як показник форми тіла. Для повнішої характеристики фізичного розвитку визначають ряд додаткових розмірів, що дають змогу вирахувати вагу м'язів, жирової тканини, скелета.

За однакового зросту переваги у фізичному розвитку мають кремезніші люди, тобто ті, які характеризуються більшою масою та щільністю тіла.

МЕТОДИКА ОДОНТОЛОГІЧНИХ, ДЕРМАТОГЛІФІЧНИХ, ГЕМАТОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК

Одонтологічні дані

Зубна система людини включає окремі групи (класи) зубів, яким притаманні специфічна форма й різне функціональне призначення. Серед зубів *постійної зміни* розрізняють *чотири класи*, а саме: *різці* (*dentes incisivi*), *ікла* (*dentes canini*), *премоляри* (*dentes praemolares*) і *моляри* (*dentes molares*) — усього 32 зуба. Їхнє кількісне співвідношення на нижній і верхній щелепах фіксує зубна формула:

$$I \frac{2}{2} C \frac{1}{1} P \frac{2}{2} M \frac{3}{3},$$

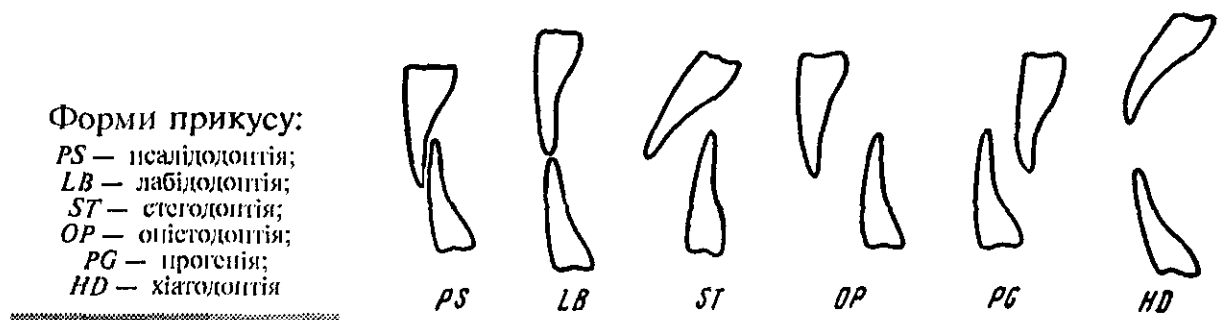
де символами I , C , P , M позначені постійні різці, ікла, премоляри та моляри.

Серед зубів *молочної зміни* відсутні премоляри, і вони включають три класи: різці (і), ікла (с) та моляри (m) — всього 20 зубів. Їхня зубна формула має такий вигляд:

$$i \frac{2}{2} c \frac{1}{1} m \frac{2}{2}$$

Всі зуби складаються з *кореня*, що криється в комірці (альвеолі), *коронки*, яка міститься над коміркою і вкрита емаллю, та *шийки*, розміщеної між коренем та коронкою. Різці мають один, ікла — переважно один, премоляри — один чи два, нижні моляри — два, іноді — три, верхні — три корені. Коронки різців та ікол викінчуються *ріжучим краєм*, премолярів і молярів — *жувальною поверхнею*. Поверхня зуба, звернута у бік язика, називається *лінгвальною*, а протилежна їй — *вестибулярною*. Коронки зубів та особливо жувальні поверхні молярів мають досить складну будову і містять багато ознак, які розмежовують давні та сучасні групи людства.

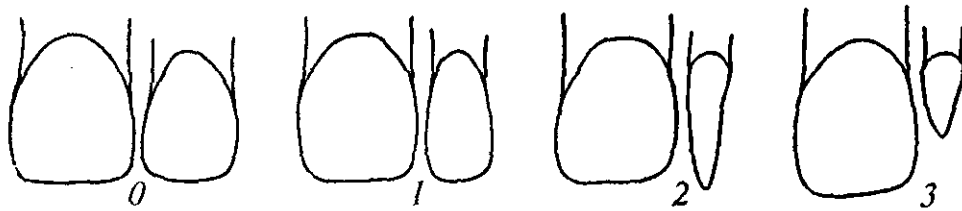
Наведемо головні ознаки, які входять до програми антрополого-одонтологічних досліджень.

Форма прикусу — ознака, яка виходить із співвідношення верхнього і нижнього рядів різців. За класифікацією Р. Мартіна, розрізняють такі типи прикусу: 1 — псаліодонтія (PS) — верхні різці трохи прикривають нижній ряд; 2 — лабіодонтія (LB) — верхні та нижні різці торкаються одні одних своїми ріжучими краями; 3 — стегодонтія (ST) — верхні різці дуже сильно виступають уперед, прикриваючи нижні; 4 — опістодонтія (OP) — верхні різці не торкаються нижніх, бо останні дуже зміщені у лінгвальному напрямку; 5 — прогенія (PG) — нижні різці виступають уперед відносно верхніх; 6 — хіатодонтія (HD) — між верхніми та нижніми різцями є щілина.

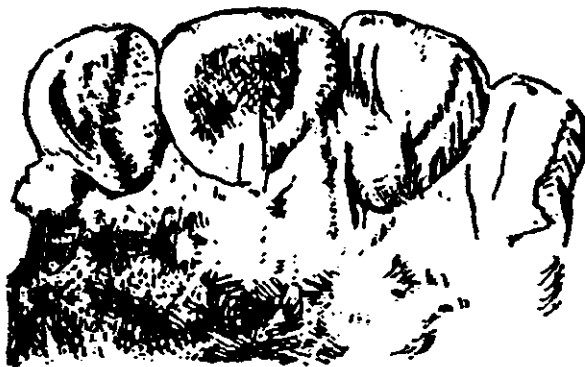
Краудінг і діастема верхніх різців. *Краудінг* — це лінгвальний зсув верхнього латерального, тобто бічного, різця, коли він трохи або повністю випадає з зубного ряду. *Діастема* — відстань між медіальними, тобто центральними, різцями, яка перевищує 1 мм.

Редукція верхнього латерального різця. Бічний різець на верхній щелепі іноді значно зменшується в розмірах, цілком або частково втрачаючи ріжучий край. Ступінь розвитку редукції даного зуба оцінюється в балах, а саме: 1 — початок редукції, ширина латерального різця становить приблизно половину ширини медіального зуба даного класу; 2 — різець набуває конічної форми, ріжучий край цілком зникає; 3 — різець кілочкоподібної форми, його коронка значно нижча, ніж у сусідніх зубів.

Редукція верхнього латерального різця:
1—3 — бали редукції

Лопатоподібність різців. Задня поверхня різців або абсолютно плоска, або облямована крайовими гребенями, ступінь розвитку яких дуже варіює. Іноді вони майже непомітні, а іноді досить високі. В останньому випадку різці нагадують совкову лопату. Ступінь розвитку лопатоподібності визначається за такою схемою: 0 — задня поверхня різця плоска; 1 — на краях, часто з одного боку, є невеликі, слабо розвинуті гребені, які простежуються лише знизу та всередині коронки; 2 — задня поверхня різця облямована добре розвиненими гребенями; 3 — на задній поверхні розміщені високі гребені, що надають їй лопатоподібної форми.

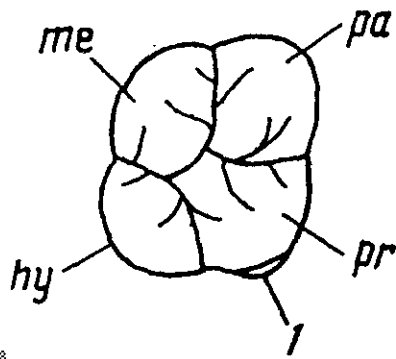

Лопатоподібні різці

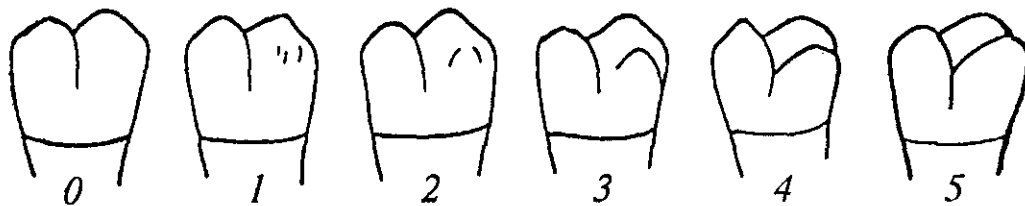
При проведенні статистичних розрахунків відсотки балів 2 і 3 сумуються. Отримана цифра вказує на частоту лопатоподібних форм різців у даній групі. Міжгрупові зіставлення проводяться з урахуванням даних по медіальних різцях.

Будова верхнього моляра. На жувальній поверхні цього зуба є чотири горбики: протоконус (*pr*), параконус (*pa*), метаконус (*me*) та гіпоконус (*hy*), причому розміри останнього дуже варіюють. Залежно від ступеня редукції гіпоконуса розрізняють (у балах) чотири типи будови верхніх молярів, а саме: тип 4 (бал 0) — гіпоконус сильно розвинутий і не поступається за розмірами іншим горбикам; тип 4 — (бал 1) — гіпоконус менший за розмірами, витягнутий, ніби зрізаний; тип 3+ (бал 2) — гіпоконус сильно редукований, часто має вигляд заокругленої зернини, розміщеної між протоконусом і метаконусом; тип 3 (бал 3) — гіпоконус відсутній.

Жувальна поверхня верхнього моляра:
me — метаконус; *pa* — параконус; *pr* — протоконус;
hy — гіпоконус;
1 — горбик Карабеллі

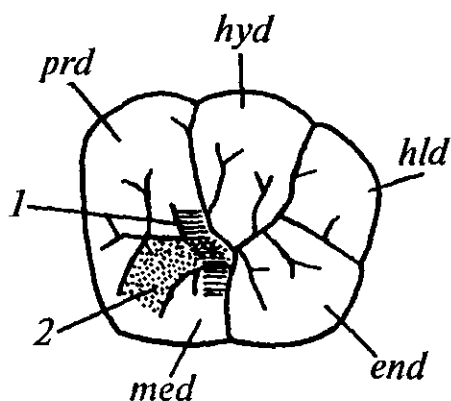
При визначенні ступеня редукції гіпоконуса відсотки типів 3+ і 3 підсумовуються.

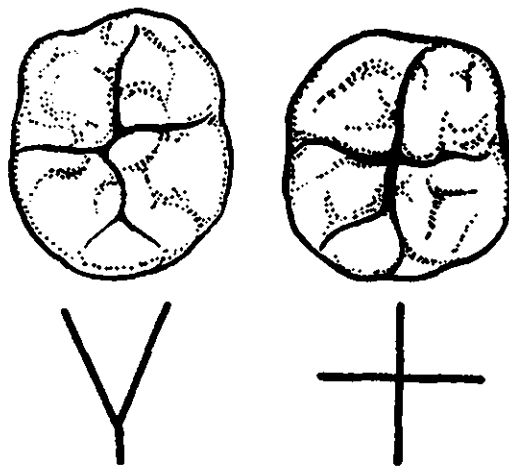
Розвиток горбика Карабеллі (бали 0—5)

Горбик Карабеллі. На бічній поверхні протоконуса верхнього моляра іноді міститься додатковий п'ятий горбик, що має назву "горбик Карабеллі" (за ім'ям італійського вченого, котрий уперше описав цю структуру). Ступінь розвитку горбика Карабеллі визначається за шестибальною схемою: 0 — абсолютно рівна бічна поверхня протоконуса; 1 — на бічній поверхні цього горбика з'являються один чи два невеликі рівчаки, що окреслюють ледве помітне підвищення; 2 — невелике підвищення, окреслене слабим рівчаком; 3 — рівчак набуває глибини борозенки, а її протяжність збільшується, горбик уже має власну вершину; 4 — горбик чітко виражений (щоправда, дещо менший, ніж постійні); 5 — великий горбик, який за розмірами лише трохи поступається гіпоконусові й метаконусові, наближаючись до рівня жувальної поверхні.

Форма нижніх молярів. Жувальна поверхня вихідного типу нижніх молярів, що у сучасних людей збереглася лише на першому зубі цього класу (M 1), складалася з п'яти горбиків: протоконіда (prd), метаконіда (med), гіпоконіда (hyd), ентоконіда (end) та гіпоконуліда (hld), розділених між собою борозенками. Іноді внаслідок редукції гіпоконуліда на коронці залишаються лише чотири горбики. З іншого боку, поряд з основними на ній може з'явитися додатковий шостий ба навіть сьомий горбик.

Будова нижнього моляра:
протоконід; метаконід; гіпоконід;
ентоконід; гіпоконулід;
1 — дистальний гребінь тригоніда;
2 — колінчаста складка метаконіда

Типи сполучення п'яти горбиків на нижніх молярах:
1 — «ігрек»; 2 — «плюс»

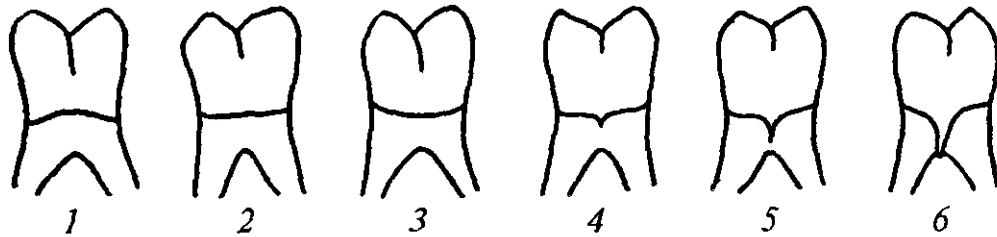
Характерною рисою вихідного типу молярів є відсутність контакту між протоконідом та ентоконідом: у центрі коронки сходилися метаконід та гіпоконід, через що тут склався такий узор борозен, котрий нагадував латинську літеру «ігрек». Оскільки ця морфологічна особливість уперше з'явилася на зубах дріопітека — високо-розвинутої мавпи кінця третинного періоду, вона дістала назву «узор дріопітека». За наявності цього узору у центрі коронки п'ятигорбкового зуба цього класу він позначається символом у5. У тих випадках, коли в центрі коронки сходяться протоконід та ентоконід, зуб позначається символом +5, +4 чи +6 залежно від кількості горбиків.

Дистальний гребінь тригоніда. Таку назву має емалевий місток, що іноді міститься між протоконідом і метаконідом. Фіксується на першому нижньому молярі.

Колінчаста складка метаконіда — згин емалевого гребеня метаконіда, кут якого близький до прямого. Як і попередня ознака, фіксується на першому нижньому молярі.

Міжкореневий затік емалі. Визначається на бічній вестибулярній (зовнішній) поверхні верхніх і нижніх молярів за шестибальною

схемою: 1 — відсутність затіку, тобто опуклість емалево-цементної лінії спрямована у бік жувальної поверхні; 2 — відсутність затіку, згадана лінія пряма; 3 — відсутність затіку, однак емалево-цементна лінія спрямована в бік коренів; 4 — невеликий затік емалі у вигляді короткого трикутного виступу у бік коренів; 5 — затік емалі, довжина котрого становить приблизно 1 мм; 6 — виражений затік емалі, який доходить до коренів.

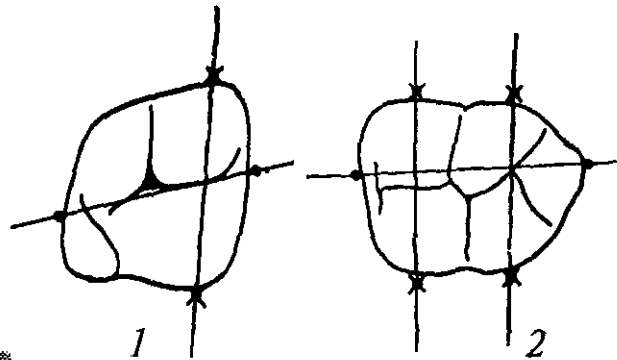
Ступінь розвитку міжкореневого затіку емалі (бали 1—6)

Розміри молярів. Тут фіксують ширину, або мезіодистальний (передньо-задній) діаметр (MD_{cor}) і товщину, або вестибулолінгвальний діаметр (VL_{cor}).

Для загальної оцінки розмірів окремого зуба вираховують модуль коронки за формулою: $m_{cor} = (MD_{cor} - VL_{cor}) : 2$.

Виміри молярів:

- 1 — верхній моляр;
- 2 — нижній моляр

Для міжгрупових порівнянь застосовують середній модуль зубного ряду, що його найчастіше визначають для верхніх молярів за формулою: $m_{cor} M (1-3) = (m_{cor} M1 + m_{cor} M2 + m_{cor} M3) : 3$.

О. Зубов запропонував таку рубрикацію даної ознаки: до 10,20 — мікродонтизм, тобто малі розміри зубів; 10,20 — 10,49 — мезодонтизм, або середні розміри зубів; 10,50 і більше — макродонтизм, або великі розміри зубів.

Міжкореневий затік емалі та розміри молярів визначаються тільки у краніологічних серіях, решта ознак — як на черепах, так і у живих людей.

Дерматогліфічні характеристики

Поверхня пальців, долонь і підошв у людей вкрита численними гребінцями, які містять вивідні протоки потових залоз і дуже велику кількість нервових закінчень. Ці гребінці у поперечному перерізі мають вигляд сосочків і називаються *папілярними лініями* (від лат. *papilla* — сосок). Вивченням папілярного рельєфу шкіри займається окремий розділ антропології, який, за пропозицією американських учених *Г. Камінса* та *Ч. Мідло*, дістав назву *дерматогліфіки*.

Папілярні візерунки на подушечках пальців рук складаються з однієї, двох чи трьох систем гребінців, що мають вигляд більш-менш витягнутих ліній. Ці системи ніколи не перетинаються, але можуть сходитися в точках, що їх через схожість з однією із літер грецького алфавіту називають дельтами, або трирадіусами. Залежно від кількості дельт розрізняють три основних типи пальцевих узорів, а саме: *дуги А*, котрі не мають трирадіуса; *петлі L*, які утворюють одnodельтовий узор; *кола, або завитки W*, що мають два чи навіть три трирадіуси. Для визначення середньої кількості дельт на пальцях однієї людини тієї чи іншої популяції застосовують так званий *дельтовий індекс (DI^{10})*, що вираховується за формулою $DI^{10} = (L + 2W) : 10$. Величина цього показника передусім залежить від кількості завитків: чим більше трирадіусів, тим вищий DI^{10} .

Основні типи пальцевих узорів:

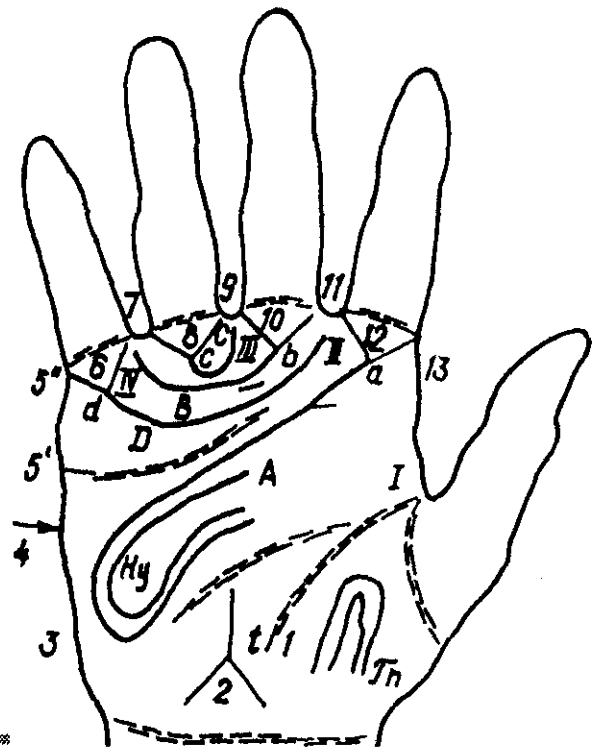
1 — дуги, або бездельтові узори; 2 — петлі, або одnodельтові узори; 3 — завитки, або дводельтові узори

Пальцеві узори суворо індивідуальні і в деталях ніколи не повторюються. За підрахунками англійського біолога XIX ст. *Ф. Гальтона*, на кінчиках пальців може налічуватися близько 64 млрд різних папілярних малюнків, що практично виключає імовірність двох однакових варіантів. Ці властивості шкірного рельєфу були відомі ще в давніх Єгипті, Вавилоні, Індії, Китаї, де відбитки пальців правили

за підписи під документами. Наприкінці минулого століття в Європі виник окремий розділ криміналістики — дактилоскопія. Він вивчає будову папілярних візерунків на пальцях для ідентифікації особи, реєстрації та розшуку карних злочинців тощо.

Крім пальцевих узорів, до програми антрополого-дерматогліфічних досліджень входять також *головні лінії, узори та трирадіуси долоні*.

Головні лінії долоні. Біля основ другого — п'ятого пальців розташовані *чотири трирадіуси* — *a, b, c, d*. Кожен із них має дві короткі лінії-радіанти, які охоплюють основи пальців, та одну довгу, котра йде до краю долоні. Останні називаються головними лініями долоні й позначаються символами *A, B, C, D*. Для фіксації їхнього ходу й закінчень долоня умовно ділиться на 14 полів: від поля 1 на *тенарі* (тобто на підвищенні м'язів першого пальця) до поля 13 на першому міжпальцевому проміжку. Зауважимо, що поле 14 розміщується в середині ульнарного краю долоні (3—4 мм вліво і вправо від центральної точки). Ділянка вгору від нього до дистальної поперечної складки позначається як 5', а ділянка між нею й мізинцем — як 5". Закінчення головних ліній долоні фіксуються за допомогою цифрових позначень полів. Наприклад, коли лінія D закінчується в полі 11, C — в полі 9, B — у полі 7, A — в полі 5, то формула матиме такий вигляд: 11, 9, 7, 5.

Папілярні узори на долоні:

1 — 13 — умовні поля долоні; *Hu* — гіпотенар; *Th* — тенар;
I, II, III, IV — міжпальцеві подушечки; *a, b, c, d* — пальцеві
трирадіуси; *A, B, C, D* — головні трирадіуси долоні;
r — осьовий трирадіус долоні

Для загальної оцінки розташування на долоні головних ліній застосовується індекс, запропонований американським антрополо-

гом *Г. Камінсом*. Він є сумою закінчень ліній А — D, що визначають хід інших ліній, поділену на кількість обстежень. Чим вищий *індекс Каммінса*, тим вище розташовані закінчення головних ліній долоні.

Істинні узори долоні. На *гіпотенарі*, тобто підвищенні (подушечці) біля ульнарно-проксимального краю долоні (протилежного від великого пальця), на тенарі й міжпальцевих подушечках можуть розміщуватись узори, утворені кількома системами папілярних гребінців. Фіксується відсоток кожного з них у даній популяції.

Додаткові й осьові трирадіуси долоні. Біля постійних трирадіусів а, b, с, d можуть траплятися додаткові міжпальцеві трирадіуси, з яких починаються короткі лінії-радіанти. У таких випадках закінчення головних ліній долоні фіксуються за допомогою подвійних символів: 11/9, 9/7 і т. д.

Уздовж центральної осі долоні часто спостерігаються осьові трирадіуси: *карпальний трирадіус t*, локалізований біля зап'ястка, де сходяться три системи гребінців — тенарна, гіпотенарна й карпальна; *центральный трирадіус t'* і *проміжний t''*. Іноді присутні два, а то й три трирадіуси одночасно (tt' , $t't''$, tt'' та ін.). У процесі антропологічного дослідження фіксується відсоток кожного з них.

На думку багатьох фахівців (*Г. Грюбнер*, *І. Гусева*, *Д. Леш* та ін.), деякі дерматогліфічні ознаки, наприклад пальцеві узори та узори на гіпотенарі, мають порівняно просту форму успадкування.

Гематологічні ознаки

В 1900 р. австрійський учений *К. Ландштайнер* відкрив явище *аглотинації* — злипання червоних кров'яних тілець (еритроцитів) при змішуванні їх з плазмою (сироваткою) крові. Аглотинація викликається взаємодією високомолекулярних речовин із високим вмістом вуглеводів — *аглотиногенів*, або *антигенів*, що містяться в еритроцитах, та *аглютининів*, або *антитіл*, які містяться у плазмі. Спочатку в крові людини виявили два антигени — *A* і *B* — та два антитіла — *a* і *p*. З'ясувалося, що реакція аглотинації відбувається тоді, коли зустрічаються несумісні між собою антиген *A* та антитіло *a* або антиген *B* та антитіло *p*. Залежно від наявності тих чи інших антигенів та антитіл, взаємодія яких показана на таблиці, *К. Ландштайнер* та чеський професор *Я. Янський* виділили чотири основні групи крові *системи АВО*, а саме: I(0), II(A), III(B), IV(AB).

Групи крові системи АВО мають спадковий характер, не змінюються з віком, і, на думку більшості фахівців, не залежать від статі. Їх наслідування визначається трьома алелеморфними генами —

A(p), B(Q) і H(h), причому гени A і B — домінантні, а ген H — рецесивний.

Таблиця 11

Відмінності між групами крові системи АВО

Група крові	Наявність антигенів	Наявність антитіл
I, або O	—	a, p
II, або A	A	p
III, або B	B	a
IV, або AB	AB	—

У 1927 р. К. Ландштайнер та його співробітник П. Левін відкрили антигени системи MN, які властиві всім людям, але можуть траплятися як разом, так і кожен окремо. Розрізняють три основні групи даної системи, а саме: M, N та MN, відмінності між котрими визначаються двома антитілами, що мають назву *анти-M* та *анти-N*.

Велике наукове і практичне значення мало відкриття *резус-фактора*, вперше виявленого в крові однієї з мавп Південної Азії — макаки-резус. У більшості людей він позитивний, у меншості — негативний. З'ясувалося, що резус-позитивність зумовлена наявністю антигена Rh. Дослідження останніх десятиліть показали, що антигени й антитіла резус-системи залежать від кількох пар алелів (Dd, Cc, Ee та ін.), у розподілі яких існують певні географічні закономірності. Особливо цікаві результати аналізу варіацій головного домінантного антигена D.

У 1954 р. були опубліковані дані про ще один еритроцитарний фактор крові — *Дієго-фактор*, що нині широко застосовується в етнічній антропології. Назва цієї ознаки походить від імені перуанського хлопчика, в крові якого вона була виявлена вперше.

Загалом на сьогодні відомо близько десяти груп крові, в розподілі яких серед населення земної кулі існують значні відмінності.

Червоні кров'яні тільця містять також *гемоглобін* і численні *ферменти*.

Гемоглобін збагачує кров людини киснем. Цю функцію в ранньому дитинстві виконує "дитячий" гемоглобін F, а в дорослої людини — гемоглобін A. Якщо з якихось причин синтез "дорослого" гемоглобіну протікає не досить активно, це може викликати жовтуху, патологічні зміни довгих кісток кінцівок або основи черепа і т. ін. Особливо тяжкі наслідки має так звана серпоподібна анемія. Назва цієї хвороби походить від того, що еритроцити людей, які слабують на неї, мають форму серпа чи напівмісяця. Цікаво, що особи з частковою серпоподібністю еритроцитів мають менше шан-

сів захворіти на малярію. Це пояснюється тим, що властивий їм гемоглобін *S* не так легко руйнується збудниками малярії, як нормальний гемоглобін *A*. Саме ця обставина пояснює наявність певних закономірностей у розподілі відсотків гемоглобіну *S* серед населення земної кулі. Це ж стосується й інших патологічних гемоглобінів — *C, D, E*.

Певні міжгрупові відмінності простежуються і в розподілі *серологічних* (від лат. *serum* — сироватка крові) ознак або білків плазми крові — *гаптоглобінів, трансферинів* та ін.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Окресліть основні напрями антропометричних досліджень.
2. Як визначаються стать та вік викопної людини на підставі її кісткових решток?
3. Для чого була створена система краніологічних точок? Укажіть, де містяться основні з них.
4. Наведіть головні вимірні та описові краніологічні ознаки. Що означають поняття “вертикальне та горизонтальне профілювання обличчя”?
5. Де і коли був поширений звичай штучної деформації черепа?
6. Чи можна реконструювати обличчя за черепом людини?
7. Які методи застосовують для реконструкції зросту людини на підставі палеонтологічних даних?
8. Розкажіть про правила, яких слід дотримуватися у процесі збирання, транспортування та зберігання палеоантропологічних матеріалів.
9. Схарактеризуйте основні напрями соматологічних досліджень.
10. Вкажіть основні антрополого-одонтологічні ознаки.
11. Що фіксує дельтовий індекс?
12. Розкрийте поняття “аглютинація”.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Алексеев В. П. Остеометрия: Методика антропологических исследований. Москва, 1966.

Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия: Методика антропологических исследований. Москва, 1964.

Бунак В. В. Антропометрия: Практический курс. Москва, 1941.

Гинзбург В. В. Элементы антропологии для медиков. Ленинград, 1963.

Гладкова Т. С. Кожные узоры кисти и стопы обезьяны и человека. Москва, 1966.

Зубов А. А. Одонтология: Методика антропологических исследований. Москва, 1968.

Морфология человека: Уч. пособие. Москва, 1983.

Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Основы антропологии. Москва, 1955.

Тегакко Л. И., Саливон И. И. Основы современной антропологии. Минск, 1989.

Харрисон Дж., Уайнер Дж., Теннер Дж и др. Биология человека. Москва, 1979.

Malinowski A., Wolanski N. Metody badan w biologii czlowieka: Wybor metod antropologicznych. Warszawa, 1988.

Piontek J. Biologia populacji pradziejowych: Zarys metodyczny. Poznan, 1996.

3

Походження людини (антропогенез)

ЕВОЛЮЦІЙНІ ПОПЕРЕДНИКИ ЛЮДЕЙ ТА РАННІ ЕТАПИ АНТРОПОГЕНЕЗУ

Місце людини у природі

За критеріями зоологічної систематики, всі сучасні люди належать до *одного біологічного виду* (або навіть підвиду) — “людини розумної” (*Homo sapiens*, або *Homo sapiens sapiens*). Цей вид розглядається як сукупність поліморфних популяцій, які вільно змішуються між собою і дають плодюче потомство. Що ж до людських рас, то вони перебувають на однаковому рівні біологічного розвитку, розрізняючись між собою лише за другорядними ознаками.

Вид *Homo sapiens* входить до роду людина (*Homo*), який включає також викопних людей — палеоантропів, або неандертальців, та неоантропів, або верхньопалеолітичних людей. Зауважимо, що нині палеоантропів часто розглядають не як окремий вид, а лише підвид — *Homo sapiens neanderthalensis* (людина розумна неандертальська) виду *Homo sapiens*. Разом з іншими викопними людьми (архантропами), котрі належать до роду пітекантропів (*Genus Pithecanthropus*), та викопними прямоходячими мавпами — австралопітеками — рід *Homo* складає родину гомінідів (*Hominidae*), представникам якої властиві великий мозок, випрямлене положення тіла і двонога ходьба, наявність рухливої, придатної до тонких маніпуляцій кисті з великим пальцем, що різко протиставляється іншим. Родина гомінідів та антропоморфні, тобто людиноподібні, мавпи (шимпанзе, горили, орангутани та гібони) входять до надродина гоміноїдів (*Hominioidea*) підзагону людиноподібних — *Anthropoidea* (іноді термін “антропоїди” вживають у вужчому значенні — лише стосовно людиноподібних мавп) — загону приматів (*Primates*), який належить до класу ссавців (*Mammalia*) типу хордових (*Chordata*) царства тварин (*Animalia*).

Людина — суспільна істота, наділена свідомістю. Вона характеризується вертикальним положенням тіла, двоновою ходьбою,

високорозвинутою рукою, великим головним мозком і вмінням виготовляти різноманітні знаряддя. Це дає людині підстави займати найвищий щабель історично-еволюційного розвитку органічного світу. Однак вона не посідає якоесь відокремлене місце в природі. Всі наведені ознаки виду *Номо sapiens* є своєрідним завершенням еволюційних тенденцій, властивих загонові приматів (від лат. *primus* — перший), який включає приблизно 200 видів нижчих і вищих мавп Старого і Нового Світу, напівмавп (лемурів) та довгоп'ятів.

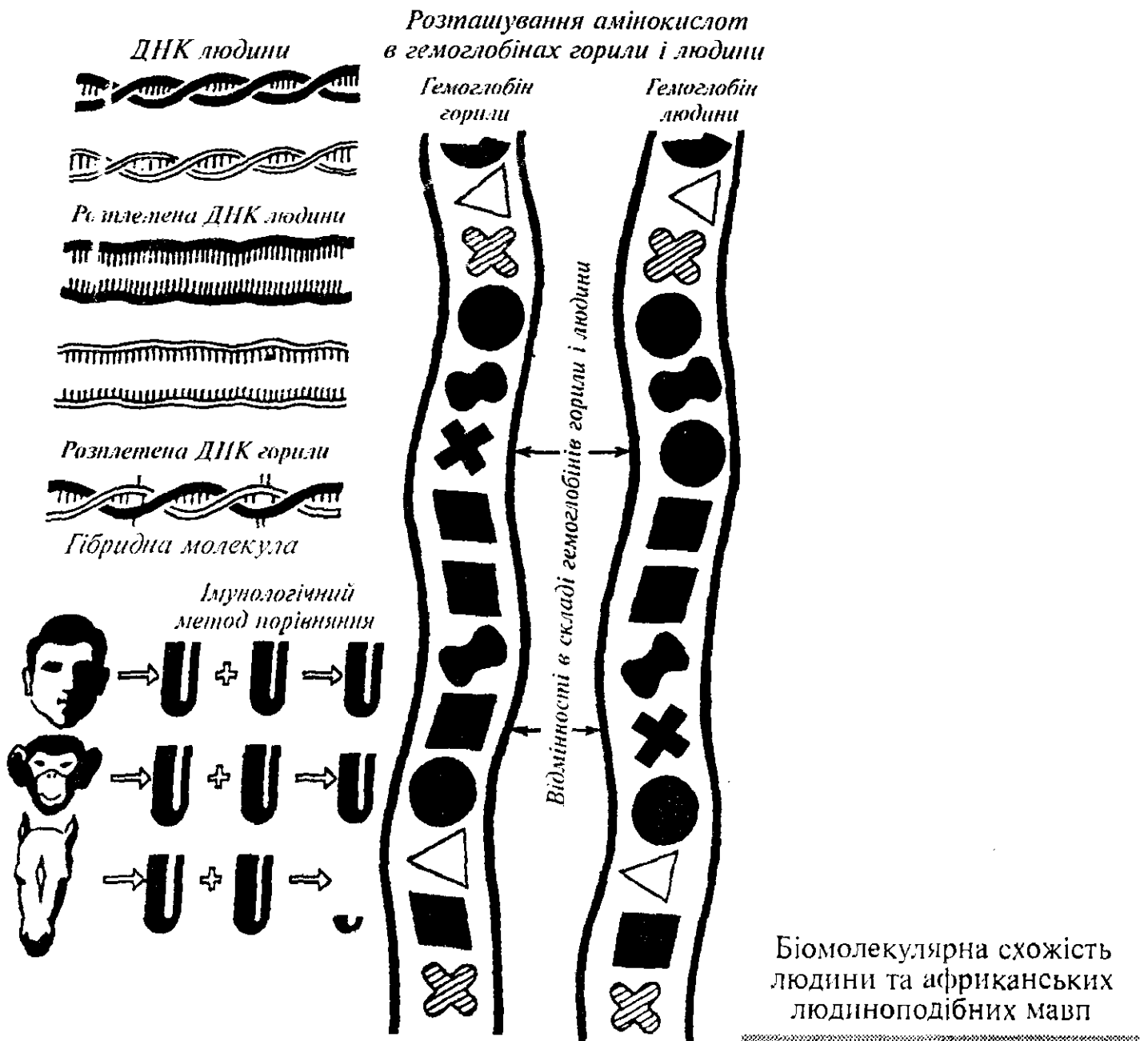
Більшості приматів, за *М. Нестурхом*, притаманні відносно великий головний мозок із скроневою ділянкою, з розвинутішим зоровим і менш розвинутим нюхальним відділами; п'ятипальцеві хапальні кінцівки з нігтями на пальцях, здатність великого (першого) пальця протиставлятися решті; наявність ключиць і кісткової стінки або напівкільця збоку орбіти; належність зубів до різних класів; проста форма шлунка; наявність пари молочних залоз на грудях. Примати народжують здебільшого одного, рідше — двох чи трьох дитинчат. Живуть вони на деревах, стрибаючи, лазячи чи бігаючи по гілках.

За цими морфологічними ознаками найближчими до людини є людиноподібні мавпи — шимпанзе та горили, що мешкають в Африці, орангутани і меншою мірою гібони, які живуть у Південно-Східній Азії.

Характерною особливістю всіх вищих тварин є церебралізація (від лат. *cerebrum* — головний мозок), тобто збільшення маси мозку відносно маси тіла. Що ж до приматів, то в них церебралізація супроводжувалася прогресивними змінами філогенетично нової кори головного мозку — неокортексу, а саме: неухильно збільшувалася “питома вага” найновіших ділянок в області нижньої тім'яної, лобової та скроневої долей; розвивалися об'ємно-просторово-оптичне сприйняття об'єктів і здатність синтезувати отриману інформацію. У мозку вищих приматів, передусім шимпанзе, вже з'явилися окремі структурні утворення, які в людей пов'язані зі складними психічними функціями (концептуальне мислення, членороздільна мова, трудова діяльність). Властиві приматам прогресивні перетворення в будові мозку (прискорений розвиток нових полів, збільшення загальної кількості нейронів, ускладнення структури неокортексу тощо) значно посилилися після появи перших представників роду *Номо* і набули логічного завершення в неоантропів людей сучасного фізичного типу.

Важливою біологічною передумовою розвитку суто людського способу локомоції (прямоходіння) була властива більшості приматів здатність сидіти, висіти або стрибати, підтримуючи тіло у більш-менш випрямленому положенні. В них простежується тенденція до зміцнення крижово-клубових зчленувань, до зменшення кількості

докризових хребців і збільшення кризових сегментів, що дуже важливо при вертикальній ході. Загалом за будовою всіх відділів скелета, включно з черепом, людина схожа з африканськими людиноподібними мавпами — шимпанзе і горилами. Ця схожість виявляється навіть у будові внутрішньої структури кісток (О. Хрисанфов).

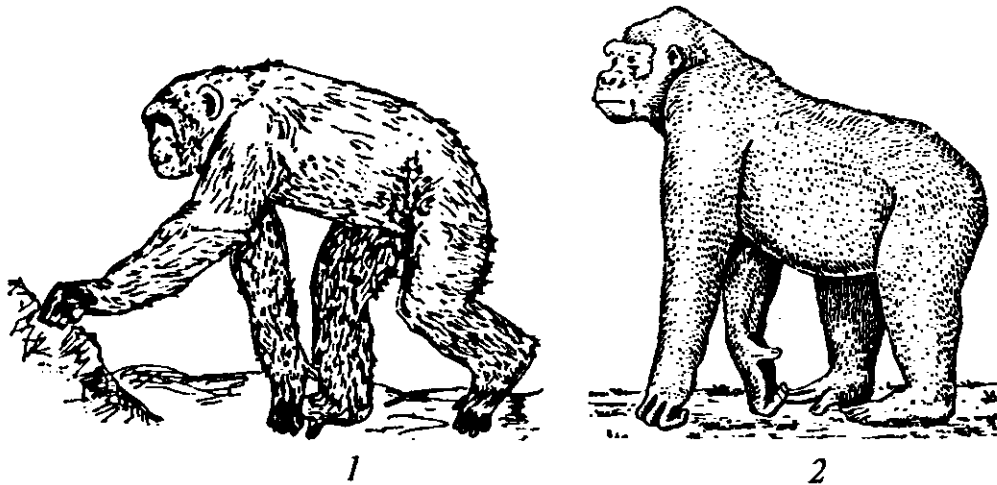
Основою формування руки людини стали п'ятипальцеві хапальні кисті приматів, на яких поступово розвивалося протиставлення великого пальця. Еволюційні перетворення в будові верхньої кінцівки врешті-решт привели до появи властивого лише Homo sapiens "точного" затискання, коли кінці всіх пальців можуть сходитися в одній точці. Завдяки цій рисі людина здатна до тонкого маніпулювання (від лат. manus — кисть) різними об'єктами.

Дослідження останніх десятиліть виявили велику схожість між людьми та африканськими людиноподібними мавпами (особливо шимпанзе) також і за молекулярними, біохімічними та імунологічними характеристиками. Так, гомологічні (відповідні) локуси ДНК людини та шимпанзе, за даними американських учених *Д. Кона*, *Б. Хойера* та інших, збігаються на 95—97% ; вони дуже близькі між собою за амінокислотною послідовністю білкових молекул, багатьма групами крові (системами АВО, MN, Rh та ін.) тощо. Загалом, за даними молекулярної генетики, шимпанзе та горила більш схожі з людьми, ніж зі своїми азійськими родичами — орангутанами і особливо гібонами. З іншого боку, орангутани та гібони ближчі до людей та африканських понгідів (людиноподібних мавп), ніж до нижчих мавп.

З послідовним розвитком еволюційних тенденцій у загоні приматів пов'язано також багато важливих показників репродуктивної функції та життєдіяльності людини: збільшення терміну вагітності, пізніші строки статевого дозрівання, подовження тривалості дитинства. Наприклад, термін вагітності у напівмавп становить 2—5 місяців, у макак, павіанів — 5—6, у шимпанзе — 8, у людини — 9. Зауважимо, що шимпанзе максимально наближаються до людей і за іншими показниками: перша вагітність у самиць має місце здебільшого в 10 років, самиця вигодовує дитинча протягом 2—3 років, воно тримається біля матері до 6—8 років. Подовження дитинства, властиве вищим приматам, “мало істотне значення для формування адекватної поведінки у складно організованих спільнотах і було важливою біологічною передумовою олюднення в період засвоєння предками людини соціальної програми” (*О. Хрисанфова*).

Навіть такій суто людській сфері, як виготовлення і використання знарядь праці, передувала так звана предметна діяльність вищих приматів, тобто їхня здатність застосовувати природні предмети-посередники для вирішення певних завдань. Спостереження за шимпанзе у природних умовах показали, що вони широко використовують у різних ситуаціях палиці, камені, гілочки і т. ін. Наприклад, за допомогою гілочок вони збирають термітів, що входять до їхнього харчового раціону; палицями руйнують гнізда деревних мурашок і видобувають мед, “каменями-молотками” та “каменями-ковадлами” розбивають тверду шкаралупу горіхів (*Дж. Гудолл*). Для досягнення певної споживчої мети шимпанзе можуть послідовно використати кілька предметів, тобто здатні проаналізувати зв'язок між ними. Вони дуже спостережливі і швидко запозичують один в одного нові навички “предметної” діяльності, передаючи їх від покоління до покоління. Експериментальним шляхом доведено, що шимпанзе досить легко засвоюють складні комунікативні системи: їх удалося навчити жестам американської мови для глухонімих та

використанню пластмасових символів для побудови найпростіших фраз. Деякі з них виявляли здатність узагальнювати набутий досвід, вдаючись до відповідної жестикуляції в нових ситуаціях, близьких до експериментальних (*Р. Гарднер, Б. Гарднер*).

Сучасні африканські людиноподібні мавпи:
1 — шимпанзе; 2 — горила

Важливою передумовою формування людського суспільства були властиві вищим приматам елементи суспільної поведінки. За спостереженнями *Дж. Гудолл*, шимпанзе живуть відкритими спільнотами, чисельність яких залежить від багатства харчових ресурсів, коливаючись від 33 до 9 особин. Статевовікова структура цих спільнот постійно змінюється: вони можуть складатися з самців, самиць та дітей; лише самців або лише самиць із дітьми; лише дорослих самиць та самців. Головну роль у добуванні їжі відіграють самці, в її пошуках вони іноді долають великі відстані. Знайшовши харчі, вони за допомогою звукових сигналів — голосом, грюканням чи тупотінням — повідомляють про це інших членів колективу; іноді вони діляться їжею навіть з іншими самцями. Найстійкіші зв'язки встановлюються між матір'ю, дітьми та підлітками: старші брати та сестри часто допомагають матері доглядати менших, а в разі її смерті намагаються виконувати материнські функції. Дорослі самці також мають певні батьківські обов'язки. Зустрічі між окремими групами шимпанзе супроводжуються спеціальними церемоніями: особин, які повернулися до своєї спільноти, вітають, а "чужак", що бажає влитися в новий колектив, повинен пройти певну перевірку.

На думку вчених, перехід від життя в лісі до життя на відкритих обширах, що був важливою передумовою "олюднення" мавп, супроводжувався змінами харчового раціону: дедалі більшу роль в їхній життєдіяльності почала відігравати м'ясна їжа. Ця теза добре узгоджується з результатами етологічних спостережень. Так, характерною

ресою поведінки шимпанзе у природних умовах є полювання на середніх та дрібних тварин. Іноді вони впродовж тривалого часу (до двох годин) підстерігають і переслідують свою жертву. Цікаво, що в полюванні можуть брати участь кілька особин, які узгоджують свої дії (Дж. Гудолл).

Найдавніші еволюційні витоки людини

Згідно з еволюційним вченням, гоміноїди — представники надродини, яка об'єднує викопних та сучасних людей, австралопітеків (викопних прямоходячих мавп) та сучасних антропоїдів — ведуть свій родовід від спільних пращурів, які колись жили на деревах і згодом спустилися на землю. Ці передбачення Ч. Дарвіна та його послідовників підтвердилися палеоонтологічними знахідками в тих регіонах Східної та Північної Африки, які в кінці третинного періоду були вкриті густими тропічними лісами і змішаною савано-лісною рослинністю. Виділення гоміноїдного стовбура сталося близько 30—25 млн років тому, тобто в олігоцені (див. табл. 12).

Таблиця 12

Періодизація кайнозойської ери

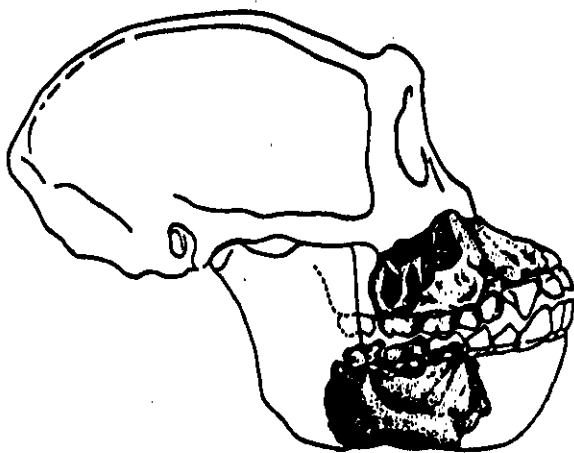
Період	Епоха	Приблизний час (млн років)
Третинний	Палеоцен	65
	Еоцен	55
	Олігоцен	37
	Міоцен	22
	Пліоцен	5
Четвертинний	Плейстоцен	2
	Голоцен	0,01

Важливе значення для реконструкції ранніх етапів еволюції мала знахідка кісткових решток так званого *егіптопитека* в олігоценових відкладеннях поблизу Каїра (Єгипет). Це була досить примітивна мавпа, яка характеризувалася відносно невисоким рівнем церебралізації та невеликими розмірами лобної долі мозку. Водночас за ступенем розвитку зорової кори і слабкою вираженістю нюхального відділу мозок (ендокран) *егіптопитека* прогресивніший, ніж у нижчих мавп.

Наступний етап еволюції пов'язують із *дріопітеками*, що були поширені у Старому Світі 25—10 млн років тому. Найдавніші з них — *проконсули* — мешкали у Східній Африці, ведучи напівназемний-напівдеревний спосіб життя. Вони добре лазили по гілках, швидко пересувалися на чотирьох кінцівках по відкритих місцинах, іноді могли ненадовго зводитися на задні лапи. Проконсули характеризувалися різко виступаючим уперед лицевим відділом і тонким шаром емалі на зубах, не пристосованих до пережовування грубої їжі. Загалом вони мало нагадували шимпанзе Консула з Лондонського зоопарку, на чю честь отримали свою видову назву.

Африканські дріопітеки, ймовірно, були предками схожих на них мавп Європи та Кавказу, які жили тут близько 19—17 млн років тому. Цікаво, що на жувальній поверхні нижніх молярів цих викопних форм уже є дуже важлива еволюційна ознака — так званий “ігрек-узор”, або “узор дріопітека”, утворений міжгорбиковими борозенками, який зберігся в сучасних антропоморфних мавп та людей.

Приблизно 14 млн років тому в Африці (Кенія), Азії (Туреччина, Індія, Китай та ін.), Європі (Греція, Угорщина) поширюється новий різновид викопних мавп — *рамапітеки*, кісткові рештки котрих у 1932 р. вперше віднайшов англійський дослідник *Д. Льюїс* на Сивалікських пагорбах у Кашмірі (Індія). На жаль, вони представлені здебільшого лише фрагментами щелеп та зубів. Рамапітек характеризувався відносно короткою зубною дугою, яка, мабуть, мала параболічну, тобто близьку до людської, форму. На відміну від тварин, ікла рамапітеків уже не виступали із зубних рядів; проміжки між ними та різцями (діастеми) відсутні, перший премоляр складався з двох горбиків, що властиво людям. Згідно з сучасними уявленнями, ці викопні мавпи вимерли приблизно 8 млн років тому.

Реконструкція черепа рамапітека

Ще не так давно рамапітеків часто розглядали як спільних пращурів сучасних антропоморфних мавп та людей. Припускали, що

вони вже могли спускатися з дерев і пересуватися, подібно до шимпанзе та горили, опираючись на руки. Повідомлялося, що східноафриканський різновид рамапітека — *кеніапитек* — навіть виготовляв знаряддя з кістки, розщепляючи її, та вживав м'ясну їжу (Л. Лікі).

Більшість сучасних учених критично ставляться до думки про систематичне використання рамапітеками природних предметів. Відсутні й вірогідні палеонтологічні докази того, що вони вже перейшли до прямоходіння. Крім того, за даними порівняльно-біохімічних досліджень ДНК, гемоглобінів, білків сироватки крові, еволюція людської лінії вищих приматів тривала не більше 10 млн років. Виходячи з сучасних методів оцінки молекулярних відмінностей між окремими біологічними видами (“молекулярний годинник”), час відокремлення антропоморфних мавп від спільного з людьми еволюційного стовбура визначається різними дослідниками в таких межах: гібон — 22—18 млн років тому, орангутан — 16—13, горила — 10—8, шимпанзе — 7,7—6,3 млн. Отже, рамапітек не міг бути спільним пращуром людей та сучасних людиноподібних мавп.

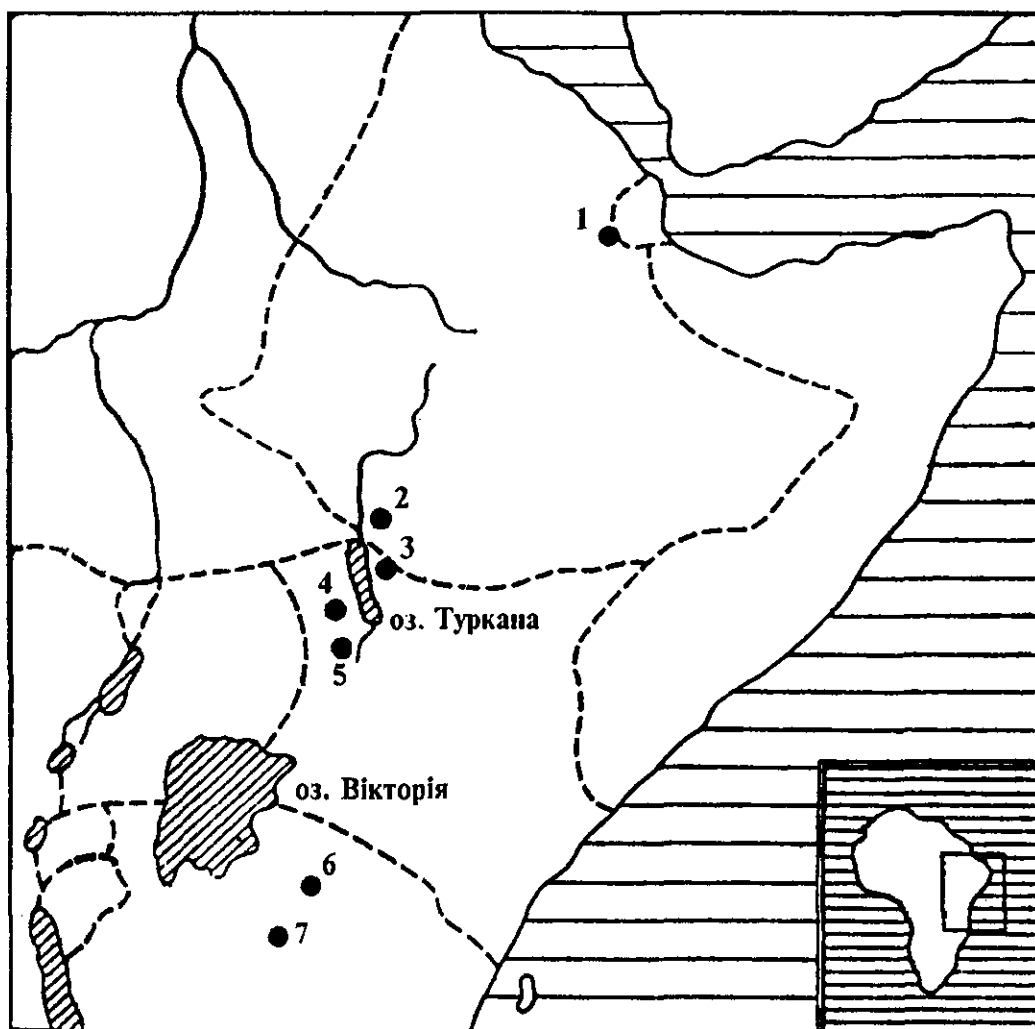
Що ж стосується прямого пращура *гомінідів* — *людей та вищих мавп, які перейшли до прямоходіння*, — то він, вважають, був схожий із сучасним шимпанзе. Ця гіпотетична істота мала невеликі розміри тіла й відносно велику масу мозку. Висловлювалося кілька думок щодо її локомоції: від брахіації, тобто пересування здебільшого за допомогою подовжених верхніх кінцівок, до деревного чи наземного четверо- або двоногого ходіння. Зубна система “спільного пращура” була адаптована до жорсткої рослинної їжі, яка переважала на відкритих просторах. Етологічні спостереження дають підстави думати, що він вів суспільний спосіб життя. Це було запорукою виживання в нових екологічних умовах: помічено, що всі члени стада павіанів, навіть підлеглі, мають більшу тривалість життя, ніж одинокі особини. Припускають, що найближчі попередники гомінідів мали нахил до використання природних предметів-посередників. За даними “молекулярного годинника”, вони жили приблизно 8—6 млн років тому.

Австралопітеки — безпосередні попередники людей

6—4 млн років тому на земній кулі з'явилися *австралопітеки* — *прямоходячі мавпи, “озброєні палицею”*, що їх іноді називають також *мавполюдьми*.

Кісткові рештки австралопітеків (близько 500 особин) походять з Південної Африки (карстові печери Таунг, Макапансгат, Стеркфон-

тейн, Кромдрай та Сварткранс) та Східної Африки, а саме: Танзанії (Олдувайська ущелина, Летолі, Гарусі, Пенінж), Кенії (Кооба Фора, Імерет, Канапої, Лотагам, Лукайно, Західна Туркана), Ефіопії (Хадар у так званому Афарському трикутнику, басейн р. Омо) тощо. Місцезнаходження цих викопних гомінідів зосереджені здебільшого в області *Східноафриканського рифту* — *зони гірського розлому, що тягнеться від Червоного моря до півдня Африканського континенту.*

Найважливіші знахідки кісткових решток австралопітеків у Східній Африці:

1 — Хадар; 2 — Омо; 3 — Кообі-Фора; 4 — Лотагам; 5 — Канапої; 6 — Олдувай;
7 — Летолі

Австралопітеки були першими істотами на Землі (“мавполюдьми”), які засвоїли прямоходіння. За будовою тазового пояса та кісток нижніх кінцівок вони значно ближчі до людей, ніж до сучасних мавп. Щоправда, ранні австралопітеки ще не могли повністю розгинати ноги в тазостегнових суглобах і пересувалися досить повільно, короткими кроками. Виявлені в Летолі (в шарі вулканіч-

ного попелу) викопні відбитки стоп свідчать про те, що прямоходіння почалося принаймні 3,8—3,6 млн років тому.

Припускають, що тіло ранніх австралопітеків було вкрите волоссям; згодом волосяний покрив зник, а натомість з'явилися пітні залози, які захищали організм від перегріву на відкритій місцевості.

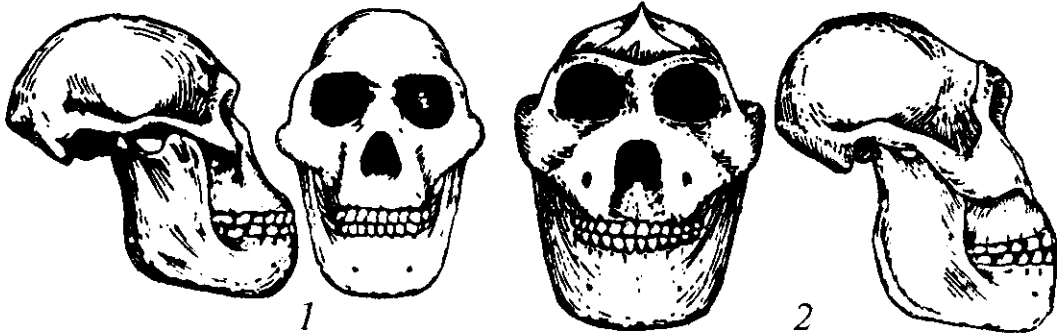

Відбитки стоп
австралопітека
в Летолі

Череп австралопітеків поєднував примітивні та прогресивні риси. З одного боку, він характеризувався спадистим лобом, великим валиком, що нависав над очними орбітами, випнутим уперед обличчям, плоским і широким (“мавпячим”) носом та скошеним підборіддям, з іншого — відносно меншим лицевим і більшим мозковим відділами, параболічною формою зубної дуги, “узором дріопітека” на нижніх молярах. Що ж стосується пересічного об’єму мозку, то він складав близько 520 см³. Це значно менше, ніж у сучасних

людей (1450 см³), але більше, ніж у шимпанзе (345 см³) чи горили (420 см³).

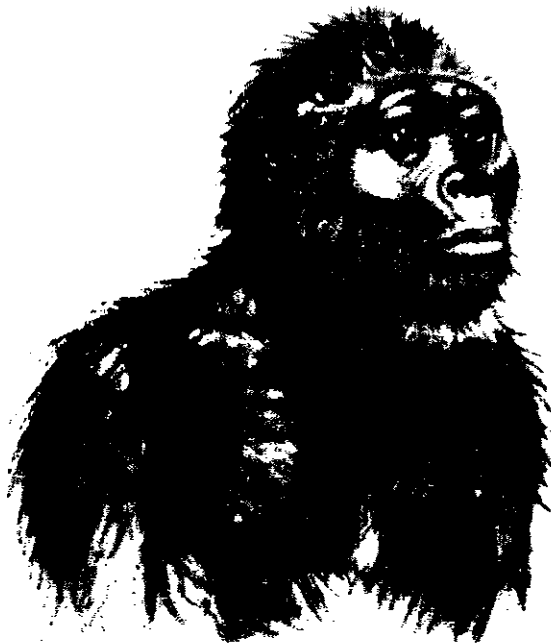
Нижні кінцівки австралопітеків були довшими, ніж верхні, слугуючи виключно для пересування; верхні звільнялися для трудової діяльності.

Черепи австралопітеків:

1 — грацильних; 2 — масивних

Р. Дарт, Р. Брум, Л. Лікі, Д. Джогансон та інші дослідники розрізняли серед австралопітеків дві великі групи: *грацильних*, або *ранніх*, та *масивних*, або *пізніх*.

Реконструкція зовнішності грацильного австралопітека (за Т. Уайтом та Д. Меттернсом)

Грацильні австралопітеки представлені двома біологічними видами (підвидами) — *австралопітек африканський* та *австралопітек афарський*, які характеризувались невеликими розмірами та масою тіла. Так, зріст особини, сліди якої були виявлені в Летолі, становив приблизно 103 см, а знаменитої Люсі — 108 см. Загалом він, мабуть,

не перевищував 120 см. Відповідно невеликою була й вага: від 25 до 40 кг. Мозок мав об'єм здебільшого 440—450 см³. Грацильні австралопітеки належали до всеїдних форм, у харчовому раціоні яких значне місце займала м'ясна їжа.

Найбільш ранні знахідки кісткових решток цієї групи гомінідів (фрагмент нижньої щелепи з Лотагама та плечова кістка з Канапої) датуються 5,5—4,5 млн років тому, але більшість з них припадає на період 4—2,9 млн років.

Серед масивних австралопітеків також розрізняють два біологічних підвиди: *австралопітека могутнього* та *австралопітека бойсового*, або *зінджантропа*. Вони визначалися вищим зростом (до 160 см), більшою вагою тіла (до 70 кг). Череп мав більші розміри, а на тім'яних кістках містився розвинений гребень, до якого прикріплювалися могутні жувальні м'язи. Корінні зуби були вкриті товстим шаром емалі, але здебільшого вони сильно стерті. Це свідчить про те, що дані істоти харчувалися переважно твердою, жорсткою їжею, зокрема зернами злаків. Масивні австралопітеки жили близько 2,5—1,5 млн років тому.

На думку більшості сучасних фахівців, подальша еволюція предків *Homo sapiens* пов'язана лише з грацильними австралопітеками. Що ж до гілки масивних австралопітеків, то вона належить до бічного, безвихідного відгалуження. Імовірною причиною вимирання цих істот була відсутність в їхньому раціоні достатньої кількості м'ясної їжі. Це не стимулювало роботу мозку і розвиток "предметної" діяльності.

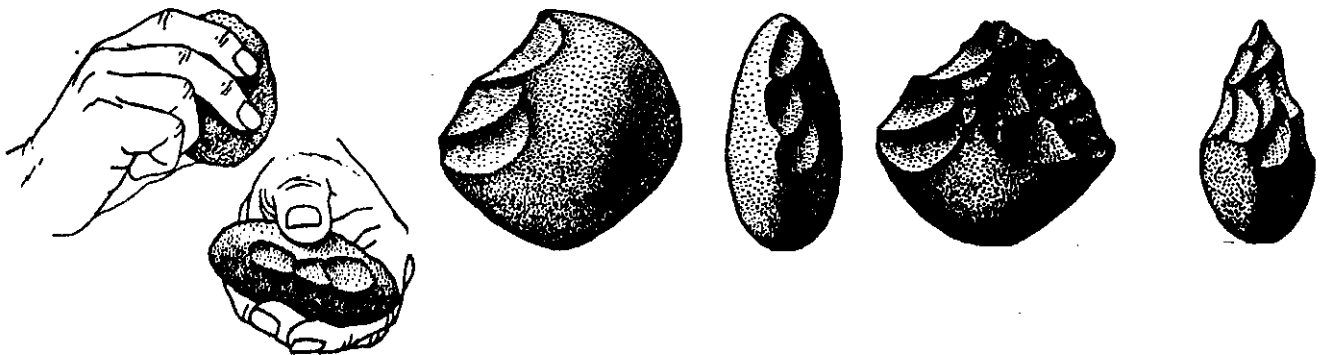
Грацильні австралопітеки — безпосередні попередники людей — жили невеликими ізольованими популяціями, котрим, вочевидь, була властива плинність чоловічої та стабільність жіночої частин. Вони займалися збиранням рослинної їжі: жорстких, твердих і волокнистих зерен і плодів, їли м'ясо вбитих хижаками тварин і, можливо, самі полювали на них, використовуючи природні дерев'яні, кам'яні та кістяні предмети. На думку *Р. Дарта*, *австралопітек африканський* був творцем так званої остеодонтокератичної культури (культури кісток, зубів та рогів), однак зафіксовані ним сліди використання кісток для виконання певних операцій ще не дають підстав для окремого виділення такої археологічної культури. Припускають, що австралопітеки могли цілеспрямовано розколювати каміння. За даними *Дж. Гарріса* та *Д. Джогансона*, найдавніші у світі кам'яні знаряддя, віднайдені на стоянці Гона в Афарській пустелі, були виготовлені 2,9—2,7 млн років тому.

Австралопітеки вели бродячий спосіб життя, часом здійснюючи досить значні переходи. Деякі з них, імовірно, перебиралися на територію Європи та Азії, де відомі близькі до них форми: *гігантопітек* у Північній Індії та *мегантрон* на о. Ява. Але основним

ареалом цих прямоходячих мавп, які остаточно вимерли приблизно 850 тис. років тому, залишалась Африка.

Морфологічні особливості “людини вмілої” та її місце в еволюційній історії людства

В 1960 р. в першому, найдавнішому шарі Олдувайської ущелини, що датується 2—1,7 млн років тому, *Льюїс Лікі* виявив кісткові рештки гомінідів (нижню щелепу з зубами та дві тим'яні кістки жіночої особи 11—12 років; ключицю й кістки рук ще двох особин, дорослої та молодшої; більшу частину кісток ноги четвертої особи) у супроводі десяти кам'яних знарядь зі слідами штучної обробки. За розмірами тіла (зріст до 120 см, вага — 25—40 кг) та будовою зубів ці істоти нагадували грацильних австралопітеків, відрізняючись від них відносно великим об'ємом мозку — 645—660 см³.

Спосіб виготовлення найдавніших знарядь праці

Кістки стопи свідчили про те, що за локомоцією ця група гомінідів упритул наблизилася до сучасних людей, утримуючи тіло в майже цілком випрямленому положенні. Що ж до кисті, то в її будові поєднувались як мавпячі, так і людські риси. Так, за гнучкістю пальців вона нагадувала кисть тих порід мавп, які пересувались, опираючись на руки. Водночас великий палець був протиставлений іншим, а нігтьові фаланги мали ознаки, які вказують на початок формування широких пальцевих подушечок і добре розвинутого дотикового апарату. Це свідчить про те, що згадані істоти були спроможні виготовляти знаряддя праці. На думку англійського вченого *Дж. Нейпіра*, їм було властиве так зване силове охоплення, коли предмет згрібається всією жменею і затискується нею, немов обценьками. Для підтвердження своєї гіпотези він провів експеримент, власноруч виготовивши чопер — примітивне кам'яне знаряддя з грубими сколами, — використовуючи лише силове охоплення.

Інші дослідники припускають, що прадавні “олдувайці” вже мали не лише силове, а й “точне” охоплення, що давало змогу не лише виготовляти грубі знаряддя, а й ретельніше обробляти їх.

Л. Лікі кваліфікував свої знахідки як належні до роду *Homo*, надавши їм видову назву *Homo habilis* — “людина вміла”. Однак Ле Гро Кларк (США), В. Якимов, В. Кочеткова (СРСР) та інші вчені не погодилися з цим, вказавши на близькість цих істот із грацильними австралопітеками.

Згодом нові кісткові рештки *Homo habilis* були виявлені на східному пустельному березі о. Туркан у Кенії, де з 1969 р. протягом тривалого часу працювала експедиція під керівництвом Р. Лікі. Особливого розголосу набув череп № 1470 (за інвентарним реєстром Національного музею в Найробі, де він зберігається), знайдений разом із кістками нижніх кінцівок. Він характеризувався відсутністю надочного валика, а головне — значно вищим, ніж у своїх олдувайських “родичів”, об’ємом мозку — близько 780 см³. Зріст кенійського створіння, яке жило 1,89—1,88 млн років тому, становив 156—160 см.

Ця та інші знахідки змусили скептиків змінити своє ставлення до “людини вмілої”, визнавши її приналежність до роду *Homo*. Цьому сприяло і подальше розширення географії знахідок: у Східній Африці вже відомо близько двох десятків кісткових решток представників даного біологічного виду. До нього іноді відносять і *телантропа*, що мешкав на півдні Африканського континенту, та *чадантропа* з Центральної Африки.

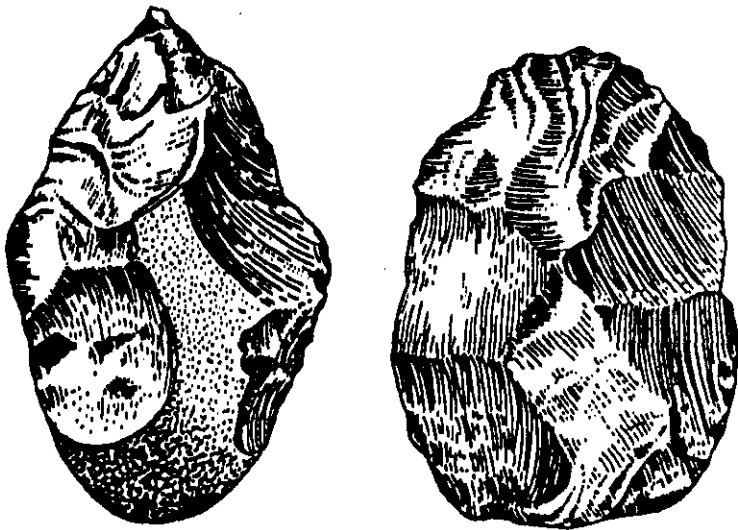
Більшість знахідок *Homo habilis* датуються 2—1,7 млн років тому. Це дало підстави висунути гіпотезу про те, що відокремлення “людської” лінії гомінідів від спільного з австралопітеками еволюційного стовбура сталося приблизно 2,5—2 млн років тому.

Який же спосіб життя вела “людина вміла”? Зауважимо, що реконструкція життєдіяльності найдавніших представників роду *Homo* здійснюється на підставі комплексного аналізу, по-перше, палеоекологічних даних, які дають певне уявлення про природно-кліматичні умови кінця пліоцену — початку плейстоцену; по-друге, викопних кісткових решток; по-третє, предметів матеріальної культури та залишків фауни, знайдених на стоянках *Homo habilis*; по-четверте, етологічних спостережень за поведінкою людиноподібних мавп і т. ін.

3—2 млн років тому тип природного середовища в Олдуваї загалом не відрізнявся від сучасної екосистеми долини Серенгеті в Танзанії, де переважають відкриті степові простори з острівцями зелені на берегах дрібних озер із солонуватою водою. Ці умови вимагали неабиякої пластичності морфологічного типу та поведінки гомінідів, не всі з яких змогли пристосуватися до них.

Homo habilis були першими істотами на Землі, які перейшли до систематичного виготовлення штучних знарядь із каменя, кістки та інших матеріалів. Ці знаряддя належать до *олдувайської*, або *олдованської*, археологічної культури, носії якої жили 2,5—1,5 млн років тому.

Характерною рисою олдувайської культури є наявність базових стоянок, де члени первісних колективів ділили між собою їжу, виготовляли знаряддя праці. Більшість розкопаних стоянок були розташовані поблизу джерел питної води. На думку *Дж. Кларка*, це пояснюється кількома обставинами, а саме: відсутністю засобів для транспортування і збереження води; сприятливішими умовами полювання, оскільки тварини також трималися біля води; необхідністю постійно вгамовувати спрагу, викликану регулярним уживанням сирого м'яса. Крім того, густий рослинний покрив на берегах водоймищ захищав *Homo habilis* від спеки та хижаків. На одній із стоянок у першому шарі Олдувайської ущелини виявлені сліди найдавнішого житла — майже чотириметрове у діаметрі коло із каменів, що колись підтримували гілки, на яких трималася хижина. Ці необроблені камені — манупорти — також могли слугувати для захисту їстівних припасів під час нападів хижаків. Цікаво, що навіть шимпанзе намагається захиститися від леопардів, кидаючи палиці або каміння.

Галькові знаряддя

Під час розкопок базових стоянок в Олдуваї було виявлено багато примітивних штучних знарядь, виготовлених із гальки, кварциту, вулканічної лави, а саме: чопери (галька з однобічним оббиванням), чопінги (камінь або галька, оббиті з обох боків, що мали загострений край), скребки з відщепів, відщепи з кількома сколами, сфероїди — оббиті з усіх боків камені округлої форми, які слугували для метання. Вважають, що кам'яні знаряддя олдувайського типу використовувалися для свіжування та розтину туш тварин, різання м'яса,

роздроблювання кісток і видобування мозку. Крім того, ними могли заточувати палиці, за допомогою яких відкопували їстівне коріння або руйнували нори дрібних тварин під час полювання на них. У найдавнішому шарі Олдувайської ущелини виявлені також окремі кістки з боріздками та відшліфованими поверхнями, які утворюються під час шкребіння шкіри або копання землі. Подібні кістки знайдені й у Стеркфонтейні (Південна Африка). Що ж до кам'яних знарядь олдувайського типу, то їх виявлено також на стоянках *Homo habilis* у Марокко, Тунісі, Кенії, Ефіопії; знаряддя, близькі до них за формою та способом обробки, віднайдені на території Південної Азії; штучно оброблені камені, схожі на олдувайські, походять з окремих стоянок Якутії, Туви, Китаю, Закавказзя.

Очевидно, колективи *Homo habilis* (*первісні стада*) склалися з кількох сімей, які включали самиць і дітей, та трьох-чотирьох самців. Такі колективи, як і спільноти людиноподібних мавп, не мали постійного складу і були відкриті для чужаків. Самиці доглядали за дітьми та підлітками (тривалість дитинства “людини вмілої”, виходячи зі строків прорізування зубів, була майже такою ж, як і сучасної), передаючи їм навички, необхідні для життя в колективі, та готуючи до самостійного існування. Крім того, самиці збирали рослинну їжу в околицях базової стоянки, використовуючи для її перенесення шматки кори та шкіри. Самці та бездітні самиці брали участь у колективному загінному полюванні на дрібних та середніх тварин — молодих антилоп, свиней, ящірок, що їх вбивали або голими руками, або за допомогою палиць чи каменів (до речі, так і досі полюють бушмени пустелі Калахарі). Вважають, що *Homo habilis* уживали також м'ясо загиблих великих тварин. Підставою для такого припущення є знахідка у верхній частині найдавнішого шару Олдувайської ущелини кістяка слона гарної збереженості в супроводі 123-х кам'яних знарядь. Крім того, на деяких базових стоянках виявлено окремі розрізнені кістки великих тварин. Це свідчить про те, що *Homo habilis* приносили сюди вже розчленовані шматки туш і розподіляли здобич серед членів стада. Життєспроможність колективів перших представників роду *Homo* значною мірою залежала від використання знарядь праці та від передання наступним поколінням навичок обробки природних матеріалів.

Проблема грані між людиною і твариною

Гострі суперечки вчених довкола місця *Homo habilis* в еволюційній історії людства спричинили й дискусію стосовно морфологічної грані між людиною та твариною, під час якої були висловлені такі погляди:

морфологічної грані між найрозвинутішими людиноподібними мавпами і першолюдьми не існує; лише знахідки штучно виготовлених знарядь праці вказують на те, що викопні кісткові рештки належать людині (французький нейрофізіолог Ж. Антоні, російський антрополог М. Урісон та ін.);

між людиною та твариною можна провести так званий “мозковий рубікон”, який становить 700— 800 см³ (В. Якимов, В. Кочеткова).

Сучасні антропологи відмовилися від спрощених підходів до цієї проблеми. Вони наголошують, що при визначенні місця викопних гомінідів в еволюції вирішальну роль мають відігравати ті морфологічні особливості, які є наслідком культурної адаптації до умов зовнішнього середовища і, зокрема, наслідком трудової діяльності, виготовлення знарядь праці. Серед них: ознаки, пов'язані з прямоходінням; розвиток кисті; розміри і структура мозку, а також дентиція (будова зубної системи). Жодній із них не слід надавати переваги, оскільки *гомінізація, тобто вдосконалення морфологічної будови предків сучасної людини*, — вкрай довготривалий і суперечливий процес; за певних умов він зупинявся ба навіть ішов у зворотному напрямку. Відтак і нерівномірність у розвитку окремих гоміноїдних ознак. Приміром, ті з них, що пов'язані із прямоходінням, у загальних рисах сформувалися принаймні 3,8— 3,6 млн років тому, а істотне збільшення маси мозку й удосконалення кисті відбулися значно пізніше. Дослідники зазначають, що наявність штучно оброблених каменів не є незаперечним доказом їхньої належності людині. Наприклад, у Хадарі (Ефіопія) знаряддя олдувайського типу, виготовлені 2,5 млн років тому, знайдені поряд зі скелетними рештками афарських (грацильних) австралопітеків. Ще складніша ситуація на місцезнаходженні Чесованджа (Північна Кенія): тут близько 1500 штучних знарядь і навіть сліди застосування вогню (щматки обпаленої глини) супроводжуються кістковими рештками масивного австралопітека. З цього випливає, що він уже міг виготовляти або принаймні використовувати готові штучні знаряддя праці.

Отож проблема грані між людиною та твариною ще далека від остаточного розв'язку. Деякі сучасні вчені все ж розглядають *Homo habilis* як перехідну істоту, що займає проміжне становище між австралопітеками та “справжніми” людьми. Переважає думка, що ними були архантропи — представники виду *Homo erectus* (“людина прямоходяча”), виділеного американським антропологом Б. Кембелом у 1962 р.

Формування людини сучасного фізичного типу

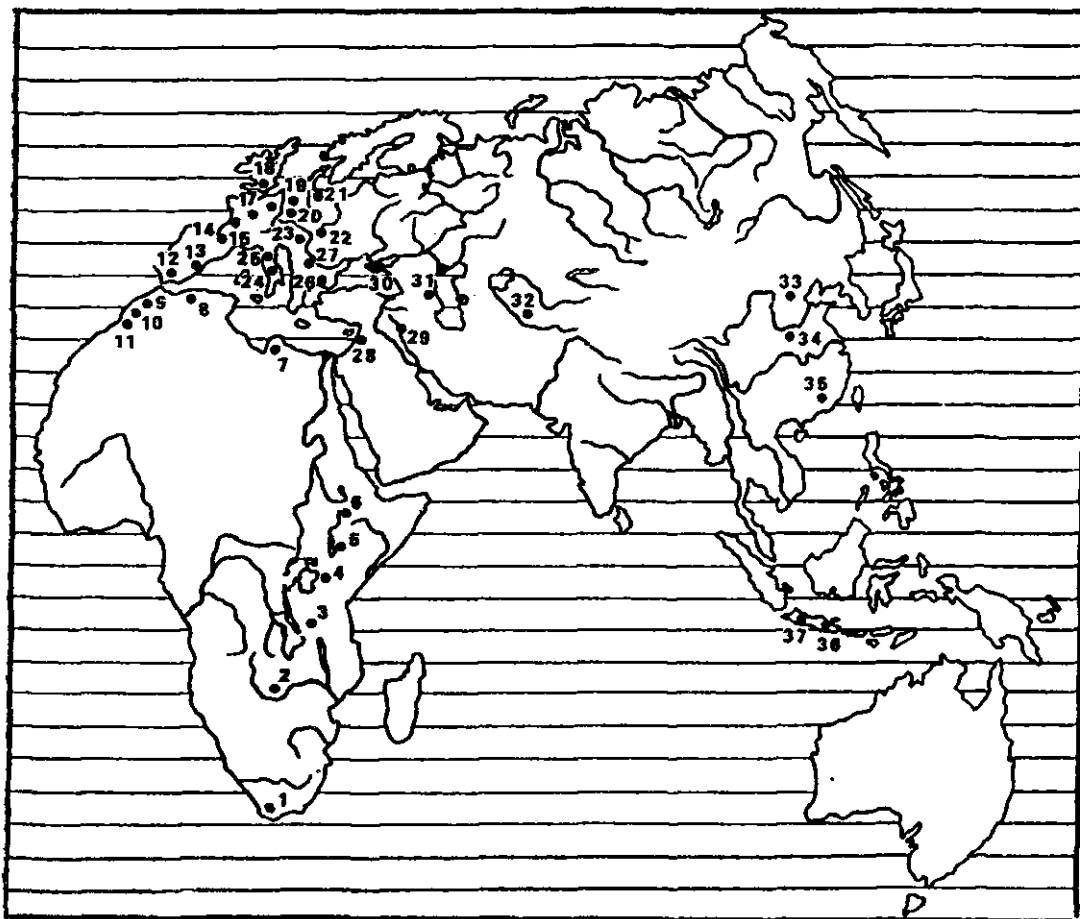
Вдосконалення фізичного типу людини відбувалося за плейстоцену, що розпочався близько 2 млн років тому. В цей час тривало загальне похолодання, яке розпочалося ще в кінці третинного періоду. Суттєве пониження температури супроводжувалось періодичними наступами та відступами льодовиків у північних широтах Європи, Азії й Америки. Під час найбільшого зледеніння, що сталося приблизно 250—100 тис. років тому, потужний шар суцільної криги скував майже 30 % поверхні земної кулі, опустившись на нашій території до широти сучасного Дніпродзержинська. Розрізняють чотири послідовні льодовикові епохи, назви яких походять від назв річок у Швейцарії: гюнц, міндель, рисс, вюрм. Під час наступу льодовика в прилеглих до нього зонах утворювалися заболочені рівнини й тундри, які південніше змінювались холодними лісами і лісостепами. В помірних широтах Європи та Азії в цей час з'являлись арктичні тварини: мамонти, волохаті носороги, північні олені, печерні ведмеді та ін. У тропічних широтах Африки та Азії спостерігалась аридизація клімату (посуха), внаслідок якої зменшувалася площа джунглів і збільшувалася площа саван та степів. Неодноразові зміни природних умов у кінці третинного — протягом четвертинного періодів прискорювали розвиток предків сучасних людей.

Архантропи — найдавніші люди

Приблизно 1,5 млн років тому на земній кулі з'явилися перші "справжні" люди — архантропи (від грец. *archaios* — давній та *anthropos* — людина).

Важливим осередком формування людей була *Східна Африка*, де в 1960 р. в другому (нижньоплейстоценовому) шарі Олдувайської ущелини *Льюїс Лікі* виявив мозковий череп так званого *олдувайського пітекантропа* разом із грубими кам'яними знаряддями. Місткість його порожнини складала приблизно 1000 см³, тобто була значно вищою, ніж у *Homo habilis*. Згодом у цьому ж місці була знайдена й нижня щелепа (№ 730), визначальною рисою якої є наявність помірно розвинутого підборідного виступу — морфологічної особливості, властивої людям сучасного фізичного типу. Велике наукове значення мало відкриття *P. Лікі* на західному березі о. Туркана (стоянка *Наріокомате III*). Учений розкопав майже повний скелет підлітка, котрий визначався дуже великою довжиною кінцівок. Роз-

рахунки показали, що в дорослому віці ця людина, яка жила близько 1,5 млн років тому, могла сягнути зросту 180 см.

Головні знахідки кісткових решток гомінідів нижнього й середнього палеоліту:

- 1 — Салданья (Хонфілль); 2 — Брокен-Гілл; 3 — Еясі; 4 — Олдувай; 5 — Велика Туркана;
 6 — Омо; 7 — Хауа-Фтеах; 8 — Терніфіна; 9 — Джебел-Ірхуд; 10 — Сіді-Абдеррахман;
 11 — Темара, Рабат; 12 — Гібраггар; 13 — Башьїодас; 14 — Араго, Монгморет;
 15 — Фонтеневал; 16 — Ля Шанель-о-Сен; 17 — Сні, Ля Нолет; 18 — Свапскомб;
 19 — Неандерталь; 20 — Мауер, Штейнгейм; 21 — Ерінгсдорф; 22 — Ганові; 23 — Вер-
 теспеллен; 24 — Сакконасторале, Кагель-ді-Гундо; 25 — Монте-Черчіо; 26 — Петріона;
 27 — Країна; 28 — Схул, Табул, Кафзех, Амуд; 29 — Шанідар; 30 — Кійк-Коба;
 31 — Азіх; 32 — Тешик-Таш; 33 — Чжоукоудянь; 34 — Ланьян; 35 — Мапа;
 36 — Тріпіль, Нгандонг (Соло), Молжокерго; 37 — Сангіран

Місцезнаходження архантропів відомі й у *Північно-Західній Африці* на території сучасних Алжиру та Марокко. Тут у 1954—1956 рр. французький палеонтолог *К. Арамбур* розкопав кісткові рештки (три нижні щелепи й тім'яну кістку) так званих *атлантропів*, що мешкали приблизно 360—115 тис. років тому. Вони характеризувалися великими розмірами нижніх щелеп і корінних зубів, товстими стінками черепа та значним об'ємом мозку (близько 300 см³), нагадуючи ранніх європейських гомінідів.

Одним із найважливіших осередків гомінізації була *Південно-Східна Азія*, де, як відомо, ще в кінці минулого століття *Е. Дюбуа*

вперше виявив зуби, черепну кришку і стегнову кістку архантропа, помилково назвавши його *пітекантропом*. Згодом на о. Ява голландський палеонтолог *В. Кенігсвальд* та індонезійський геолог *С. Сартано* відкрили нові кісткові рештки первісних людей, які датуються 1,2—0,5 млн років тому. Ще більш ранню дату має дитячий череп із Моджокерто (1,7 млн років).

Яванські пітекантропи характеризувалися досить високим зростом (165—175 см), загальною масивністю кісток і значним розвитком м'язового рельєфу, невисоким склепінням черепа, місткість якого коливалась від 750 до 975 см³ (в середньому, 930 см³), спадистим лобом із сильно розвинутим надбрівним рельєфом, вигнутою потиличною кісткою, відсутністю підборідного виступу на нижній щелепі, наявністю діастеми — проміжка між зубами, притаманного архаїчним морфологічним формам. Цікаво, що властивий пітекантропам фізичний тип зберігався на Яві принаймні ще 100 тис. років тому у так званого явантропа.

Синантроп з Чжоукоудяня
(реконструкція М. Герасимова)

Ще одним осередком формування людини сучасного фізичного типу була територія Китаю, де з 1921 по 1937 р. у печері Котцетанг поблизу селища Чжоукоудянь біля Пекіна експедиція під керівництвом шведського геолога *Й. Андерссона* та канадського анатома *Девідсона Блека* виявила кісткові рештки понад 40 чоловіків, жінок та дітей, включаючи п'ять черепів, дев'ять фрагментів черепних кришок, шість фрагментів лицевих кісток, 14 нижніх щелеп, 152 зуби, дві стегнові та одну плечову кістки. За будовою черепа ця істота, названа *синантропом*, тобто *китайською людиною*, загалом нагадувала пітекантропа, однак мала більший об'єм мозку, що варіює від 880 до 1220 см³ (пересічна величина — 1055 см³). За роз-

рахунками німецького анатома *Карла Вайденрайха*, зріст чоловіка-синантропа становив 163 см, а жінки — 152 см. Жила ця група архантропів 500—400 тис. років тому.

Ще архаїчнішою будовою визначалися ранні архантропи Південного Китаю (юньнанська та лантьянська людина), місткість черепної коробки яких дорівнювала 775—783 см³.

Що ж до Європи, то тут поодинокі групи першолюдей уперше з'явилися, вочевидь, близько 1,5 млн років тому. Проте масове заселення континенту відбулося значно пізніше. 450—200 тис. років тому найдавніші люди, судячи з географії археологічних пам'яток, уже досить широко освоїли Південь, Центр та Схід Європи. Їхні кісткові рештки виявлені у Німеччині (Гайдельберг, Більцингслебен), Франції (Араго), Греції (Петралона), Угорщині (Вертешселеш) і т. д.

Характерною рисою фізичної будови найдавніших “європейців” є поєднання архаїчних та прогресивних ознак. Так, нижня щелепа з каменоломні с. Мауер біля Гайдельберга, описана німецьким ученим *О. Шйотензаком* (1908), визначається дуже великими розмірами, загальною масивністю і відсутністю підборідного виступу, тобто рисами, властивими типовим архантропам. Разом із тим ця “гайдельберзька людина”, яка жила близько 500 тис. років тому, за будовою зубів нагадує пізніші викопні форми.

Людина з Араго
(реконструкція Г. Лебединської)

У 1971 р. французькі археологи, подружжя *Анрі та Марі-Антуанетт Люмле* віднайшли у печері Араго поблизу м. Тотавель у Східних

Піренеях череп 20-річного чоловіка, який загинув приблизно 450 тис. років тому. Загалом у його зовнішності переважали архаїчні риси (сильний розвиток надбрівного рельєфу, випнуте вперед широке обличчя, довга вузька мозкова коробка та ін.), однак будова ендокрана свідчить про прогресивний розвиток мозку.

Ще своєріднішим поєднанням архаїчних і “сапієнтних” рис характеризується потилична кістка 30-літньої людини з Вертешселлеша поблизу Будапешта, що датується 350 років тому. Американський антрополог *А. Тома* з'ясував, що череп “вертешселлешця” назагал характеризувався архаїчними ознаками (товсті стінки, сильний розвиток рельєфу), однак мав цілком сучасний об'єм мозку — приблизно 1400 см³.

Це ж стосується і черепа, знайденого в печері Петралона біля м. Салоніки. Визначаючись товстими стінками мозкової коробки, скошеним лобом з розвинутим надбрівним рельєфом, широким лицем і вигнутою потиличною кісткою, він разом із тим мав значну місткість — 1230 см³. Вік знахідки — близько 300 тис. років.

Загалом усі без винятку різновиди архантропів (*олдувайський та яванський пітекантропи, атлантропи, деякі ранні гомініди Європи, синантропи та ін.*) належать до виду *Ното еректус* (“людина прямоходяча”), що мешкав на земній кулі приблизно 1,5—0,3 млн років тому. Порівняно з *Ното habilis* архантропи характеризувалися значно більшими розмірами тіла (середній зріст чоловіків — 160—170 см) і об'ємом мозку (в середньому 1029 см³). Крім того, їм були властиві масивна будова черепа зі спадистим лобом, сильно розвинутим надочним та потиличним рельєфом; прогнатне, тобто випнуте вперед, обличчя із плоскими носовими кістками; важка нижня щелепа без підборідного виступу та великі зуби.

З архантропами пов'язана *ашельська археологічна культура*, або *ашельська епоха розвитку первісної культури*, яка розпочалася приблизно 1,5 млн і завершилася близько 150 тис. років тому. На думку багатьох учених, цю епоху можна розділити на два великих періоди: давній, або ранній, ашель (1,5 млн — 400 тис. років тому) та пізній ашель (400—150 тис. років тому).

Визначальною рисою ашельської археологічної культури є поширення *кам'яного рубила* — масивного знаряддя мигдалеподібної форми з двобічною обробкою, яке виготовляли з кременю, кварциту тощо. Крім того, відомі також *клівери* — сокироподібні рубила з прямим чи вигнутим лезом, скребла, скребки, свердла тощо.

Уже в ранньому ашелі першолюди розселилися в багатьох регіонах Старого Світу, включаючи Європу (до 50-ї паралелі). Хоча цей історичний період за часом збігається з гюнцьким та міндельським зледеніннями, клімат Євразії ще залишався відносно теплим.

Значні площі займали ліси, які поширювалися трохи південніше, ніж тепер. У південних районах переважали степи та лісостепи, а в Центральній Азії — напівпустелі та пустелі. Поряд із тваринами помірного клімату (бізоном, кабаном, благородним оленем, лосем, косулею, ведмедем, вовком тощо) в Євразії в ранньому та середньому плейстоцені жили теплолюбні південний слон, етрусський носоріг, великий гіпопотам, кінь Стенона, шаблезубий тигр та ін. Що ж до Африки, то тут переважали савани, напівсавани та тропічні джунглі, де мешкали теплолюбні тварини.

Колективи архантропів, чисельність котрих, вочевидь, коливалася від 35—40 до 75—90 особин, загалом вели рухомий спосіб життя, вільно пересуваючись з місця на місце. Це пояснюється пошуками харчових ресурсів, оскільки в екологічних умовах раннього палеоліту “кормова територія”, яка забезпечувала продуктами харчування одну людину, становила 25 км². Однак уже принаймні в середньому ашелі з’явилися обжиті стійбища, де першолюди жили протягом тривалого часу. Кілька з них (площею від 28—38 до 180—300 м²) було досліджено в Олоргесаїліє (Кенія), де знайдено понад тонну кам’яних знарядь та манупортів — необроблених каменів (*Г. Айзек*). На думку вчених, це свідчить про те, що архантропи перебували тут принаймні два—три місяці. Крім того, вони могли повертатися туди й пізніше.

Найдавніші стійбища архантропів розташовані переважно на берегах річок та проток, навколо озер і на морських узбережжях. Цікаво, що на деяких з них простежуються залишки штучних споруд. Наприклад, на стоянці біля водоспаду Каламбо (Замбія) були знайдені викладені напівколом камені, які, очевидно, слугували фундаментом огорожі від вітру; в Латамне (Сирія) — вапнякові брили, що могли бути залишками якихось більших за розмірами споруд; у Терра-Аматі (Франція) — рештки 21-ї халабуди — легких жител, споруджених із жердин. За спостереженнями *А. Люмле*, ці житла мали овальну форму; їхня довжина сягала 7—15, а ширина — 4—6 м. На долівках халабуд містилися ямки діаметром близько 30 см: очевидно, в них були закопані стовпчики, які підпирали стелю. Залишки штучних споруд виявлено також на стоянці Азих (Азербайджан) та в Назареті (Ізраїль).

Архантропи могли селитись і протягом тривалого часу мешкати в печерах, які захищали їх від негоди та холоду: сліди їхнього перебування залишилися в Печері Вогнищ у Південному Трансваалі (Південноафриканська Республіка), в печері Котцетанг поблизу селища Чжоукоудянь (Китай), про яку вже йшлося, в печері Ла Кан де Лараго біля м. Тотавель (Франція) тощо.

Важливу роль у життєдіяльності першолюдей відіграло збиральництво. На думку вчених, у тропічних та субтропічних зонах воно

давало змогу отримати близько 60—80 % харчового раціону, а в тих регіонах Старого Світу, де переважав помірний клімат, — близько 20—40 %. Водночас в ашельську епоху дедалі більшого значення набуло загінне полювання на великих тварин. Про це, зокрема, свідчать розкопки стоянок Торральба та Амбронна в Іспанії, де виявлені рештки понад 75 слонів. Ефективність полювання забезпечувалася багатьма чинниками, а саме: спільними узгодженими діями членів первісних колективів, наявністю досконалих знарядь, зокрема дерев'яних списів, використанням вогню. Цікаві спостереження зробив американський антрополог *К. Гоуелл* в Амброні: на його думку, прадавні мисливці підпалювали траву, щоб гнати слонів у потрібному напрямку. Крім того, під час полювання на великих тварин вони послуговувалися палаючими головешками та списами з обпаленими загостреними кінцями.

Археологічні дослідження в печері Котцетанг показали, що синантропи регулярно застосовували вогонь для господарських потреб: попіл і дрібні часточки вугілля трапляються майже повсюдно, а в одній із галерей товщина шару попелу сягає 7 м. Це ж стосується і першолюдей Європи: у центрі кожної з халабуд, розкопаних у Терра-Аматі, знайдені залишки вогнищ (ями діаметром 30—50 см або місця, вимощені галькою), захищені від північно-східного вітру кам'яною огорожею. Сліди використання вогню виявлені також у печерах Ескаль (Франція), на стоянках Вертешселлеш (Угорщина), Лантьян (Китай) та на інших ашельських місцезнаходженнях.

Вогонь захищав архантропів від холоду та хижаків. Він значно поліпшував смакові якості м'яса, а головне — термічна обробка сприяла кращому засвоєнню їжі людським організмом і, як наслідок, удосконаленню фізичної подоби першолюдей. “Зміна характеру харчування, — писав з цього приводу *М. Нестурх*, — відбилася на будові різних органів людського тіла... Ослабнув і скоротився жувальний апарат і лицевий відділ, видозмінився зубний ряд. Останні перетворення йшли корелятивно з потоншенням стінок мозкової коробки і зменшенням зовнішнього рельєфу черепа, які в свою чергу були пов'язані з прогресивним розвитком і збільшенням розміру головного мозку. Вплив нового складу їжі, більш концентрованої в розумінні багатства на складні хімічні органічні сполуки, мав сприятливо відбитись і на головному мозкові...”

З архантропами пов'язаний новий етап у розвитку суспільних відносин. У колективах первісних людей, яким доводилося спільно долати труднощі в боротьбі за існування, поступово утверджувалися нові, суто соціальні зв'язки. Значно поглибилася господарська спеціалізація статевовікових груп. Наприклад, вогонь у печерах скоріше за все підтримували літні особини. В надрах ашельської доби, вочевидь, містяться витoki *прагромади* — основного типу соціальної

організації *палеоантропів*, або *неандертальців*, — творців *мустьєрської культури*, яка зародилася 150—100 тис. років тому.

Палеоантропи — давні люди

Палеоантропи досить широко розселились у Старому Світі, освоївши ті регіони, котрі були недоступні їхнім пращурам — архантропам. В Африці сліди перебування давніх людей віднаходять не лише в саванах та напівсаванах, а й у важкодоступних тропічних лісах, напівпустелях та пустелях. Поселення палеоантропів відомі на території Передньої Азії, Іраку, Туреччини, Ірану, Афганістану, Кавказу, країн Південно-Східної Азії, Південного Китаю. Вони мешкали також у Центральній Азії, на півдні Сибіру та Далекого Сходу, на Японських островах. В їхній ареал входила Південна, Центральна та значна частина Східної Європи. Окремі пам'ятки, залишені палеоантропами, розташовані навіть неподалік від Полярного кола (наприклад, на р. Чусовій у Приураллі).

Завдяки систематичним розкопкам, які ведуться майже півтора століття, на сьогодні відомі кісткові рештки приблизно 300 палеоантропів, значна частина яких походить з Європи. Серед європейських палеоантропів розрізняють дві групи: *ранніх*, яких називають також *пресанієнсами* чи *пренеандертальцями*, та *пізніх*, або "*класичних*".

Жінка із Штайнгайма (реконструкція М. Герасимова)

Кісткові рештки *ранніх неандертальців*, що мешкали приблизно 200—100 тис. років тому, походять з місцезнаходжень Сванскомб (Велика Британія), Штайнгайм та Ерінгсдорф (Німеччина), Монте-

морен та Фонтешевад (Франція), Саккопасторе (Італія). У зовнішності цієї групи давніх людей досить химерно поєднувались архаїчні риси та ознаки, притаманні сучасним людям. Наприклад, череп із Ерінгсдорфа, з одного боку, характеризується наявністю добре розвинутого надбрівного валика, сплющеною потилицею, відсутністю підборідного виступу, а з іншого — відносно високою мозковою коробкою місткістю близько 1450 см³ та досить опуклим лобом. Деякі вчені вважають, що саме від ранніх палеоантропів походять люди сучасного фізичного типу.

Що стосується “класичних” неандертальців, значно поширених у Європі 80—35 тис. років тому, то їхні кісткові рештки виявлені в Німеччині (Неандерталь), Франції (Ля-Шапель-о-Сен, Ле Мустье, Ля Феррасі та ін.), Бельгії (Ля Нолетт, Спі-сюрль’Орно), Іспанії (Херона), Італії (Монте-Черчіо), на Гібралтарській скелі та в деяких інших регіонах континенту. Судячи з географії місцезнаходжень, ці давні люди жили у прильодовиковій зоні, тобто південніше 52—50° північної широти, де проходила межа останнього (вюрмського, або валдайського) льодовика. Через це фізичний тип пізніх європейських палеоантропів характеризується багатьма ознаками, пов’язаними з адаптацією до суворих кліматичних умов, а саме: загальною масивністю кісток, дуже широкими плечами, помірним зростом (у середньому 155—156 см), укороченими передпліччям та гомілкою, вигнутою стегною кісткою та ін.

Череп “класичних” неандертальців мав видовжену форму, спадистий лоб із великим надочним валиком, приплюснуту потилицю з добре розвинутим рельєфом. Обличчя високе, ніс широкий, підборідний виступ або відсутній, або ледве простежується, зуби характеризуються наявністю великої внутрішньої порожнини (тавродонтизм). Місткість мозкової коробки дуже велика — приблизно від 1350 до 1700 см³ (пересічна величина 1400—1500 см³).

Загалом пізні європейські палеоантропи мали досить своєрідний зовнішній вигляд. До речі, сучасні дослідники відмовилися від колишніх уявлень про цих істот як незграбних, згорблених, які пересувалися на напівзігнутих колінах і не мали жодного стосунку до родоvodu людства. Ці уявлення склалися на підставі вивчення скелета неандертальця з печери Буффія поблизу с. Ля Шапель-о-Сен (Франція), відкритого *Марселеном Булем* у 1908 р. І лише в наші дні з’ясувалося, що на будову кісток “шапельця” вплинули наслідки захворювання на артрит, який призводить до дистрофії суглобів, та вікові зміни: він жив близько 40—50 років, що відповідає 80—90 рокам сучасної людини.

Важливо також мати на увазі, що серед пізніх європейських палеоантропів розрізняють не лише “класичних” неандертальців, а й носіїв більш “сапієнтного” комплексу ознак. Дуже цікаві резуль-

тати були отримані під час розкопок так званої Печери Людожерів поблизу м. Крапіна в Хорватії, де в 1889—1905 рр. *Г. Корянович-Крамбергер* виявив близько 600 фрагментів кісток палеоантропів у супроводі мустьєрського інвентаря. Більшість кісток були штучно розтрощені, а тому кількість похованих у печері з'ясувати не вдалось. Очевидно, їх було кілька десятків. Аналіз палеоантропологічних матеріалів показав різку грань між двома типами черепів: масивними, з похилим лобом і сильно розвинутим рельєфом, та з прямим лобом і надбрівними дугами замість суцільного валика. На думку автора розкопок, у печері певний час співіснували представники двох “рас” неандертальців — “класичної” і “власне крапінської”, що характеризувалася довершеною фізичною будовою. Зауважимо, що з цим погоджуються не всі дослідники: дехто дотримується гіпотези про “битву під Крапіною”, тобто двобій між палеоантропами та людьми сучасного фізичного типу.

Неандерталець
із Ля Шапелль-о-Сен
(реконструкція М. Герасимова)

Палеоантроп із Брокен-Гілла
(реконструкція М. Герасимова)

Кісткові рештки палеоантропів були виявлені також на території Африки. Так, у 1921 р. в печері горба Брокен-Гілл у Замбії (колишня Північна Родезія) знайшли череп, фрагменти таза та окремі кістки нижніх кінцівок істоти, яку назвали “родезійською людиною”. В її фізичному типі поєднувалися архаїчні та прогресивні риси, а саме: об’єм мозкової коробки становив 1325 см^3 , сильний розвиток рельєфу на потилиці і водночас дуже спадистий лоб, великий “дахо-подібний” надочний валик, що за своїми розмірами та масивністю

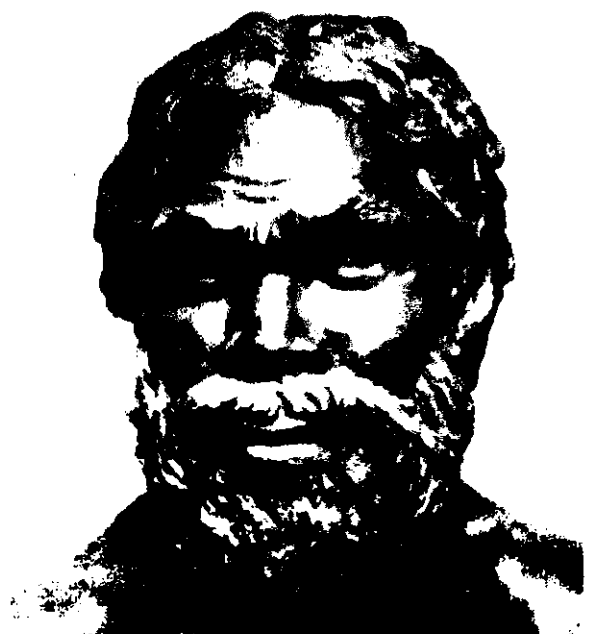
не має аналога серед інших гомінідів. Одночасно з “родезійською людиною” на півдні та сході Африканського континенту мешкали палеоантропи з виразними “сапієнтними” рисами.

Численні пам'ятки давніх людей відомі на території Центральної Азії. Так, у 1938 р. в печері Тешик-Таш біля м. Байсун на півдні Узбекистану російський археолог *А. Окладников* розкопав кісткові рештки хлопчика-палеоантропа віком 8—10 років. Більшість антропологів дійшли висновку, що в його морфологічній будові спостерігається переплетення рис давніх та сучасних людей. До перших належать сильний розвиток надочного рельєфу, виступання вперед середньої частини обличчя тощо, до других — структура ендокрана, кінодонтія (тобто вузька порожнина зубів) і т. ін. За розрахунками *В. Бунака*, об'єм мозку дорослого “тешикташця” становив би не менше 1600 см³.

Особливу роль у процесі антропогенезу відігравала територія Передньої Азії — своєрідний міст між Африкою, Азією та Європою. Не випадково тут є пам'ятки майже всіх хронологічних зрізів палеоліту. В 1931—1936 рр. у печерах Схул і Табун на горі Кармел біля м. Хайфа та в печері Джебел-Кафзех поблизу Назарета були виявлені кісткові рештки 13-ти палеоантропів, які жили 100—70 тис. років тому.

Палеоантроп із Тешик-Таша
(реконструкція М. Герасимова)

«Прогресивний» палестинський
палеоантроп із печери Схул V
(реконструкція М. Герасимова)

Передньоазійських, або “палестинських”, палеоантропів можна розділити на дві групи. Одна з них, чисельніша, за більшістю ознак будови черепа нагадує “класичних” неандертальців Європи; другій

(черепи Схул IV, V, Кафзеф) властиві риси людей сучасного фізичного типу: високе склепіння, місткість якого складає 1550—1600 см³, відносно випуклий лоб та менш виражений надочний рельєф. На деяких нижніх щелепах фіксується помірно розвинутий підборідний виступ. Крім того, носії даного комплексу були високі на зріст (180—182 см у чоловіків) та мали “тропічні” пропорції тіла (певна видовженість гомілки й передпліччя відносно стегна і плеча), що їх пов’язують з доброю координацією рухів, здатністю швидко бігати, далеко й високо стрибати тощо. За цими рисами вони нагадують кроманьйонців — представників найчисельнішої групи *неоантропів* (“нових людей”), поширеної в Західній Європі за доби верхнього палеоліту.

Серед антропологів немає одностайної думки, яка б пояснювала відмінності в морфологічній будові передньоазійських палеоантропів. Згідно з однією гіпотезою, властиве їм мозаїчне переплетення архаїчних та прогресивних рис є результатом еволюційного розвитку палеоантропів, які були безпосередніми попередниками людей сучасного фізичного типу. За іншою, це пояснюється змішуванням місцевих популяцій “класичних” неандертальців із прийшлими групами неоантропів.

Цікаві знахідки були зроблені в печері Шанідар (Іран), де американський антрополог *Р. Солецкі* виявив кісткові рештки дев’яти давніх людей, близьких до “класичних” європейських неандертальців.

Із палеоантропами пов’язані завершальні етапи ашельської культури, а також *мустьєрська* культура, або епоха, яка розпочалася приблизно 150 тис., а завершилася 40—35 тис. років тому.

Мустьєрська “крем’яна індустрія” налічувала кілька десятків типів знарядь. Найбільш поширеними з них були *скребло*, придатне для скобління, шкребіння та різання; *скобель*, котрий застосовувався для обробки дерева та кісті; *гостроконечники* (кинджали, наконечники списів, шила) — універсальні знаряддя для полювання та обробки туш убитих тварин та ін. Лише на території Франції археолог *Ф. Борд* виділив 60 типів кам’яних знарядь мустьєрської доби.

Застосовувалися також кістяні та дерев’яні знаряддя. Так, на стоянці Зальцгіттер-Лебенштадт (Німеччина) виявлено уламки гострого кістяного кинджала завдовжки 70 см та ратище з рогу оленя; на стоянці Лерінген (Німеччина) — спис довжиною 244 см, кінець якого був загострений і загартований вогнем, тощо.

З’явилися й перші знаряддя, зроблені з кількох матеріалів: дерева, кістки, каменю. Наприклад, на одному з місцезнаходжень Центральної Африки знайдені рештки дубини з кам’яним наконечником; у печері Покала біля Трієста (Італія) — фрагменти бойової сокири з крем’яним лезом; на стоянці Заскельна IV (Україна) — крем’яний наконечник списа завдовжки 11,7 см і т. ін.

Палеоантропи успішно полювали на великого звіра — мамонтів, носорогів, бізонів, ведмедів; на середнього — північних оленів, коней, віслиуків, баранів, сайгу; а там, де це було можливо, й на морських тварин — тюленів, пінгвінів і т. д. Цікаво, що на окремих стоянках переважають кістки певного виду тварин, що може свідчити про спеціалізацію мисливських колективів.

Полювання складало основу життєдіяльності тих груп палеоантропів, котрі жили в умовах прохолодного або помірнього клімату. Що ж до тодішніх мешканців тропічних та субтропічних зон, то провідну роль в їхньому харчуванні відігравали продукти збиральництва: плоди, їстівне коріння, мушлі тощо.

Палеоантропи добре оволоділи вогнем. До того ж вони навчилися не лише використовувати природні укриття, а й будувати житло. Залишки одного з них на високому схилі правого берега Дністра неподалік від с. Молодова (Кельменецький р-н Чернівецької обл.) виявив у 1961 р. львівський археолог *О. Черниш*. Який же вигляд мала ця споруда, що, за даними радіовуглецевого аналізу, була збудована приблизно 44 тис. років тому?

На думку фахівців, вона нагадувала ярангу або чум сучасних північних народів. Основою конструкції слугувала овальна викладка із великих кісток мамонта, яка огороджувала площу 40 м². До кісток кріпилися жердини, що утворювали каркас, обтягнутий шкурами тварин, очевидно мамонтів. За спостереженнями автора відкриття, молодівське житло складалось із двох кімнат і мало дві легкі прибудови із заходу та сходу. Товщина культурного шару, сліди двох великих вогнищ та більше десятка багать свідчать про те, що люди жили тут доволі довго — в такому житлі було тепло й затишно навіть під час суворої зими льодовикового періоду.

Рятуючись від холоду, європейські “мустьєрці” часто селилися в печерах, іноді будуючи в їхніх галереях штучні житла. Залишки одного з них виявив *А. Люмле* в печері Лазарет (Франція). Це була споруда довжиною 11 і шириною 3,5 м, укрита шкурами тварин. Вона складалася з двох кімнат, в одній з яких збереглися сліди двох багать. Цікаво, що вхід до печери був захищений від вітру кам'яною стінкою. Висловлювались думки, що саме в добу мустьє давні “європейці” вперше почали виготовляти одяг із шкур тварин.

Загалом за виробничими навичками та інтелектом палеоантропи залишили далеко позаду своїх попередників — архантропів. Очевидно, вони вже могли формулювати певні поняття і, відповідно, виражати їх мовними засобами. Спільна боротьба за існування, колективні форми полювання, звукова мова, хай навіть у примітивній формі, все це посилювало соціальну згуртованість первісних колективів — *прагромад*, сприяло подоланню тваринних інстинктів.

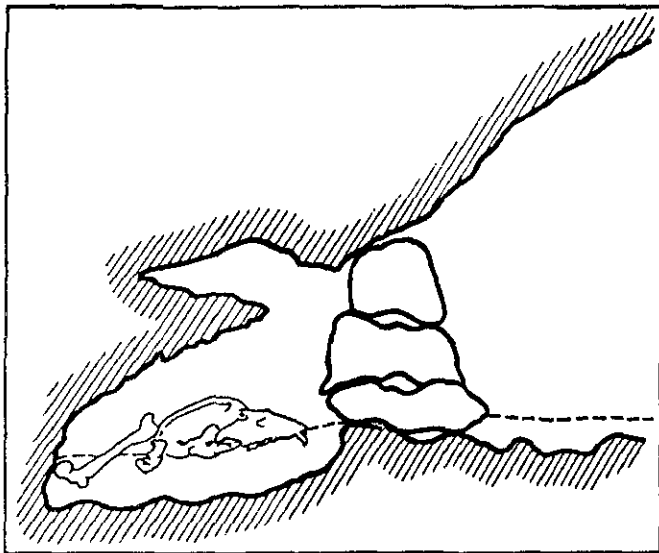
Наведемо такі факти: на 16-ти із 25-ти кістяків ранніх неандертальців, виявлених в Європі, є сліди смертельних травм, завданих їхніми сучасниками, і канібалізму (основа деяких черепів розтрощена — це робилося для того, щоб дістати і з'їсти мозок). Що ж до черепів пізніх “мустьєрців”, кількість яких значно більша, то пошкодження, пов'язані з людожерством, виявлені лише на одному з них (печера Монте-Черчіо в Італії).

На завершальні етапи доби мустьє припадають також перші зафіксовані наукою прояви такої суто людської риси, як турбота про одноплемінників. Яскравою ілюстрацією нових взаємин у колективах неандертальців є результати вивчення одного з чоловічих кістяків із печери Шанідар в Ірані (поховання Шанідар I). Ще за життя ця людина отримала тяжке пошкодження лівого ока (його сліди збереглися на зовнішній поверхні очного яблука) і, на думку фахівців, осліпла. Права рука невдахи була ампутована вище ліктя, а та частина ліктьової кістки, яка залишилася, вкрай атрофована. До цього слід додати сильний артрит правої щиколотки, зрощений перелом однієї з кісток правої стопи і, нарешті, цілком стерті зуби. І при всьому цьому неандерталець дожив принаймні до 40 років і загинув лише внаслідок обвалу печери! Природно, що без постійної підтримки інших людей він не зміг би проіснувати й кількох днів. Ще один приклад: принаймні в останні роки свого життя неандерталець із печери Ля Шапелль-о-Сен внаслідок враження хребта деформуючим артритом не міг брати участі в полюванні. Утім він регулярно вгамовував свій голод та спрагу, залишаючись повноправним членом первісного колективу.

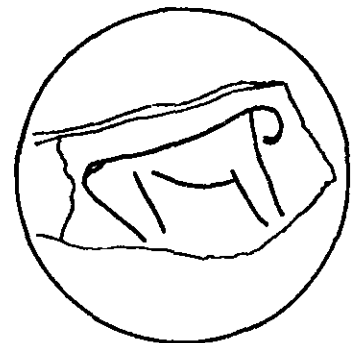
У свідомості палеоантропів вже з'явилися абстрактні уявлення, пов'язані з повсякденним життям, господарством, цілеспрямованістю дій при виготовленні знарядь праці та спорудженні житла. Замислювались вони і над сутністю буття, створивши у своїй уяві абстрактну картину навколишньої дійсності. Неандертальців хвилювала смерть одноплемінників: саме за доби мустьє з'явилися перші поховання, сліди котрих зафіксовані в Ле Мустьє, Ля Шапелль-о-Сен, Ля Феррасі, Спі-Сюрль'Орно, Шанідарі, Табуні, Схулі, Кафзаху, Тешик-Таші тощо. Небіжчиків ховали за певним ритуалом: їх розміщували головою на захід чи на схід, поруч клали крем'яний гостроконечник або якесь інше знаряддя, оточували кістками тварин, а іноді накривали кам'яною плитою чи лопаткою мамонта. Справжньою сенсацією стало поховання Шанідар IV: у могилі небіжчика, який помер приблизно 60 тис. років тому, знайшли... букети квітів! Причому з восьми видів рослин, виявлених біля кістяка, п'ять мали цілющі властивості, один був їстівним, а ще один — і цілющим, і їстівним водночас.

Узагальнюючи дані, отримані під час розкопок мустьєрських поховань, А. Окладников показав доволі широке коло уявлень первісної людини, яке знайшло відображення у згаданих вище ритуалах: Всесвіт із чотирма частинами світу; Сонце — джерело життя, тепла, світла; культ промислового звіра як один із проявів культу Природи; шанування самої Людини, а, можливо, й віра в потойбічне життя.

З розвитком абстрактних уявлень пов'язаний і властивий неандертальцям культ печерного ведмедя, сліди якого зафіксовані на багатьох мустьєрських пам'ятках Європи: в альпійських печерах Драгенлог і Перерсгеле давні люди складали черепи ведмедів у спеціальні кам'яні ящики; в печері Регурду у Франції — в кільцевий опалубок з кам'яних брил; у печері Зальцгофен в Австрії — в нішеподібні заглибини в підлозі і т. ін. Ймовірно, з цим пов'язана і печера Ільїнка на Одещині, де під час розкопок виявлено череп ведмедя у кам'яному завалі та щелепу, яка стояла на чотирьох плитах вапняку, впираючись верхнім кінцем у склепіння.

Сховище черепа печерного ведмедя
у печері Ветерниця (Хорватія)

Зображення звіра
на кістці з мустьєрського шару стоянки
Пронятин

У неандертальців існувала ще одна суто людська сфера діяльності, що, на думку багатьох фахівців, свідчить про зародження первісного мистецтва. На деяких мустьєрських пам'ятках Франції знайдені шматочки червоної вохри — фарби мінерального походження, яку первісні люди в подальшому широко використовували у своїх ритуалах. У гроті Пеш де л'Азе шматки вохри заточували, мов олівець; на інших стоянках їх розтирали у порошок, яким згодом фарбували тіло; у гроті Ля Феррасі відкрито кам'яну плиту, на якій збереглися

нанесені вохрою плями та смуги. Тут, а також у гроті Ле Мустье, з яким, власне, й пов'язана назва мустьєрської культури, виявлено трубчасті кістки тварин з нанесеними крем'яним різцем паралельними лініями. Не виключено, що ними вели певний рахунок. Та чи не найвиразнішим зразком первісного мистецтва мустьєрської доби є профіль тварини, прокреслений крем'яним ножом на променевій кістці зубра, знайдений на одній із стоянок Тернопільщини — у Пронятині. Тварину зображено на повний зріст, із прямими лапами, запалим черевом і вигнутою спиною. Якість зображення свідчить про високу художню майстерність первісного митця (*О. Ситник*).

Наприкінці мустьєрської доби неандертальські прагромади стали настільки згуртованими, що усвідомили свою єдність і почали протиставляти себе іншим колективам. Поступово вони перетворилися на замкнуті групи родичів, котрі схрещувалися між собою. Внаслідок цього збіднювалася спадкова основа, консервувався фізичний тип, втрачалася здатність до еволюційних змін. Криза пізньомустьєрської прагромади була подолана лише після утвердження нових стосунків між колективами первісних людей. Це сталося за доби верхнього палеоліту.

НЕОАНТРОП: АНТРОПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Час і місце виникнення неоантропа

Ще кілька десятиліть тому появу людини сучасного фізичного типу беззастережно пов'язували з рубежем мустье — верхнього палеоліту (40—35 тис. років тому), коли відбулися важливі зміни у розвитку матеріальної та духовної культури, остаточно утвердився родовий лад, виникло мистецтво і значно ускладнилися релігійні уявлення. Саме цим часом датуються найдавніші знахідки кісткових решток первісних людей, черепи яких характеризуються високим опуклим лобом, надбрівними дугами (замість властивого архантропам та палеоантропам суцільного валика) та наявністю підборідного виступу. Однак нові палеоантропологічні відкриття та успіхи молекулярної біології змусили багатьох учених переглянути усталені погляди. Так, згідно з гіпотезою американського дослідника *Вілсона*, в основі якої лежить генетичний аналіз, найдавніші Номо

sapiens з'явилися приблизно 200 тис. років тому в Африці, південніше Сахари, звідкіля близько 100 тис. років тому почали розселятися в різні куточки земної кулі. Чимдалі більше прихильників знаходить припущення про дуже раннє виділення "сапієнтної" лінії в еволюції гомінідів, витоки якої іноді пов'язують з істотами, схожими з австралопітеками, або принаймні з архантропами. У зв'язку з цим у фаховій літературі зверталася увага на наявність підборідного підвищення на нижній щелепі "кенійської людини", яка жила 2 млн років тому; на досить грацильну будову лоба деяких "родичів" цієї істоти; на редукцію зубів мудрості в архаїчного лантьянського синантропа та ін. Активно обговорювалося питання про роль ранніх європейських гомінідів у формуванні людини сучасного фізичного типу. Більшість сучасних учених погоджується з думкою про те, що саме в Європі 400—250 тис. років тому остаточно виокремилися дві лінії — пресапієнсів та пренеандертальців, а перші "справжні сапієнси" постали приблизно 100 тис. років тому. Однак загалом питання про час появи на Землі безпосередніх пращурів сучасних людей ще дуже далеке від остаточного вирішення.

Де ж уперше з'явилися неоантропи? З цього приводу існує дві основні групи гіпотез: *моноцентризм* та *поліцентризм*.

Перша гіпотеза в розгорнутому вигляді була викладена *Я. Рогінським* у другій половині 40-х років і здобула чимало прихильників серед радянських учених. Згідно з нею, процес формування неоантропа відбувався в одній, щоправда, досить широкій зоні, яка охоплювала Північно-Східну Африку, Передню Азію, Південну та Південно-Східну Європу. Звідтіля неоантропи розселилися в інші регіони земної кулі. Саме цим, на думку дослідника, можна пояснити морфологічну спорідненість людських рас, відмінності між якими зводяться до другорядних ознак, та відсутність прямого зв'язку між фізичним типом давніх та сучасних людей у багатьох регіонах.

Інші варіанти моноцентризму розробляють сучасні західноєвропейські та американські вчені (*П. Ендрюс, Г. Брейер, Л. Шотт, Г. Стрінгер* та ін.), які дотримуються афроєвропейської концепції прабатьківщини сучасних людей. Згідно з нею, пращури неоантропів — протокроманьйонці — вперше з'явилися на Африканському континенті, звідкіля згодом мігрували до Європи. На думку *Л. Шотта*, вони характеризувалися мозаїчним переплетенням архаїчних та прогресивних ознак фізичної будови. Переселившись на територію Європи, африканські першолюди започаткували дві морфологічні лінії — *Homo sapiens sapiens* та *Homo sapiens neandertalensis*, причому морфологічні особливості пізніх, "класичних" неандертальців сформувалися під впливом ізоляції та генного дрейфу. Схожих поглядів дотримується *П. Ендрюс*, який виводить родовід неоантропів лише від західних (африканських) архантропів. На його думку, за нижньо-

го палеоліту відбулися дві хвилі міграцій африканських першолюдей до Європи через Передню Азію; внаслідок першої сформувалися “класичні” неандертальці, внаслідок другої — “прогресивні” палеоантропи типу Схул—Кафзех, від яких походять неантропи. Важливим аргументом на користь цієї гіпотези є “тропічні” пропорції тіла передньоазійських палеоантропів та найчисельнішої групи верхньопалеолітичної людності Європи — кроманьйонців.

Ще більше прихильників мають гіпотези поліцентризму, одну з яких уперше обґрунтував наприкінці 30-х років німецький вчений *Ф. Вайденрайх* на основі аналізу палеоантропологічних матеріалів. Він виділив чотири основних осередки формування неантропа, а саме: Східну Азію, де синантроп, трансформований у “синонеандертальця”, став прашуром монголоїдних народів Азії та індіанців Америки; Південно-Східну Азію — ареал пітекантропів, морфологічний тип яких ліг в основу фізичних рис австралоїдів; Південну Африку, де простежується еволюційна лінія від “родезійської людини” до негроїдів та капоноїдів — носіїв бушменського типу; Передню Азію — колыску “прогресивних” неандертальців, що від них походять кроманьйонці Європи. В основі концепції Вайденрайха лежить автогенетична теорія еволюції, яка визнає внутрішню здатність організмів до цілеспрямованого поступу. Так, головною тенденцією розвитку гомінідів учений вважав збільшення маси мозку, що спричинювало зміни в будові черепа та обличчя предків сучасних людей. Формування фізичного типу *Homo sapiens* у різних регіонах земної кулі, за Вайденрайхом, йшло неоднаковими темпами: у Європі він з’явився раніше, ніж, скажімо, у Південно-Східній Азії.

Близькі погляди розвивав американський учений *К. Кун*. Щоправда, він виокремлював не чотири, а п’ять центрів формування *Homo sapiens*. Два з них містяться в Африці: на півночі та в центрі континенту, де сформувались капоноїди, нині зосереджені на півдні, та на півдні, де склалися негрські народи, що згодом перемістилися на північ. Зауважимо, що Кун намагався “пристарити” предків сучасних європейців та африканців, ведучи їхній родовід не від палеоантропів, як це робив Вайденрайх, а від архантропів. Через те окремі вчені вважали, що схема Куна може бути використана для обґрунтування расистських теорій, хоча сам автор категорично відмежовувався від цього.

Своє бачення проблеми походження неантропа виклав у працях 60—70-х років відомий угорський дослідник *А. Тома*, який виділив три основних осередки сапієнтації: західний — європеоїдно-негроїдний — та східні — монголоїдний та веддоавстралоайноїдний.

Формування західного центру Тома пов’язує з міграціями африканських першолюдей на територію Європейського континенту. Ці пересування відбулися за плейстоцену під час наступу льодовиків,

коли між Африкою та Європою існували суходольні переходи. Кожна нова хвиля переселенців витісняла своїх попередників на околиці ойкумени, де вони мешкали невеликими ізольованими групами. Так, нащадки пресапієнсів і ранніх неандертальців під тиском “класичних” неандертальців були змушені переселитися до Південно-Східної Європи, поклавши початок формуванню західної групи неоантропів. Згодом окремі популяції цих людей повернулися у центральні та західні райони Європейського континенту, а інші просунулися в Передню Азію. Тут вони змішалися з місцевими палеоантропами, що стало основною причиною мозаїчного переплетення прогресивних та архаїчних ознак, властивого “палестинським” неандертальцям. У західному осередку сапієнтації сформувалися протоевропеїди та протонегроїди.

Поштовхом до виникнення східних центрів, за Тома, стали міграції західносибірських першолюдей до Центральної Азії. Тут вони змішалися з популяціями, близькими до синантропів, що спричинило появу протомонголоїдів. Згодом вони вирушили на південний схід континенту, де виник ще один осередок формування неоантропів — веддоавстралоайноїдний.

В основі даної схеми лежать теоретичні уявлення про кібернетичний механізм зворотного зв'язку між розвитком мозку та культурою. Слід мати на увазі, що Тома допускав еволюційні зміни в межах одного виду — *Homo sapiens*, до якого він відносив не лише неоантропів та палеоантропів, а й архантропів.

У радянській антропології упродовж 60—80-х років активно розроблялася гіпотеза дицентризму, тобто двох первинних осередків формування людини сучасного фізичного типу, — західного, або євроафриканського, та східного — азійського (*В. Алексєєв*). Для її обґрунтування використовувалися краніологічні дані, які засвідчують певну морфологічну та хронологічну спадкоємність первісних людей у деяких регіонах Євразії. Виникнення кількох незалежних центрів формування *Homo sapiens* В. Алексєєв пояснював визначальною роллю соціальних чинників на пізніх етапах процесу антропогенезу.

Загалом донедавна більшість учених схилилися до поліцентризму, однак останні відкриття в галузі молекулярної біології змушують знову повернутися до думки про формування людини сучасного фізичного типу в одному центрі.

Верхньопалеолітична людність

У 1868 р. у гроті поблизу містечка Кро-Маньйон у долині р. Везер (Франція) виявили п'ять кістяків у супроводі знарядь праці та прикрас первісної людини. Згодом подібні відкриття були

зроблені на інших місцезнаходженнях, які датуються добою верхнього палеоліту (від 40—35 до 12—10 тис. років тому). Пам'ятки цього часу залишені неоантропами — людьми сучасного фізичного типу, які належали до виду *Homo sapiens*, але відрізнялися між собою за деякими другорядними ознаками.

Серед європейських неоантропів найчастіше виділяють три морфологічних варіанти — кроманьйонський, гримальдійський та брюнський, найпоширенішим з яких є перший.

Неоантроп з печери Кро-Маньйон
(реконструкція М. Герасимова)

Загалом *кроманьйонці*, кісткові рештки яких знайдені на території Франції, Великої Британії, Італії, Чехії, Росії тощо, — це яскраві носії “сапієнтних” рис, про що свідчать високе склепіння черепа, дуже висока його місткість (до 1700—1800 см³), прямий лоб, відсутність надбрівного валика і наявність чітко окресленого підборідного виступу. Поряд із цим вони характеризувалися деякими специфічними ознаками, а саме: різко вираженою доліхокранією, яка поєднувалася з дуже широким і низьким обличчям, сильним розвитком надбрівних дуг, дуже низькими вугластими орбітами, вузьким прямим або трохи випуклим носом, що різко виступає з площини обличчя, дещо сплющеними вилицевими кістками та масивними нижніми щелепами. Ще однією особливістю кроманьйонців є дуже високий зріст. Так, у п'яти дорослих чоловіків, кістяки яких були виявлені в 1872—1894 рр. поблизу м. Ментона (Італія), він коливається від 179 до 194 см. Усім їм також були властиві “тропічні” пропорції тіла, тобто відносно висока довжина передпліччя та гомілки порівняно з плечовою та стегновою кістками. На кістках рук та ніг сильно розвинутий м'язовий рельєф, що свідчить про неабияку фізичну силу.

Цікаво, що більшість кістяків характеризується своєрідною будовою великогомілкової кістки: вона різко сплюснена з боків і має великий передньо-задній діаметр (*П. Брока*). На думку багатьох учених, це пов'язано з постійними навантаженнями ікроножних м'язів під час бігу: адже основою господарської діяльності кроманьйонців було полювання на прудких тварин.

Характерні риси *гримальдійського типу* неоантропів уперше були виявлені на кістяках з парного поховання у “Гроті дітей” поблизу Ментони, розкопки якого проводилися 1901 року. Скелети належали дорослій жінці та юнакові 16—17 років (імовірно, матері та сину), яким були властиві доліхокранія, відносно широке обличчя, а головне — досить широкий, слабко виступаючий ніс, масивна нижня щелепа з помірно розвинутим підборідним виступом і яскраво виражена прогнатність верхньої щелепи. Поховані визначалися невисоким зростом — 155—157 см.

Близьким комплексом ознак характеризується також чоловік 20—25 років, кістяк якого був знайдений у 1954 р. на стоянці Маркіна Гора поблизу с. Костьонки (Росія).

Неоантроп зі стоянки Маркіна Гора (реконструкція М. Герасимова)

Жінка-неоантроп зі стоянки Пржедмости (реконструкція Г. Лебединської)

Загалом, гримальдійському типові притаманне поєднання “кроманьйонських” та деяких негроїдних рис. У зв'язку з цим відомий російський вчений *Г. Дебець* відносив цей тип до найдавніших груп неоантропів — спільних прашурів сучасних європеїдів та негроїдів. Однак повторна реконструкція черепів із “Грота дітей”, здійснена

чеським антропологом *Є. Влчеком*, показала, що широконосість та прогнатизм “гримальдійців” були дещо перебільшеними. На цій підставі Влчек висунув тезу про те, що в них переважали риси південних європеїдів.

Брюнський тип виділено на підставі краніологічних матеріалів (понад 20 черепів), виявлених у кінці минулого — на початку нинішнього століття в Моравії поблизу міст Брно (німецька назва — Брюнн), Брюкса та Пржедмосця. Представники даного типу були менш масивні, ніж кроманьйонці. За деякими специфічними особливостями будови черепа (відносно низьке склепіння, спадистий лоб із сильно розвинутим надбрів'ям, слабкіше виступання носа) вони тяжіють до неандертальців (*М. Матейка*).

Архаїчні риси морфологічної будови були властиві також деяким групам неоантропів на теренах Східної Європи, що підтверджують знахідки черепних кришок на р. Підкумок поблизу П'ятигорська, на березі р. Сходня поблизу Москви та на Хорошенському острові на Волзі. Окремі “неандерталоїдні” ознаки виявлено на черепках дітей із парного поховання на стоянці Сунгир поблизу Владимира (Росія), хоча загалом вони належали людям сучасного фізичного типу.

Наведені факти свідчать на користь тих учених, які наголошують на відсутності жорсткого зв'язку між неандертальцями і добою мустьє та неоантропами й добою верхнього палеоліту. Очевидно, перші “справжні сапієнси” дійсно з'явилися задовго до рубежу 40—35 тис. років тому, а останні палеоантропи часто долали його. Так, нещодавно кісткові рештки “класичного” неандертальця в супроводі верхньопалеолітичного інвентаря були виявлені в місцезнаходженні Сен-Сезер (Франція).

Крім описаних вище, на теренах Європи за верхнього палеоліту мешкали представники ще кількох морфологічних варіантів неоантропа (*В. Бунак*).

На Африканському континенті в даний історичний період переважали популяції людей, зовнішньо схожих на сучасних бушменів та готентотів — носіїв так званого койсанського, або боскопського, комплексу ознак (довга та низька черепна коробка, широкий ніс, який досить слабо виступає з площини обличчя, тощо). Наведені риси властиві черепам із Асселяра (Алжир), Сінга (Судан), Фіш-Хука (Південно-Африканська Республіка). Крім того, у Тропічній та Південній Африці (місцезнаходження Флорисбад, Кеп-Флетс та ін.), судячи з досить фрагментарних і погано датованих матеріалів, був представлений також протоавстралоїдний масивний тип, поширений також в інших регіонах Старого Світу.

Неоднорідними в антропологічному плані були верхньопалеолітичні популяції Азії, серед яких виділяють кілька типів (деякі вчені вважають їх варіантами одного протоморфного типу, на основі якого

згодом сформувалися сучасні расові комплекси). Так, на одній із ділянок Верхньої печери в місцезнаходженні Чжоукоудянь виявлено кісткові рештки трьох осіб: чоловіка зрілого віку, череп якого мав деякі монголоїдні ознаки, та двох жінок — старшої, що характеризувалася наявністю меланезійського (австралоїдного) компонента, та молодшої, якій були притаманні деякі північноазійські (ескімоські) риси. На думку *Ф. Вайденрайха*, тут були поховані члени однієї родини: чоловік та дві його дружини — вихідці з різних регіонів Азії. Однак ці висновки викликали критичні зауваження інших дослідників.

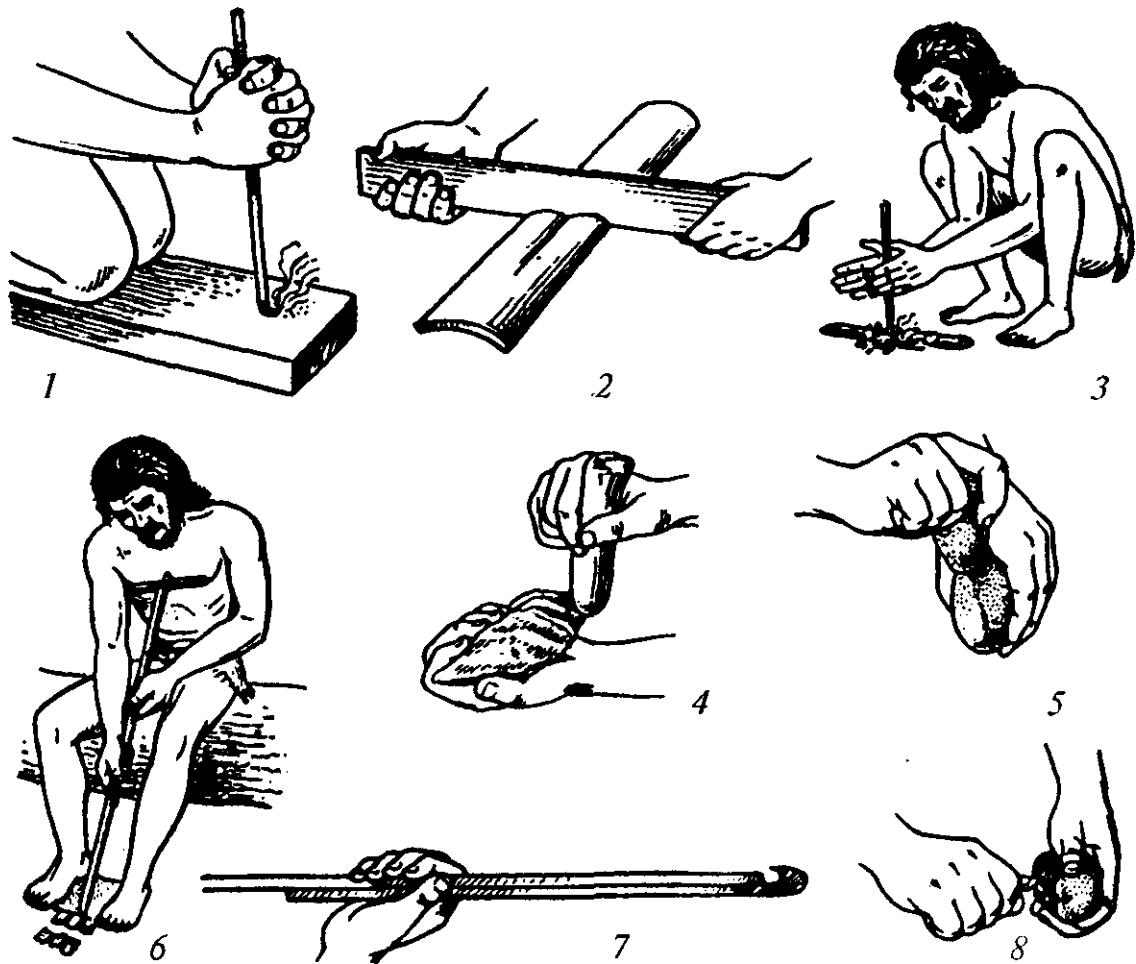
На стоянці Афонтова Гора поблизу Красноярська (Сибір) знайшли фрагмент лобової кістки й носового відростка, будова яких свідчить про сплюсненість обличчя — ознаку, властиву сучасним монголоїдам; з печери Міногава в Японії походить череп, що має риси схожості з синантропом. На особливу увагу заслуговують кісткові рештки жінки 15 — 17 років з печери Ніа на півночі о. Калімантан (Індонезія), які датуються 40—38 тис. років тому. За деякими ознаками вона була схожою з сучасними папуасами — представниками австралоїдної меланезійської раси. Що ж до черепів з Вадьяка на індонезійському острові Ява, то в їхній будові (значні розміри обличчя, верхня частина якого сплюснена, сильний розвиток надбрівних дуг, альвеолярний прогнатизм тощо) переважають австралоїдні та деякі “нейтральні” риси, що їх неможливо пов’язати з сучасними расами.

Добою верхнього палеоліту датуються також окремі черепи, виявлені на території Австралії (стоянки Тальгай, Когуна, Кейлор), яким також притаманне поєднання “нейтральних” та австралоїдних ознак.

Деякі американські археологи датують верхньопалеолітичним часом черепи зі стоянок Лагоа-Санта і Санта (Бразилія), Пунін (Еквадор), котрим властиві високе склепіння черепа, помірний розвиток рельєфу, прогнатизм. Однак ці дати викликають серйозні заперечення, і питання про фізичний тип найдавнішої людності Америки залишається відкритим.

Доба верхнього палеоліту характеризується значними досягненнями в розвитку матеріальної та духовної культури первісних людей. У цей час постали нові технічні прийоми обробки кременю, а саме: виготовлення заготовок за допомогою “посередника” із кістки чи рогу, віджимне ретушування, так звана техніка пікетажу (обробка каменю шляхом численних ударів по його поверхні) та ін. Кам’яний інвентар став значно різноманітнішим — аж до 100 типів знарядь: різців, скребачок, скребел, наконечників тощо. Дедалі ширше використовувалися кістка, ріг, бивень мамонта. З них виготовляли наконечники списів, гарпуни, шила, проколки, голки, шпильки, тесла,

мотики, землерийки, молоткоподібні вироби та ін. Поширилися комбіновані знаряддя (наприклад, трубчасті кістки тварин, у пази яких вставлялися крем'яні леза), з'явилися перші механізми — списометалки, що значно збільшували відстань, на якій мисливець міг уразити ціль.

Виробничі процеси в добу верхнього палеоліту:

- 1 — 3 — різні способи видобування вогню; 4 — ретушування кам'яного знаряддя;
5 — оббивка кам'яного знаряддя; 6 — віджимна техніка отримання кам'яних заготовок;
7 — використання списометалок; 8 — відокремлення заготовок від бивня мамонта за допомогою різця

Як і їхні попередники — неандертальці, люди доби верхнього палеоліту часто жили в печерах та гротах: сліди їхнього перебування в цих природних укриттях зафіксовані майже повсюдно у Старому та Новому Світі. Поряд із цим у помірних зонах вони споруджували штучні житла, які розрізнялися за розмірами, формою, конструкцією. Так, на території України (Мізин на Десні, Межиріч на Росі, Добраничівка в басейні Супоні, Радомишль на Тетереві) відомі округлі житла сферичної форми діаметром 5 — 6 м, що зовні нагадують яранги сучасних мешканців полярної зони. “Фундаментом” таких споруд слугували присипані землею черепи, лопатки і

щелепи, каркасом — бивні мамонтів і товсті жердини, вкриті шкурою тварин. На деяких місцезнаходженнях поблизу довгочасних жител розташовувалися літні будівлі, від яких залишилися сліди вогнищ. Тут же, на житловому майданчику, обробляли кремій та кістку. Крім того, неподалік були спеціальні ями, призначені для зберігання кісток та бивнів мамонта. Житло, місце виготовлення знарядь та ями-сховища утворювали єдиний господарсько-побутовий комплекс.

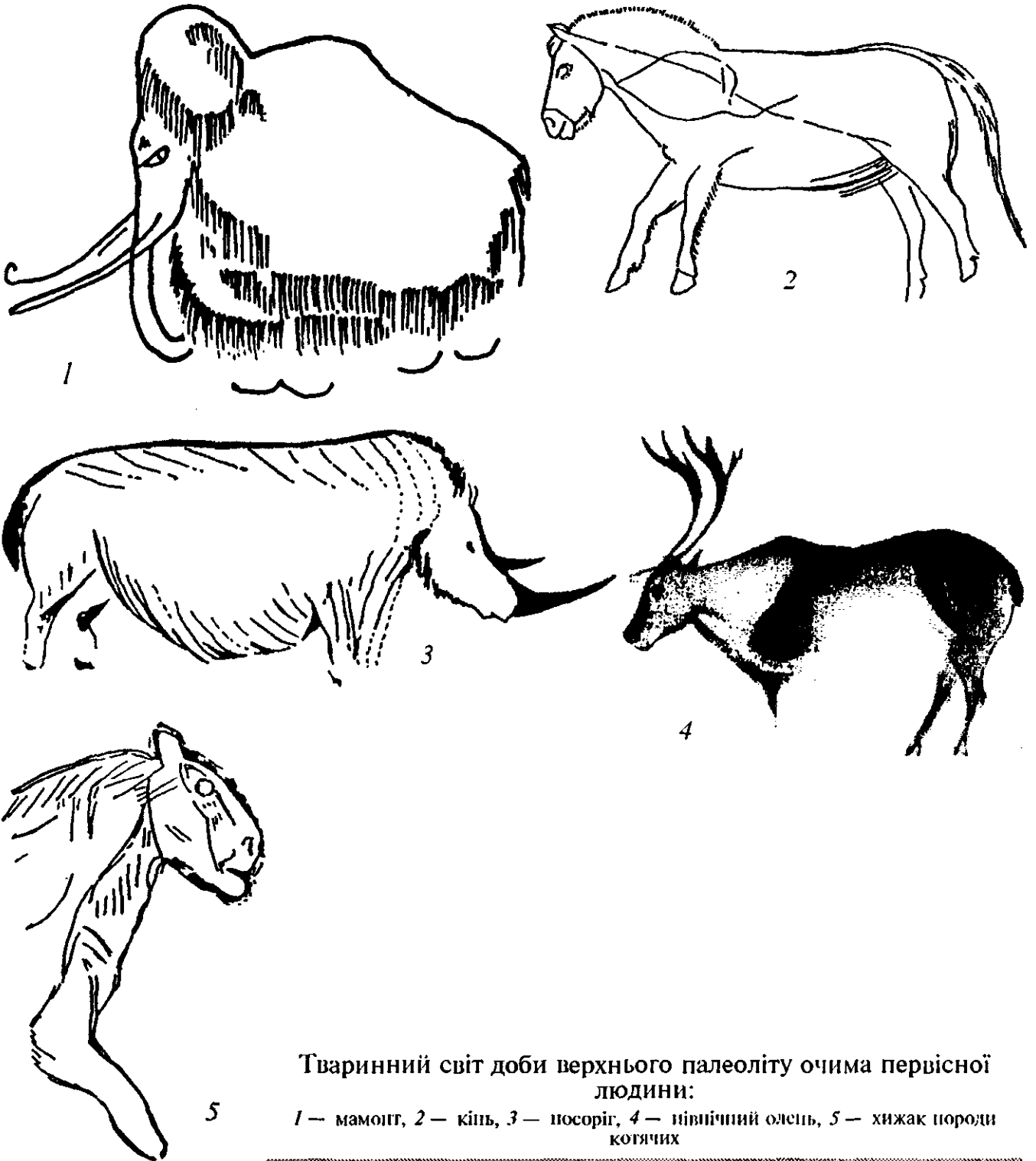

Реконструкція Межирицького житла із кісток мамонта
(за І. Підоплічком)

Важливо мати на увазі, що неоантропи споруджували не окремі житла, а справжні поселення — до 10—15 споруд різних розмірів, де люди мешкали протягом тривалого часу. Наприклад, Мізинське поселення, яке складалося з п'яти жител, існувало приблизно 23—25 років (С. Бібіков). Чисельність мізинської общини — близько 35 осіб. Це був порівняно невеликий колектив, оскільки, на думку вчених, чисельність верхньопалеолітичних громад могла сягати 100—125 осіб.

На багатьох пізньопалеолітичних стоянках виявлено значну кількість кісток великих і середніх тварин — мамонтів, волохатих носорогів, бізонів, коней, північних та благородних оленів, вепрів, сайгаків, кіз; хижаків — вовка, бурого й печерного ведмеда, лисиці, песця; гризунів — зайця, байбака. Це свідчить про те, що основою господарства тогочасної людності було полювання. Первісні мисливці володіли прийомами загінного полювання, вдало використовуючи особливості рельєфу. Так, в Амвросіївці (Україна) вони загнали в яр і перебили величезне стадо бізонів. В облаві, під час якої загинуло майже 1000 тварин, брали участь близько 100 осіб (І. Підоплічко).

100—150 тис. диких коней було вбито під скелею поблизу Солютре у Центральній Франції. Існує припущення, що під час полювання на мамонтів верхньопалеолітичні мисливці використовували штучні пастки — ловильні ями.

Тваринний світ доби верхнього палеоліту очима первісної людини:

1 — мамонт, 2 — кінь, 3 — носоріг, 4 — нівічний олень, 5 — хижак породи котячих

В окремих регіонах Західної Європи (наприклад, у Південно-Західній Франції) важливу роль у харчовому раціоні відігравала риба.

Іноді на верхньопалеолітичних стоянках знаходять кістки птахів: очевидно, їх ловили за допомогою спеціальних пристроїв.

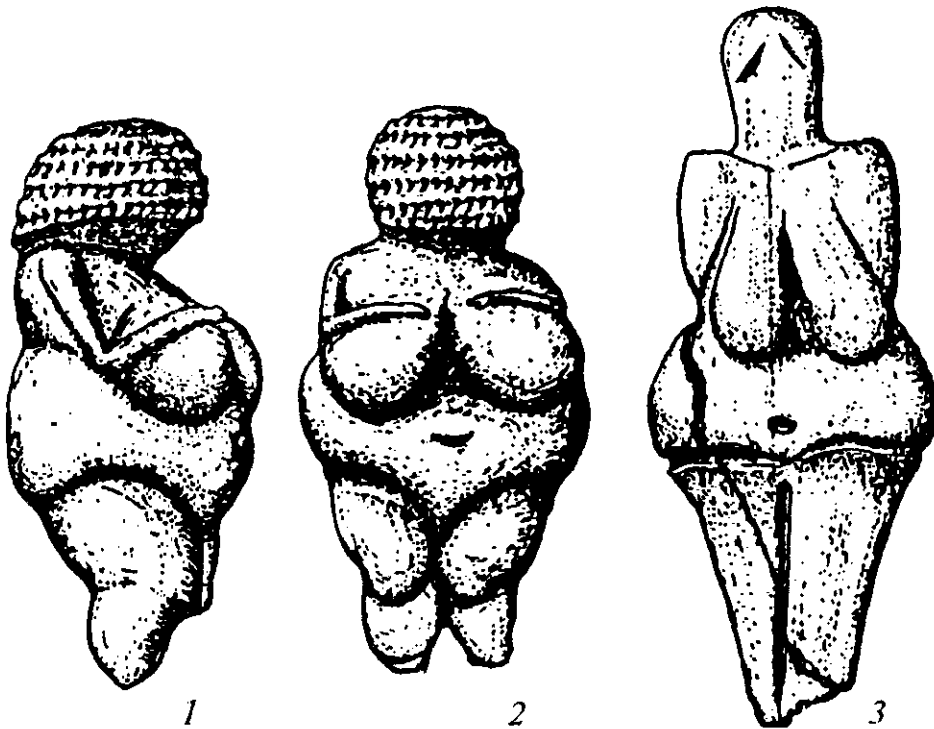

Полювання на бізонів у Причорномор'ї 10 тис. років тому (реконструкція О. Кротової та П. Корнієнка за матеріалами стоянки Амвросієвка в Донбасі)

Верхньопалеолітична людність уміла обробляти шкури тварин і шити з них одяг. Про це свідчать як скульптурні зображення, так і залишки прикрас, виявлені в похованнях. Розрізняють принаймні два різновиди хутряного одягу доби верхнього палеоліту: комбінезони хутром назовні, які щільно облягали тіло (реконструйовані за статуеткою із сибірської стоянки Буреть); плащі з кістяними заколками, штани, взуття і т. ін. (реконструйовані за розміщенням прикрас на одязі в похованнях дорослого чоловіка та дітей на стоянці Сунгир).

Верхній палеоліт — епоха розквіту первісного мистецтва: печерного живопису, скульптури, гравіювання, які вражають своєю майстерністю, емоційним забарвленням, виразністю та динамізмом.

Основу сюжетів становили зображення звірів, рідше людей (переважно жінок). За формою та стилем пам'яток мистецтва на теренах Євразії розрізняють кілька областей: франко-кантабрійську (Кантабрійські гори на півночі Іспанії, Піренеї та Дордонь у Франції), де зосереджена більшість зразків реалістичного печерного живопису та гравіювання; середземноморську (Італія, південь Франції та Південно-Східна Іспанія), для якої характерна деяка схематичність мистецьких творів і наявність великої кількості зображень кистей рук людини; східну (від Центральної Європи до Сибіру), де переважають скульптурні зображення та орнаментальне гравіювання на кістці.

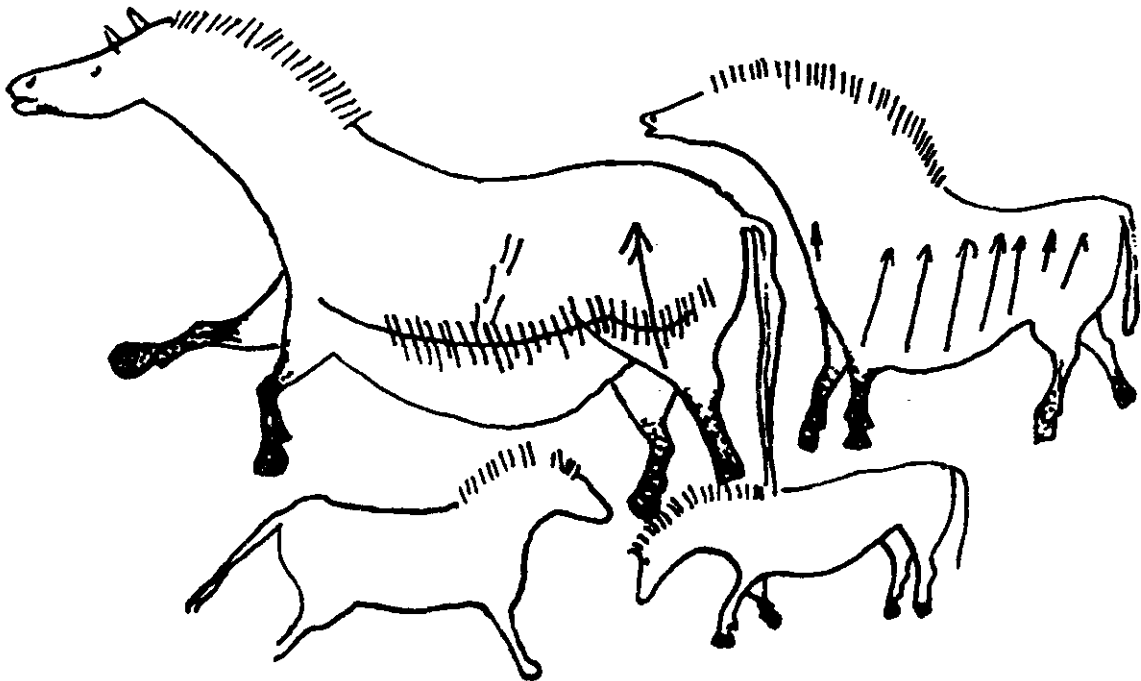

Скульптурні зображення жінок з бивня мамонта. Стоянки мисливців на мамонтів із Вілендорфа — 1, 2 та Долні Вестониці (Австрія) — 3

Значне місце в мистецтві верхнього палеоліту займали жіночі статуетки, виготовлені здебільшого з бивня мамонта, іноді з каменю, вапняку, бурштину. Близько 20-ти фігурок “Венер” завбільшки в основному 5—10 см знайдено в Мізині. Чимало подібних скульптурних зображень виявлено на територіях Франції, Чехії, Росії і т. д., що, на думку дослідників, пов'язано з культом жінки в даний історичний період.

Особливе захоплення викликає печерний живопис — зображення мамонтів, бізонів, гірських козлів, коней тощо, розташовані здебільшого у глибині галерей. На думку вчених, ці ділянки печер відігравали роль культових місць, де первісні люди здійснювали

магічні обряди, пов'язані з полюванням: вони “вбивали” зображення звірів дротиками, сподіваючись на успіх у реальному житті. В пов'язаних з печерним живописом магічних обрядах і чаклунських церемоніях простежуються зачатки первісних форм релігії — анімізму (віри в існування душі), фетишизму (наділення предметів надприродною силою) і тотемізму (віри у магічний зв'язок та кривну спорідненість роду з якимось видом тварин). Можливо, фігури напівлюдей-напівтварин у печері Трьох Братів (Франція) символізують міфічних предків, які опосередковують зв'язок між колективом людей і певним видом тварин.

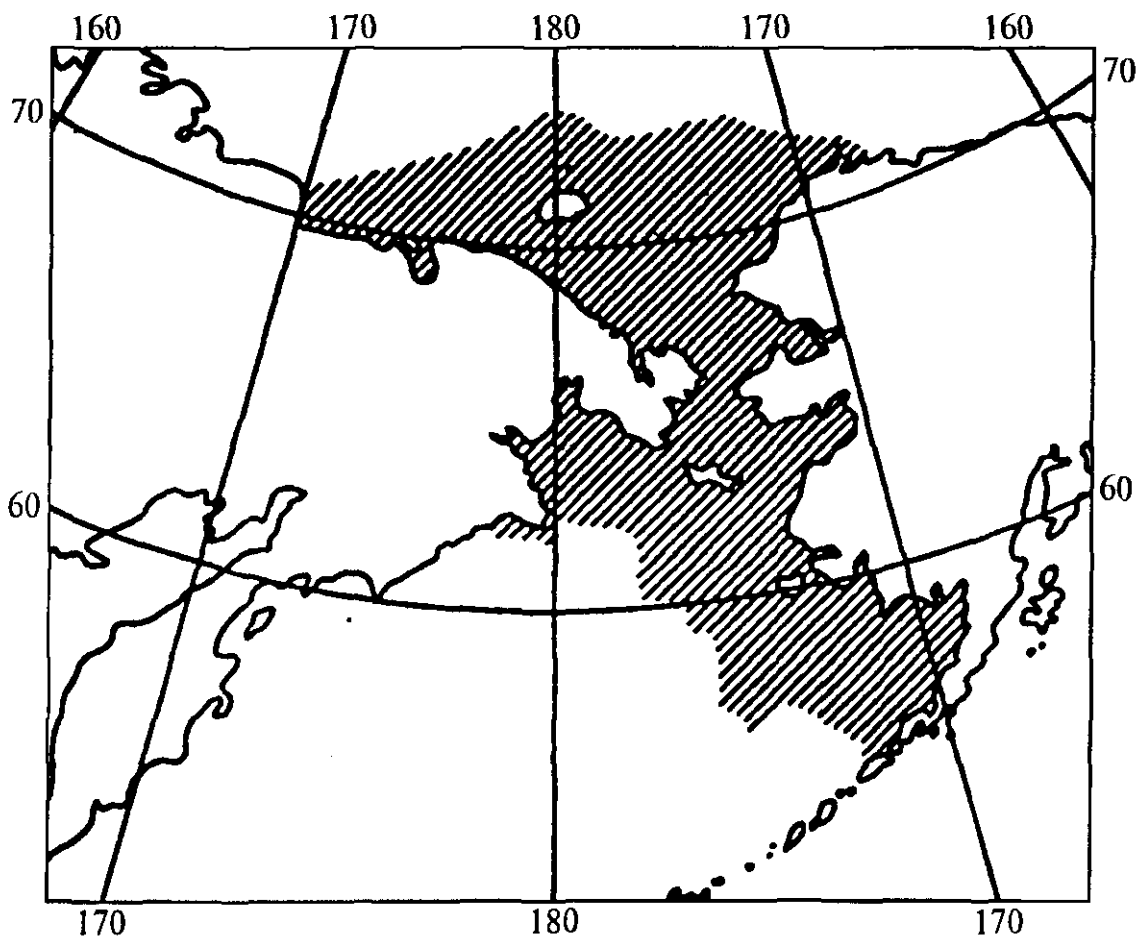
Зображення коней, уражених списами чи стрілами.
Печера Ляско (Франція)

Зачатки релігійних вірувань простежуються і в поховальних обрядах верхньопалеолітичних людей: у позі небіжчиків, звичайно посипати їхні тіла червоною вохрою, класти в могили знаряддя та прикраси.

За доби верхнього палеоліту люди вперше освоїли території Америки та Австралії. Як же заселялися ці континенти?

Почнемо з Америки, де, як відомо, ніколи не мешкали людиноподібні мавпи і зовсім відсутні сліди перебування давніх гомінідів. Усі найдавніші археологічні пам'ятки Америки (Тлапакоя в долині Мехико, Техас-Стріт у Техасі та ін.) датуються верхньопалеолітичним часом. Окремі повідомлення про більш ранні сліди людської діяльності, що час від часу з'являються на сторінках популярних видань, після належної перевірки не дістають підтвердження.

Поява первісних людей у Новому Світі пов'язана з Берінгією — великою зоогеографічною областю, яка існувала протягом останнього (вюрмського, або віконсинського) зледеніння, коли чверть Євразії та три чверті всієї Північної Америки були вкриті кригою. До її складу входили сучасні Чукотка, Камчатка та Західна Аляска, які сполучалися між собою суходольним мостом завширшки близько 1000 км. Приблизно 11—10 тис. років тому, коли через глобальне потепління значно піднявся рівень Світового океану, Берінгія перестала існувати.

Берінгія в період віконсинського зледеніння

За верхнього палеоліту в Берінгії мешкали малочисельні групи первісних мисливців — вихідці з тихоокеанського узбережжя та центральних регіонів Азії, які полювали на мамонтів, волохатих носорогів, вівцебиків, бізонів тощо. Мігруючи за табунами великих трав'янистих тварин, люди могли перебратися на територію Нового Світу лише двічі: між 28—25 тис. та 13—10 тис. років тому, коли у зв'язку з потепліннями прохід у гірському масиві між Західною Аляскою та незамерзаючими областями Америки не був закритий кригою.

Одним із найважливіших аргументів на користь азійської прабатьківщини індіанців Америки є дані антропології. Так, за жовтуватим кольором шкіри, темним жорстким волоссям та темними очима, широким обличчям, лопатоподібною формою верхніх різців індіанці нагадують типових представників великої монголоїдної раси. Водночас американоїдам властиві сильне виступання носа із площини обличчя (яке до того ж менш плескате, ніж у азійських монголоїдів) і майже повна відсутність епікантуса. Чим же пояснюються ці відмінності?

Деякі антропологи вважають: первісні люди потрапили на Американський континент тоді, коли “класичні” монголоїдні риси (плескате обличчя, слабко виступаючий ніс, вузький розріз очей) ще не сформувались. Висловлювалася думка, що прамонголоїдам був властивий протоморфний, відносно “нейтральний” комплекс морфологічних ознак, який поєднував риси кількох рас. Він і зберігся в індіанців Америки в умовах тривалої ізоляції (*Я. Рогінський*).

Інакше пояснює своєрідність фізичного типу корінного населення Америки *В. Алексєєв*. Посилаючись на свідчення китайських хронік та дані палеоантропології, отримані протягом останніх десятиліть, він указує на наявність у деяких регіонах Центральної Азії (Тува, західні райони Монголії тощо) давньої європеїдної домішки, коріння якої, мабуть, сягає доби верхнього палеоліту. На цій підставі вчений припускає, що серед переселенців на Американський континент могли бути популяції змішаного монголоїдно-європеїдного типу, який зберігся й донині.

Окремі вчені обстоювали тезу про те, що в Америку змогла перебратися лише невелика, чисельністю в кілька десятків чи, щонайбільше, сотень, жменька людей, нащадки яких згодом поступово освоїли майже весь континент (*Е. Гутон, Г. Дебець* та ін.). На користь цієї гіпотези наводилися дані з концентрації фенотипів груп крові системи АВ0, а саме: різке переважання серед індіанців Америки групи 0. Однак це може бути наслідком дії генетично-автоматичних процесів в умовах тривалої ізоляції або вищеплення рецесивних генів на околицях ареалу будь-якого біологічного виду (теоретичне обґрунтування цього процесу дав визначний російський біолог *М. Вавилов*). Як відомо, група крові 0 якраз і є рецесивною, а Новий Світ упродовж тривалого часу залишався задвірками ойкумени.

Згідно з сучасними уявленнями, територія Америки заселялася через Берінгію двома, а то й трьома хвилями людей, які близько 8—7 тис. років тому досягли півдня материка. Не виключено, що деякі переселенці проникли на континент через острови Тихого океану. На користь останнього припущення свідчить наявність певної негроїдної (австралоїдної) домішки в деяких індіанських племен

Південної Америки. Та все ж її частка в антропологічному складі американоїдів є незначною.

Складним був також процес освоєння первісними людьми території Австралії, яка також не входила до тієї обширної зони, де відбувалося формування *Homo sapiens*. Найдавніші сліди людської діяльності на цьому континенті віддалені від сучасності приблизно на 35 — 30 тис. років, що свідчить про його первісне заселення на самому початку верхньопалеолітичної доби. Завдяки досягненням геологічної науки нині досить детально реконструйована мережа дрібних острівків та мілин, що в кінці плейстоцену з'єднувала великі острови Індонезії та простягалася до Австралії. Вона й стала тим шляхом, яким вирушили з півночі перші переселенці на віддалений континент. Згідно з даними палеоантропології, праавстралійці здебільшого характеризувалися рисами австралоїдного комплексу (масивність будови черепа в поєднанні з низьким лицем, широконосістю та альвеолярним прогнатизмом), у більш-менш вираженій формі поширеного в острівному світі Південно-Східної Азії вже на початку верхнього палеоліту. Вважають, що заселення Австралії відбувалося кількома хвилями. Ймовірно, перші переселенці були витіснені з континенту племенами, які перебували на вищому щаблі культурного розвитку. Останнім притулком найдавніших австралійців став о. Тасманія, де їхні далекі нащадки були по-звірячому винищені англійськими колонізаторами у другій половині XIX ст.

ДЕЯКІ ВУЗЛОВІ ПРОБЛЕМИ АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗУ

Сучасна наука про прабатьківщину людства

Виходячи з загальнотеоретичних міркувань найдавніші гомініди — мавполюди, які першими почали використовувати спочатку природні, а потім і штучні знаряддя, — мали з'явитися у відкритій місцевості, подібній до сучасних саван, багатій на водні ресурси, рослинну і особливо тваринну поживу. Про це свідчать також етологічні спостереження: двоногість рідко трапляється в тих популяціях шимпанзе, котрі живуть у непрохідних джунглях, і значно частіше — у мешканців менш густих тропічних лісів. Експериментальним шляхом доведена необхідність м'ясної їжі для нормального розвитку головного мозку: за довготривалої відсутності

достатньої кількості білків відбувається порушення ультраструктури нейронів його кори. Іншою важливою вимогою до екологічної ніші найдавніших гомінідів була наявність скелястого ландшафту, розсипів каміння, з якого виготовлялися перші знаряддя. І нарешті, вдосконалення фізичної подоби давніх мавполюдей відбувалося шляхом природного відбору корисних мутацій, викликаних стресами природного середовища — коливаннями радіаційного рівня, напруги геомагнітного поля і т. ін. Як відомо, згадані природні катаклізми найчастіше спостерігаються у тих регіонах земної кулі, які характеризуються активною тектонічною діяльністю (землетруси, виверження вулканів тощо).

Ці загальнотеоретичні міркування, а також палеонтологічні знахідки та археологічні відкриття останніх десятиліть дають підстави зробити висновок про те, що прабатьківщиною людства найімовірніше був Африканський континент, і в першу чергу — область Східноафриканського рифту. На користь даної тези свідчать такі аргументи:

наприкінці третинного періоду на терені Східної Африки склався комплекс умов, сприятливих для “олюднення” мавп, а саме: зникнення лісів і поширення рівнинного ландшафту, наявність багатих водних ресурсів та різноманітної фауни, підвищення рівня радіації, викликане розломами земної кори й частими виверженнями вулканів. Нові природні умови сприяли переходу частини вищих приматів до прямоходіння, зростанню ролі м'ясної їжі в їхньому харчовому раціоні, вдосконаленню руки та мозку, застосуванню природних, а згодом і штучних знарядь, і врешті-решт — активній трудовій діяльності;

саме у Східній Африці виявлені численні рештки дріопітеків, австралопітеків — двоногих мавп, або мавполюдей, “габілісів” і близьких до них форм — перших представників роду Номо на Землі, архантропів, або найдавніших людей, тощо. До того ж саме з цього регіону земної кулі походять найдавніші в світі знаряддя, виготовлені з гальки. Тут же отримані унікальні дані, які дають змогу простежити зміни у фізичному типі та матеріальній культурі першолюдей. Наприклад, нижня половина шару II Олдувайської ущелини містить кісткові рештки “габілісів” у супроводі знарядь праці олдувайської культури, а верхня — рештки архантропа, поруч з яким знайдені ашельські знаряддя;

слід ураховувати також те, що Африка й нині є ареалом найближчих тваринних “родичів” людей — шимпанзе та горили, які пізніше, ніж інші, відокремилися від спільної з людьми еволюційної лінії.

Крім африканської, існує також південноазійська гіпотеза прабатьківщини людства. Вона ґрунтується на таких підставах: по-перше, у цьому регіоні земної кулі виявлено численні кісткові рештки

високорозвинутих приматів кінця третинного періоду: рамапітеків, удабнопітеків, гігантопітеків та ін.; по-друге, наприкінці міоцену — на початку пліоцену через аридизацію клімату відбулося масове переселення з Центральної Азії до Європи, Африки та Південно-Східної Азії високорозвинутих приматів, які вже значною мірою пристосувалися до життя та пересування на відкритих просторах і стояли на порозі гомінізації; по-третє, Південно-Східна Азія була ареалом однієї з найчисленніших груп архантропів — яванських пітекантропів, а також їхніх попередників — мегантропів, котрі за своєю будовою близькі до африканських австралопітеків; по-четверте, у Південно-Східній Азії мешкають сучасні людиноподібні мавпи — гібони та орангутани. Зауважимо, що південноазійська гіпотеза нині має значно менше прихильників, ніж африканська.

Останнім часом виникла ще одна гіпотеза про місцезнаходження прабатьківщини людства — сибірська, автором якої є російський археолог *Ю. Мочанов*. Спираючись на знахідки знарядь, близьких за формою до олдувайських, на стоянках Дірінг-Юрах та Улалінка, він висловив припущення, що першолюди могли постати одночасно в екстремальних умовах кількох регіонів земної кулі: у Східній Африці з її постійними екологічними катаклізмами та в Сибіру, де 2 млн років тому була така ж низька температура повітря, як і тепер. Однак віддаленість Сибіру від основних осередків гомінізації, зумовлена несприятливими кліматично-географічними умовами, відсутність будь-яких палеоантропологічних доказів “олюднення” мавп у цьому регіоні, невизначеність стратиграфії знахідок згаданих кам’яних знарядь не дають змоги прийняти цю гіпотезу.

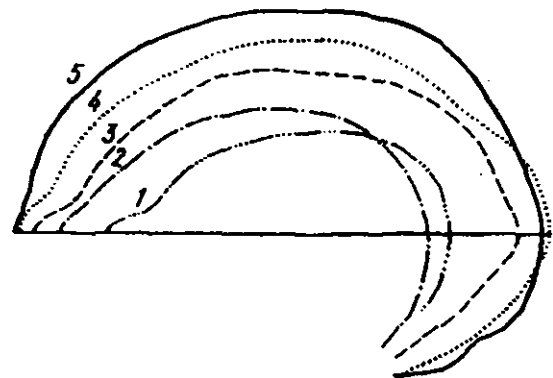
Розвиток мозку предків сучасних людей, виникнення мовлення та мислення

Вдосконалення фізичної подоби гомінідів супроводжувалося неухильним збільшенням маси мозку та ускладненням його структури. Вже в австралопітеків мозок порівняно з сучасними людиноподібними мавпами в середньому був більшим — як за абсолютною, так і за відносною величиною. Так, згідно з даними південноафриканського антрополога *Р. Брума*, коефіцієнт церебралізації в антропоморфних мавп дорівнює двом — дев’яти, а в австралопітеків — десяти-шістнадцяти одиницям. Крім того, у структурі мозку австралопітеків спостерігалися важливі зрушення, пов’язані з розвитком суто “людських” зон кори — мовленнєворухової та мовленнєвослухової.

Ці конструктивні зміни в будові мозку, які продовжилися у “габілісів”, архантропів та палеоантропів, виразилися у випинанні

окремих зон нижньотім'яної та лобної ділянок: зони Ра поля 39, пов'язаної зі сприйняттям зорових образів, мовленням, контролем за діями оточення; зони Рs поля 40, що має стосунок до маніпулювання предметами, цілеспрямованої діяльності, контролю за послідовністю цієї діяльності тощо; верхньої скроневої підділянки Т поля 37, пов'язаної зі сприйняттям смислового звукового мовлення; зон Fі1 та Fі2 підділянок полів 44 та 45, дотичних до мовленнєворухових функцій, аналізу і синтезу ритмів рухів та ін. (Ю. Шевченко).

Аналіз будови ендокранів свідчить про неухильне розширення суто "людських" зон мозку і ускладнення його топографії по лінії: пітекантроп — синантроп — неандерталець. Загалом у процесі антропогенезу мозок гомінідів збільшився приблизно втричі, причому нові ділянки нині складають приблизно 31% його ваги.

Конттури черепів шимпанзе (1), австралопітека (2), пітекантропа (3), неандертальця (4), неантропа (5)

Формування людського суспільства було б неможливим без виникнення усного мовлення — найважливішого засобу комунікації, конче необхідного для соціальної взаємодії людей. Мовлення нерозривно пов'язане з абстрактним мисленням, здатністю формулювати певні поняття, осмислювати свої дії, ставити перед собою певні завдання і розв'язувати їх. За допомогою мовлення людина передавала наступним поколінням не лише природжені стереотипи поведінки, а й навички, набуті протягом життя. "Не скільки сама думка, скільки передання її іншим, — писали з цього приводу антропологи Ш. Ушберн і Ш. Стрем, — є суто людською властивістю, що робить можливою людську культуру і є головним критерієм, який відрізняє людину від тварин".

Як відомо, у повсякденному житті мовленням часто називають будь-які звуки, які видають за допомогою голосових органів не лише люди, а й тварини (відтак уявлення про "мовлення" дельфінів, вовків чи навіть риб), а будь-який логічний вчинок вважається доказом наявності мислення. Однак із наукового погляду одиницею мовленнєвої діяльності є слово, а одиницею мислення — поняття (абстрактний образ предмета й дії, які стоять за ним). Слова та поняття тісно пов'язані між собою: звуки, що не виражають якихось

понять, не є словами, а поняття не виникає без дії голосових органів: досліді показали, що останні рухаються навіть тоді, коли слово вимовляється подумки. З наведеного випливає, що мовлення та мислення відсутні у тварин і постали разом із людьми.

Початки словотворення пов'язані з розвитком мозку і поліпшенням структури голосових органів пращурів сучасних людей. На думку *В. Бунака*, важливу роль у процесі перетворення звукового апарату тварин в людські органи мовлення відіграли посилення голосових зв'язок, поліпшення рухомості язика і заворот його кореня в гортанну порожнину, що дало змогу більш чітко вимовляти окремі звуки. Істотне значення для розвитку мовленнєвої діяльності мало зменшення масивності нижньої щелепи, яка перешкоджала швидкій зміні артикуляції. Подальший прогрес виразився в появі особливого голосового м'яза. В ході еволюції мовленнєвого апарату давні люди поступово виробили здатність відтворювати голосні "а", "і" та "у", які відіграють провідну роль в усіх сучасних мовах: згідно з дослідженнями американського лінгвіста *Ф. Лібермана*, буквально всі більш-менш важливі мовні одиниці містять принаймні один із цих звуків. Об'єднуючи їх з приголосними звуками, люди здатні створювати незліченні фонетичні комбінації, що складають основу різноманітних варіантів усного мовлення.

Спеціальні дослідження показали, що збудження ділянок кори головного мозку, які керують виділенням звуків, тісно пов'язані зі слуховими, зоровими, дотиковими та іншими подразниками, на основі яких складаються уявлення про зовнішній світ. Вивчення ендокранів попередників *Homo sapiens* свідчить про те, що на останніх етапах формування мовленнєвої діяльності та мислення відбулося посилене розростання тих звивин (нижньолобної, верхньоскроневої, верхньолобної та ін.) і полів (40-го, 10-го тощо), які координують різні збудження і зв'язують їх зі збудженнями голосових органів.

Згідно з сучасними уявленнями, мислення найдавніших людей було нерозривно пов'язане з конкретною дією, а їхня мовленнєва діяльність зводилась до спілкування за допомогою *експресивно-вказівних часток*, які не несли чіткого смислового навантаження і змінювали своє значення залежно від ситуації. Мовленнєвий апарат пітекантропів та синантропів мало чим відрізнявся від апарату сучасних людиноподібних мавп і не був пристосований для розвинутої артикуляції. Так, на їхніх нижніх щелепах відсутній властивий людям сучасного фізичного типу підборідний виступ, до якого зсередини кріпляться м'язи, що рухають язиком. "Треба думати, що архантропи, — писав з цього приводу *В. Бунак*, — внаслідок масивності щелеп могли відтворювати тільки невелику кількість різних вигуків".

Багато вчених вважають, що в пізніх архантропів, а надто ранніх палеонтропів з'явилися довершеніші, ніж попередні, форми мовного спілкування, а саме *вербоїди, або лалії*, — односкладові частки, які збереглися навіть у сучасних мовах (в українській до них належать вирази “ну”, “на”, “дай-но”, “геть”, “хлоп” тощо). На відміну від експресивно-вказівних часток вербоїди в кожному з конкретних випадків мали певне самостійне значення (смысл). Вони могли повідомляти про початок або закінчення якихось дій, забороняти або дозволяти щось робити, ставити якісь вимоги і т. ін. Та все ж вербоїди ще не були “справжніми” словами, оскільки не пов'язувалися зі сталими абстрактними поняттями.

Подальша еволюція мислення і мовлення пов'язана з поступовим виокремленням таких мовних одиниць, які узагальнювали уявлення про предмети й дії та мали сталі значення. Є підстави думати, що вже палеоантропи могли формувати певні поняття і, відповідно, відтворювати їх мовними засобами. Однак їхня мова мала ще дуже примітивний характер. Згадуваний вище *Ф. Ліберман* разом з іншим американським вченим — анатомом *Е. Креліном* на підставі палеоантропологічних знахідок реконструювали голосовий апарат неандертальця і з'ясували, що він не давав змоги швидко артикулювати основні звуки людської мови. Переважна більшість сучасних учених вважають, що безпосередні предки неоантропів ще не могли об'єднувати окремі слова в речення.

Початок верхнього палеоліту став тим історичним рубежем, на якому закінчилася передісторія людського мислення і остаточно утвердився зв'язок між окремими елементами мови (діючою особою, предметом та дією). Надалі відбулася диференціація частин мови та її граматичних елементів. Наприкінці доби мезоліту — на початку доби неоліту формуються великі мовні сім'ї.

Рушійні сили антропогенезу

Питання про рушійні сили антропогенезу вперше детально розглянув *Ч. Дарвін* у книзі “Походження видів та статевий відбір” (1871) та статті “Про вираження емоцій у людини й тварини” (1872). Поширюючи на людину дію біологічних закономірностей, учений дійшов висновку про вирішальну роль *природного відбору* в переході пращурів людей до прямоходіння, в удосконаленні руки, розвитку мозку та членороздільного мовлення. Разом із тим деякі “людські” риси могли виробитись у процесі *постійних вправ і закріплення корисних властивостей спадковим шляхом*. Особини з досконалішими морфологічними характеристиками мали більше шансів вижити, ніж інші, і з часом їхній фізичний тип починав домінувати

в колективі. Постійні вправи відігравали особливо важливу роль у розвитку прямоходіння та здатності голосових органів до членороздільного мовлення. Ще один важливий чинник процесу антропогенезу, за Дарвіном, — це *статевий відбір*, який сприяв розвиткові звукового мовлення і особливо втраті предками людей суцільного волосяного покриву на тілі. Торкаючись цього питання, він писав: “... Чоловік, а скоріше спочатку жінка позбавились волосся заради краси”, тобто в процесі статевого відбору. Цей же чинник, на думку вченого, вплинув також на формування расових особливостей.

Загалом Дарвін значно перебільшував спорідненість людини з твариною, не розуміючи соціальної сутності людей. Він намагався довести, що витоки людської моралі, трудової діяльності, мови, відчуття краси слід шукати виключно в суспільних інстинктах тварин.

На відміну від Дарвіна *Ф. Енгельс* — один із основоположників марксизму — приділяв винятково велику увагу соціальним чинникам гомінізації. Він створив *трудова теорія* антропогенезу, викладену в статті “Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину” (вперше опублікована в 1884 р.). Сутність трудової теорії можна виразити словами автора: праця “є першою основною умовою людського існування, — і це в такій мірі, що ми у певному сенсі повинні сказати: праця створила саму людину”. Енгельс послідовно проводив думку про те, що праця стала визначальним чинником переходу до прямоходіння, формування руки, мозку, свідомості, здатності до мовного спілкування, соціальності людей.

Загалом теза про важливу роль трудової діяльності в процесі антропогенезу не викликає істотних заперечень з боку сучасних дослідників. Разом із тим багато з них висловлюють сумніви щодо абсолютизації праці як основного чинника виникнення та еволюції людини. Зауважується, що праця є лише одним із проявів суспільної життєдіяльності людей, складником триєдиної якості, властивої людині (соціальність, трудова діяльність, свідомість) (*Г. Горак*).

У сучасній науці міцно утвердилася думка про те, що вирішальний вплив на “олюднення” мавпи та вдосконалення фізичної подоби гомінідів справили природні умови. Зазначається, що в кінці міоцену — на початку пліоцену (5,5—5 млн років тому) в глобальному стані природи відбулися значні зміни, пов’язані з загальним похолоданням. У цей час Антарктида вперше була похована під суцільним льодовим куполом, зона похолодання охопила Тихий, Індійський, Північний Льодовитий океани. Внаслідок поширення льодовика рівень Світового океану упав на 70 м (*О. Величко*). Що ж до Африканського континенту, то тут сталася аридизація клімату (посуха). Це спричинило зменшення площ лісів і збільшення розмірів відкритих трав’янистих обширів, схожих із сучасними саванами та степами. Нові природні умови активізували перехід частини

вищих приматів до прямоходіння, з'явилися двоногі мавпи, або мавполюди, — австралопітеки. Значне місце в раціоні частини цих істот посіла м'ясна їжа, потреба в якій стимулювала розвиток полювання, поліпшення двонової ходьби, збільшення маси та вдосконалення функцій мозку. Пристосовуючись до нових умов життєдіяльності, австралопітеки почали використовувати природні предмети — дрючки, камені, уламки кісток, що стали прообразами штучних знарядь праці. “Предметна” діяльність (іноді її помилково називають “знаряддевою”) сприяла вдосконаленню верхніх кінцівок, еволюції нервової системи й поведінки безпосередніх попередників людини.

Новий зсув кліматично-природних умов відбувся у пізньому пліоцені (близько 2 млн років тому). Північний Льодовитий океан узявся кригою, і з тих пір обидва полюси Землі вкриті нею. Середня температура січня в Центральній Європі була на 15—20° нижча, ніж тепер, а липня — на 3—5°. Повсюдно зменшилася площа лісів, поширилися відкриті степові простори. Ці зміни збіглися в часі з виділенням нової еволюційної лінії, що врешті-решт завершилася появою “людини вмілої”.

Деякі сучасні вчені вважають, що причиною морфологічних змін, пов'язаних з переходом частини вищих приматів до прямоходіння, були мутації. Однією з причин мутацій могло стати різке підвищення рівня радіації в області Східноафриканського рифту, де наприкінці третинного періоду сталися розломи земної кори й часті виверження вулканів. Особливо активно цю тезу обстоює російський археолог *Г. Матюшин*, який поширює дію мутагенних чинників не лише на ознаки прямоходіння, а й на інші анатомічні зміни перших гомінідів (втрату великих ікол, збільшення маси мозку тощо). Однак, за словами *О. Хрисанфової*, “палеонтологічні матеріали поки що не дуже узгоджуються з цією гіпотезою, оскільки мозок ранніх австралопітеків мав цілком понгідні розміри, зубна система також характеризується багатьма примітивними рисами, включаючи досить великі ікла, а пропорції кінцівок близькі до типу ... поширеного в попередні епохи”. Зауважимо, що уповільнені темпи морфологічного прогресу і збереження ряду примітивних ознак були властиві не лише австралопітекам, а й першим представникам роду *Номо*. Та все ж мутагенні чинники відіграли певну роль у процесі антропогенезу, особливо на ранніх етапах “олюднення” мавп.

Формування фізичного типу *Номо sарієns* проходило в тісному зв'язку з розвитком людського суспільства. Хоча морфологічні зміни гомінідів мали суто біологічне підґрунтя, втім у процесі еволюції закріплялися передусім ті спадкові ознаки, котрі сприяли трудовій діяльності й утвердженню чимраз довершеніших форм суспільних відносин. *Отже, біологічні та соціальні чинники антропогенезу тісно перепліталися між собою, виступаючи в діалектичній єдності.*

У ході еволюції постійно виникали суперечності між консервативністю фізичного типу гомінідів і необхідністю його вдосконалення, яка була зумовлена тиском соціальних чинників. Наприклад, “предметна” діяльність вимагала довшої будови кисті та ускладнення функцій мозку. Ці суперечності з часом поступово розв’язувалися. Разом із тим взаємозв’язок між фізичною організацією та трудовою діяльністю первісних людей був досить гнучким, що не дає змоги встановити пряму залежність між ними.

З розвитком суспільних відносин роль природного відбору як принципу еволюції поступово зменшувалася. Більшість учених вважають, що його дія припинилася 40—35 тис. років тому. Саме на рубежі нижнього та верхнього палеоліту вже “сформувалася генетична програма виду *H. sapiens*, яка істотно не змінилася від того часу” (О. Хрисанфова). Людина набула потенційної можливості адаптуватися до будь-яких кліматично-географічних умов без зміни своїх видових рис. Подальший розвиток людського суспільства зумовлювався виключно соціальними чинниками.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Визначте місце людини в природі.
2. Назвіть визначальні риси людини, завдяки яким вона займає найвищий щабель історично-еволюційного розвитку органічного світу.
3. Схарактеризуйте роль австралопітеків у біологічній історії людства.
4. *Homo habilis* — це людина чи тварина?
5. Де розташовувалася прабатьківщина людства?
6. В яких місцях земної кулі виявлено кісткові рештки архантропів?
7. Коли люди вперше почали використовувати вогонь?
8. Що складало основу життєдіяльності європейських неандертальців?
9. Коли з’явилися перші поховання?
10. Коли первісні люди розпочали вперше будувати штучні житла?
11. Коли постали люди сучасного фізичного типу?
12. Коли, як і ким заселялися території Америки та Австралії?
13. Які риси фізичного типу були притаманні кроманьйонцям Західної Європи?
14. На яку історичну епоху припадає розквіт первісного мистецтва?
15. Окресліть основні етапи формування мовлення та мислення.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев В. П.* Становление человечества. Москва, 1984.
- Бунак В. В.* Род Ното, его возникновение и последующая эволюция. Москва, 1980.
- Герасимов М. М.* Люди каменного века. Москва, 1964.
- Горак Г. І.* Людське начало: витоки і визначення // Філософія: Курс лекцій. Київ, 1993.
- Джохансон Д., Иди М.* Люси: Истоки рода человеческого. Москва, 1984.
- Дубинин Н. П., Шевченко Ю. Г.* Некоторые вопросы биосоциальной природы человека. Москва, 1976.
- Елинек Я.* Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Прага, 1982.
- История первобытного общества: Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза.* Москва, 1983.
- История первобытного общества: Эпоха первобытной родовой общины.* Москва, 1986.
- Кларк Дж. Д.* Доисторическая Африка. Москва, 1977.
- Констебл Дж.* Неандертальцы. Москва, 1978.
- Ларичев В. Е.* Сад Эдема. Москва, 1980.
- Мажуга О. М., Хрисанфова Е. Н.* От вероятного — к очевидному. Киев, 1989.
- Матюшин Г. Н.* Три миллиона лет до нашей эры. Москва, 1986.
- Нестурх М. Ф.* Происхождение человека. Москва, 1970.
- Рогинский Я. Я.* Происхождение человека // *Рогинский Я. Я., Левин М. Г.* Основы антропологии. Москва, 1955.
- Семенов С. А.* Развитие техники в каменном веке. Ленинград, 1968.
- Скленарж К.* За пещерным человеком. Москва, 1987.
- Уайт Э., Браун Д.* Первые люди. Москва, 1978.
- Хрисанфова Е. Н.* Эволюционная антропология // *Хрисанфова Е. Н., Перевозчиков И. В.* Антропология. Москва, 1991.

Сучасне людство:
єдність
і різноманіття

МІЖГРУПОВА МІНЛИВІСТЬ МОРФОФІЗІОЛОГІЧНИХ ОЗНАК

Всі сучасні люди належать до одного біологічного виду — *Homo sapiens*, більшість ознак якого є *поліморфними*, тобто характеризуються наявністю кількох варіантів. У міжгруповому розподілі цих ознак простежуються певні закономірності: деяким з них властива безперервна, іншим — уривчаста, “мозаїчна” мінливість. Характер мінливості ознак визначається типом успадкування та впливом умов зовнішнього середовища на їхнє формування. Безперервна мінливість властива *полігенним* ознакам, що визначаються кількома або багатьма генами. Що ж до уривчастої мінливості, то вона здебільшого притаманна *моногенним* ознакам, які контролюються одним геном.

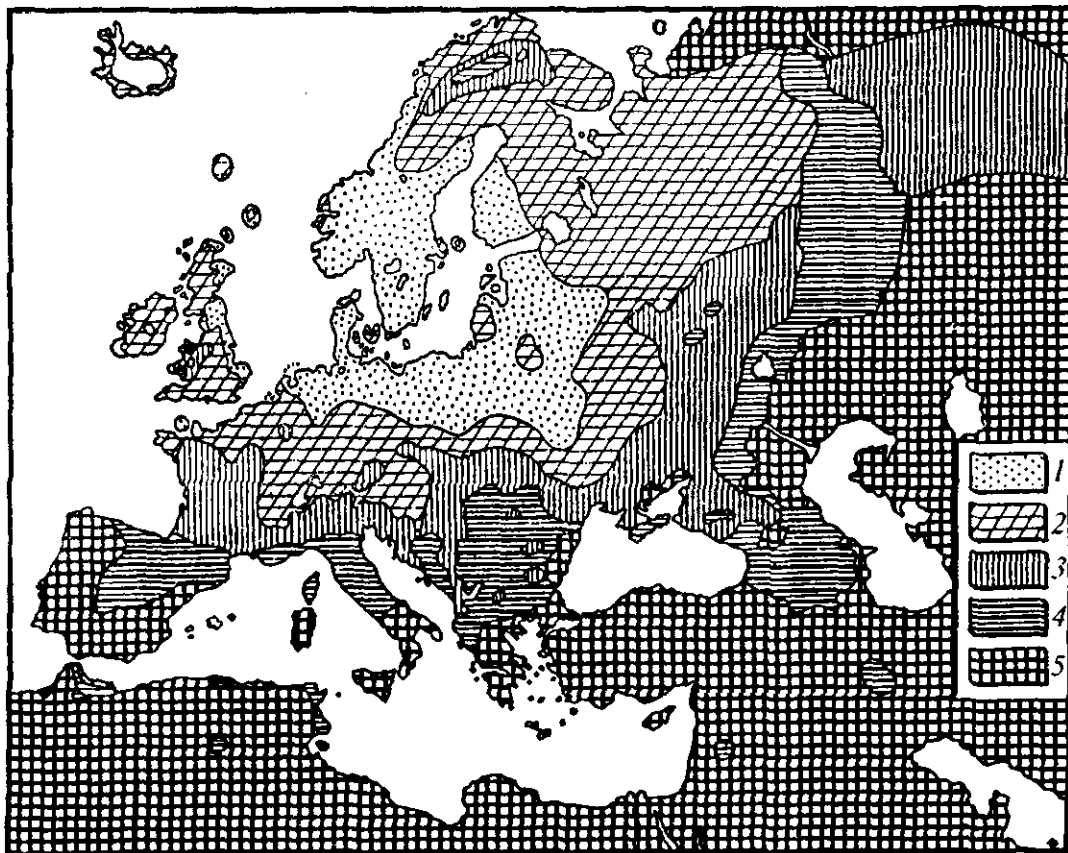
Волосяний покрив і пігментація

Форма і ступінь жорсткості волосся на голові людини належать до найбільш варіабельних ознак населення земної кулі. Так, пряме жорстке волосся властиве популяціям Центральної, Східної та Північної Азії, індіанцям Америки; пряме м'яке — більшості європейців. Жорстке кучеряве волосся переважає в Африці, за винятком північних районів цього континенту, серед папуасів Нової Гвінеї, меланезійців; хвилясте — в аборигенів Австралії та деяких групах Південно-Східної Азії.

Що ж до *розвитку третинного волосяного покриву*, то *найслабший ріст бороди* спостерігається на півночі та на сході Азійського континенту (в монголів, якутів, евенків, бурятів та ін.), а також в індіанців Америки. Максимальний розвиток цієї ознаки властивий айнам, що нині мешкають лише на півночі японського острова Хоккайдо, аборигенам Австралії, людності Передньої Азії та Закавказзя, де в окремих групах середній бал близький до 4.

Географічний розподіл *росту волосся на грудях у чоловіків* загалом відповідає варіаціям розвитку бороди, хоча в деяких популяціях Сибіру зв'язок між цими ознаками послаблюється.

Чіткі географічні закономірності, пов'язані з інтенсивністю сонячного випромінювання, простежуються в мінливості *кольору шкіри*. Темно-коричневі, шоколадні відтінки переважають у тропічній зоні земної кулі серед африканців центральної, східної, південної частини континенту, папуасів Нової Гвінеї, меланезійців, аборигенів Австралії та ін. По мірі віддалення від тропіків пігментація шкіри стає менш інтенсивною. Найсвітліші відтінки властиві людиності Північної Європи, де забарвлення шкіряного покриву іноді забезпечується лише просвічуванням кровоносних судин. Гама переходів між цими крайніми варіантами дуже складна: навіть у територіально близьких групах спостерігаються відхилення в напрямку оливкових, жовтуватих або червонуватих відтінків.

Географічний розподіл пігментації волосся і очей в Європі:

1 — переважання світлих і змішаних відтінків; 2 — світлих і змішаних відтінків більше, ніж темних; 3 — однакова частота світлих, змішаних і темних відтінків; 4 — темних відтінків більше, ніж світлих і змішаних; 5 — темні відтінки переважають

Майже повсюдно, за винятком Північної Європи, на земній кулі переважають темні *барви волосся*. Світле волосся властиве мешканцям Скандинавії: світловолосими є майже 75 % норвежців. Однак

уже в Центральній і особливо Південній Європі, переважає темна пігментація волосяного покриву. Що ж до корінної людності інших континентів, то світле волосся трапляється там лише у вигляді індивідуальних відхилень.

Міжгрупова мінливість *кольору очей* здебільшого збігається з варіаціями барви волосся. Та все ж світлі відтінки райдужини поширені значніше, ніж світле волосся. Найбільше світлооких (до 70—80%) зосереджено в Північно-Західній Європі. Однак у Південній Балтії мешкають люди, в яких дуже світле волосся поєднується зі світло-карими очима.

Розміри голови й будова обличчя

Географічний розподіл *головного показника* серед населення земної кулі має дуже мозаїчний характер. Доліхокефалія переважає серед аборигенів Австралії, більшості темношкірих африканських груп (щоправда, в деяких племен тропічної зони спостерігається суббрахікефальна форма голови), населення Меланезії, Індії, Пакистану. Вона поширена і в деяких регіонах Європи: у Скандинавії та Середземномор'ї.

Брахікефалія властива мешканцям Центральної Європи, Балкан, Закавказзя, Передньої, Центральної та Південно-Східної Азії, багатьом групам індіанців Америки.

Морфологічна висота обличчя варіює від 104 мм у лопарів до 140 мм у якутів, *фізіономічна* — від 170 мм в африканських пігмеїв до 198 мм в ескімосів.

Виличний діаметр варіює від 122 мм у мбунду Південно-Східної Азії до 153 мм у нганасанів Таймиру. Дуже вузьке обличчя властиве багатьом африканським групам (пігмеям, племенам Ефіопії тощо), населенню Південної Європи та Індії, широке — людності Північної та Центральної Азії, Північної Америки та окремим, здебільшого брахікефальним, популяціям Балканського півострова, Альп тощо.

Певні географічні закономірності простежуються при аналізі *вертикального профілювання обличчя*. Прогнатизм властивий екваторіальним групам Африки, аборигенам Австралії, мешканцям Південно-Східної Азії. Він трапляється також серед алеутів та європейських народів.

Що ж до *горизонтального профілювання обличчя і виступання вилиць*, то пласке вилицювате обличчя характеризує більшість етнічних груп Центральної, Північної та Східної Азії, а також бушменів півдня Африканського континенту. Різке горизонтальне профілювання, що здебільшого супроводжується помірною шириною та

слабким виступанням вилиць, переважає серед європейських популяцій, особливо південних. Обличчя африканців здебільшого середньо-профільовані у горизонтальній площині.

Істотні відмінності має *форма носа* населення земної кулі. Вузкий ніс властивий більшості етнічних груп Європи, Передньої та Центральної Азії, Північної Індії, а також ескімосам, що мешкають на Алясці, півночі Канади та в Гренландії. Дуже широкий ніс є характерною рисою зовнішності темношкірих африканців (особливо пігмеїв басейну р. Конго), андаманців та інших низькорослих груп Південно-Східної Азії, деяких індіанських племен Центральної та Південної Америки. Проміжне становище між крайніми — лепторинними й хамеринними — варіантами займають мешканці Центральної, Східної, Північної Азії та індіанці Північної Америки.

Значно варіює серед населення земної кулі й *ступінь виступання носових кісток*. Низьке перенісся з широким профілем властиве популяціям Центральної, Східної та Північної Азії, багатьом групам темношкірих африканців; високе, з вузьким чи середнім профілем — європейцям, індіанцям Америки, ескімосам.

Досить мозаїчний характер має географічний розподіл *форми спинки носа*. Опукла спинка носа, що здебільшого поєднується з високим переніссям, найчастіше трапляється на Кавказі, Балканах, в Альпах, Передній Азії; увігнута — серед населення Великих Зондських островів і в аборигенів Австралії.

Екваторіальним групам Африки та Австралії властива також *кругла, квадратна чи трикутна форма носового отвору*, яка поєднується з *поперечним положенням ніздрів і високими крилами носа*. Що ж до народів Європи, Північної Африки, Передньої та Центральної Азії, то в них переважають овальна форма, поздовжнє положення осі ніздрів і низькі крила носа.

Добре вивчені відмінності у *будові губ*. Відомо, що високолицим групам Північної Європи, Сибіру та Далекого Сходу притаманні високі (19 — 21 мм), а низьколицим популяціям Південної Європи, Кавказу, Індонезії та Африки — низькі (13—15 мм) губи.

Характерною рисою екваторіальних груп Африки, аборигенів Австралії, меланезійців, мешканців Великих Зондських островів, Індокитаю та Південної Індії є товсті губи, випнуті вперед. Водночас в Європі, на півночі Азії та серед індіанців Північної Америки переважає низька висота слизистої оболонки, яка на Європейському континенті здебільшого поєднується з опістохейлією — вертикальним положенням верхньої губи.

Значні відмінності спостерігаються в будові м'яких тканин очної ділянки обличчя. Так, переважній більшості людності Центральної, Східної та Північної Азії властива наявність так званої "монгольської складки" — *епікантуса*, яка досягає максимального розвитку

в ламурів (до 100 %), китайців (понад 70 %) та ін. Що ж до європейців, африканців (за винятком бушменів), аборигенів Австралії, мешканців Океанії, то в них ця ознака трапляється рідко.

Зріст, пропорції, вага тіла, фізичний розвиток

За підсумками обстежень 320 популяцій, середній зріст населення земної кулі становить 165 см у чоловіків та 154 см у жінок. Статеві відмінності здебільшого становлять 9—12 см.

Найменший зріст (140—145 см у чоловіків та 136—138 см у жінок) властивий пігмеям (негрилям) Центральної Африки — жителям важкодоступних тропічних лісів басейну р. Конго. Дуже низький зріст (нижче 150 см) характеризує бушменів Південної Африки та пігмеїв (негритосів) Південно-Східної Азії (Індокитай, Філіппінський архіпелаг, Нова Гвінея) та Андаманських островів.

Високий зріст (вище 170 см) переважає на півночі Європи (серед норвежців, шведів, шотландців та ін.). Острівці високорослості трапляються також на Балканах (чорногорці) та Кавказі (осетини). Найбільша довжина тіла зафіксована у негроїдних популяцій верхів'їв Нілу, де вона перевищує 180 см у чоловіків.

Що ж до *пропорцій тіла*, то міжгрупові відмінності в розподілі даної характеристики поки що вивчені недостатньо. За наявними даними, брахіморфний тип поширений серед лопарів та ескімосів, мезобрахіморфний — серед полінезійців, доліхоморфний — серед багатьох африканських груп, мезодоліхоморфний — серед населення Цейлону.

Пересічна вага тіла на теренах колишнього СРСР, за підсумками досліджень учених НДІ та Музею антропології Московського університету ім. М. В. Ломоносова, складала 66 кг у чоловіків і 59 кг у жінок. Варіації цієї ознаки серед населення земної кулі мають доволі безсистемний характер.

Що ж до *окружності грудей*, то в чоловіків 25—40 років — представників 32 етнічних груп колишнього СРСР вона становила 91 см, а у жінок цього ж віку — 88 см.

Уявлення про співвідношення зросту, ваги тіла та *окружності грудей* серед представників різних етнічних груп дає таблиця 13.

Відмінності у фізичному розвитку людей зумовлені взаємодією спадкових, соціальних і природних чинників. Помічено, що міжгрупові відмінності ваги тіла й *окружності грудей* значною мірою відповідають географічному розподілу довжини тіла.

Зріст, вага та окружність грудей дорослого населення Східної Європи, Закавказзя, Центральної Азії, Сибіру та Далекого Сходу (за матеріалами досліджень 60—70-х років)

Етнічна група, рік обстеження	Кількість обстежених		Зріст, см		Вага, кг		Окружність грудей, см	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Литовці, 1967	298	293	170,9	157,8	73,4	65,8	98,8	96,2
Латиші, 1967	280	290	171,5	160,1	72,6	67,2	98,0	96,1
Естонці, 1967	294	293	172,6	161,0	74,4	66,9	99,0	96,6
Українці, 1967	149	144	169,0	158,8	70,3	68,6	96,5	100,5
Росіяни, 1967	261	359	168,6	157,5	66,9	67,3	96,0	98,5
Білоруси, 1967	213	307	167,8	156,5	67,8	64,3	96,6	96,9
Лопарі, 1970	22	18	156,8	147,1	56,4	51,7	89,1	83,5
Грузини, 1967	311	301	168,1	156,6	73,0	67,1	96,0	96,5
Вірмени, 1967	298	320	164,9	154,0	64,3	62,4	93,1	94,6
Азербайджанці, 1967	297	308	164,9	153,2	64,2	59,5	91,5	92,6
Казахи, 1962	600	569	166,2	153,2	—	—	88,7	83,8
Буряти, 1967	136	191	165,4	154,8	63,8	56,1	87,7	83,8
Якути, 1974	121	125	162,5	152,7	62,0	54,8	88,6	83,7
Нівхи, 1974	63	51	160,6	150,2	59,7	50,0	90,4	81,1
Чукчі, 1971	87	124	164,5	153,1	63,2	55,1	92,2	86,9

Одонтологічні ознаки

Дослідження показали, що в міжгруповій мінливості одонтологічних ознак простежуються певні географічні закономірності. Виділені територіальні комплекси (одонтологічні типи), порівняння яких дає змогу отримати цінну інформацію про генетичні стосунки давніх та сучасних популяцій. Одонтологічні типи включають “нейтральні” ознаки й ознаки редукційного комплексу.

До нейтральних ознак належать лопатоподібна форма верхніх медіальних різців, дистальний гребінь тригоніда і колінчаста складка метаконіда на першому нижньому молярі, міжкореневий затік емалі на другому верхньому і нижньому молярах. Вони є дуже давніми й стабільними структурами, що диференціюють людство на рівні так

званих “расових стовбурів” — західного (європейці та корінне населення Африки) та східного (азійці й корінна людність Австралії та Океанії). Так, у межах західного стовбура лопатоподібні різці здебільшого не перевищують 15 %, а в Центральній та Східній Азії ця ознака складає 75—100 %. Дистальний гребінь в Європі, як правило, не вище 10—15 %, а в Азії варіює від 30 до 40 %. Мешканцям Європи властиві низькі відсотки колінчастої складки (переважно до 10—15 %), а серед азійських народів вони сягають 40 %.

Редукційний комплекс зубної системи охоплює абсолютні розміри зубів, кількість та розміри горбиків, узор коронки молярів, природжену відсутність зубів (гіподонтію) і т. п. На відміну від “нейтральних” ознак їм властива значна епохальна мінливість, пов’язана зі впливом зовнішнього середовища. З’ясовано, що редукційні процеси (зменшення розмірів зубів, кількості горбиків коронки молярів і т.п.) стають більш інтенсивними по мірі наближення до сучасності.

В різних місцях ойкумени редукційні процеси перебігали неоднаковими темпами. Це спричинило істотні відмінності в географічному розподілі ознак редукційного комплексу зубної системи. Наприклад, азійським народам загалом властиві значно нижчі відсотки чотиригорбикових і вищі — шестигорбикових форм першого та другого молярів. У людності Європи частіше трапляється й така редукційна структура, як горбик Карабеллі (табл. 14).

Таблиця 14

Міжгруповий розподіл провідних одонтологічних ознак (%)

	Монголи західні	Монголи східні	Казахи	Українці Полтавщини	Литовці західні
Лопатоподібні I ¹	91,2	75,1	62,6	1,1	1,3
Дистальний гребінь тригоніда (M ₁)	40,9	24,8	22,6	0,0	1,1
Колінчаста складка метаконіда (M ₁)	48,8	40,3	5,6	5,1	6,0
4-горбикові M ₂	0,0	0,5	3,9	10,1	8,4
4-горбикові M ₁	5,8	27,9	63,0	91,2	89,0
6-горбикові M ₁	46,8	27,6	15,1	0,6	0,7
6-горбикові M ₂	47,0	24,0	10,7	1,3	0,9
Горбик Карабеллі (M ¹)	22,4	23,4	19,3	35,1	55,0

За підсумками масштабних досліджень останніх десятиріч на теренах Європи та суміжних регіонів було виділено три основних

територіальних одонтологічних комплекси (типи), а саме: північний грацильний, середньоевропейський та південний грацильний.

Північний грацильний тип характеризується доволі своєрідним поєднанням “західних” та “східних” характеристик зубної системи а саме: дуже високих частот чотиригорбикових форм перших нижніх молярів (іноді понад 20 %) та підвищеним відсотком колінчасто складки метаконіда — до 30 %. Крім того, тут частіше, ніж в інших регіонах Європи, трапляються лопатоподібні форми верхніх різці (10—15%). Дане поєднання ознак поширене серед фіномовних народів (карелів, вепсів, комі, марійців та ін.), естонців, фінів частини латишів, німців, шведів. Риси північного грацильного типу простежуються також серед росіян північно-західних областей Європейської частини Російської Федерації, білорусів північно-східної частини Білорусії, деяких тюркомовних народів (наприклад, башкирів).

Середньоевропейський тип визначається низьким рівнем редукції нижніх молярів, основним показником якого є невисокі частоти чотиригорбикових перших нижніх молярів (до 10 %), і дуже низькими значеннями “східних” ознак: лопатоподібних різців — до 10 % дистального гребеня тригоніда — до 5—6 %, колінчастої складки метаконіда — до 10 %. Таке поєднання одонтологічних характеристик притаманне литовцям, частині латишів, більшості білорусів, росіянам центральних та південних областей Європейської частини Російської Федерації та ін.

Носіям південного грацильного типу властиві високі частоти чотиригорбикових перших нижніх молярів (15—20 %) і доволі високі — дистального гребеня тригоніда — до 10—15 %. Крім того серед них переважають помірні величини горбика Карабеллі (до 30 %). Південний грацильний тип поширений серед етнічних груп Кавказу (азербайджанців, грузинів, чеченців тощо), Балкан (болгар, македонців, греків та ін.), Передньої та Середньої Азії (йорданців, узбеків, таджиків тощо).

Дерматогліфічні ознаки

Попри індивідуальний характер папілярних узор долоні та пальців, у міжгруповому розподілі цих характеристик простежуються певні закономірності. Це перш за все стосується папілярних узорів і, відповідно, дельтового індексу. Так, європейцям та африканцям властиві відносно невисокі значення DI_{10} , що зумовлено збільшенням кількості дуг і зменшенням завитків. Підвищені величини дельтового індексу характеризують корінне населення Америки, Австралії та Океанії (табл. 15).

Таблиця 15

Варіації пальцевих узорів і дельтового індексу серед населення земної кулі

Групи	Основні типи узорів (у %)			Дельтовий індекс
	дуги	петлі	завитки	
Європейці	3—12	55—75	20—40	11—14
Народи Центральної та Північної Азії	до 5	40—50	39—59	13,5—15,9
Індіанці Америки	1,5—7,5	42—59	36—52	13,7—17,7
Негри Африки	0—10	53—76	19—40	11—14
Населення Австралії та Океанії	0—3	30—50	50—70	13,4—17,7

Аналіз географічного розподілу цієї ознаки на Європейському континенті показав, що її величина збільшується з півночі на південь і з заходу на схід. Зокрема, низькі значення DI_{10} (близько 11—12) притаманні етнічним групам Скандинавії, Великої Британії, Німеччини, півночі Східної Європи, відносно високі (13—14) — Поволжя.

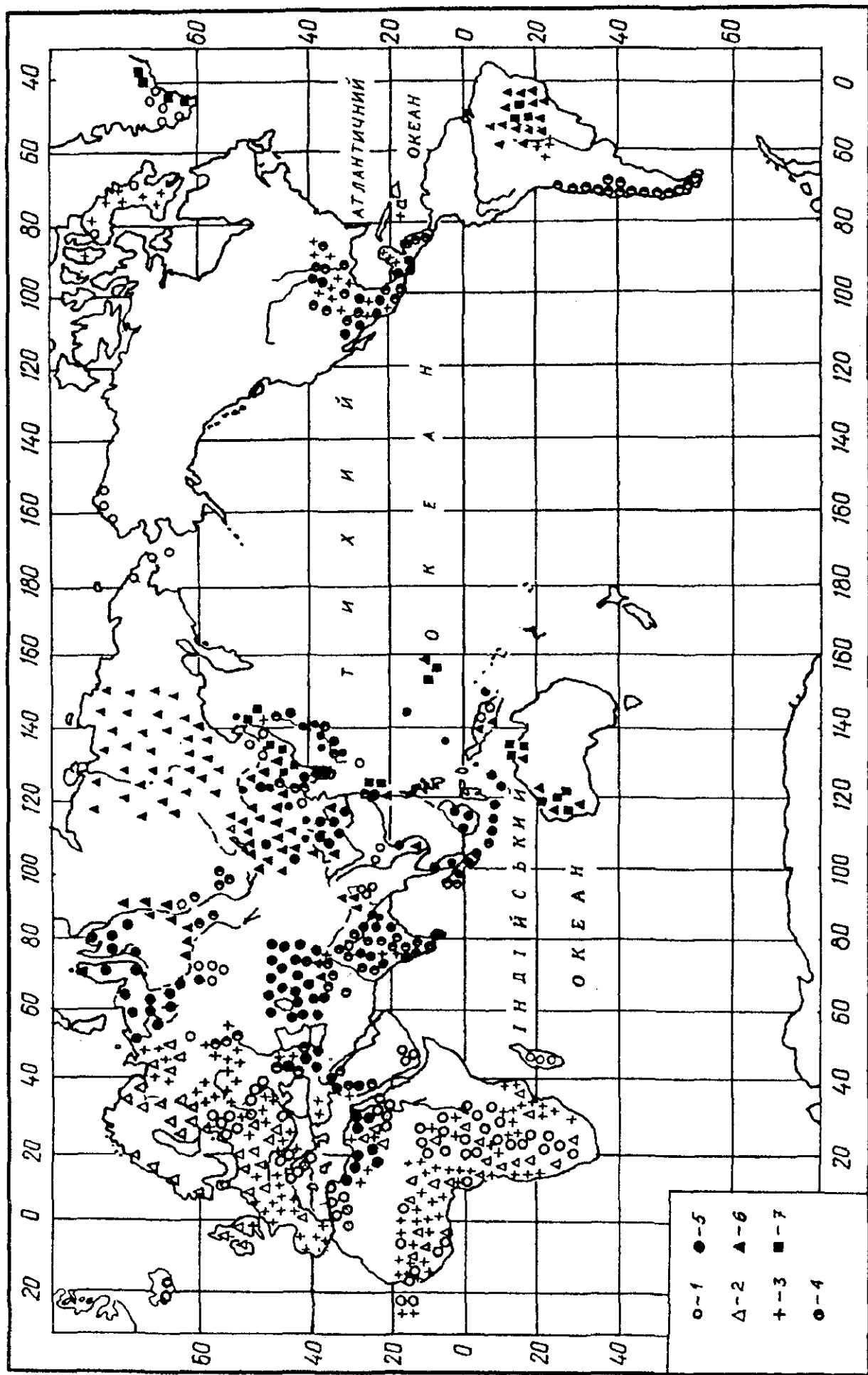
Міжгрупові відмінності простежуються і в розподілі інших дерматогліфічних ознак. Наприклад, європейцям характерне відносно високе, а азійцям — низьке розташування головних ліній долоні А, В, С, D, що вплинуло на величину індексу Каммінса. Крім того, європейцям властиві вищі, ніж азійцям, відсотки узорів на гіпотенарі й додаткових міжпальцевих узорів і, навпаки, нижчі — осьових карпальних трирадіусів (табл. 16).

За даними Г. Вайльдера, Г. Каммінса та ін., за частотою узорів на гіпотенарі індіанці Америки (3,7—20,5 %) близькі до етнічних груп Центральної та Північної Азії, а негри Африки (10,9—39,6 %) — до європейців.

Таблиця 16

Варіації головних ознак шкірного рельєфу серед європейських та азійських народів

Групи	Ознаки	Індекс Каммінса	Узори на гіпотенарії	Осьові карпальні трирадіуси	Міжпальцеві додаткові трирадіуси
Європейці		8—9	30—40	50—65	до 40
Народи Центральної та Північної Азії		6,5—7,5	10—20	70—80	до 15

Географічні варіації дельтового індексу: 1 - менше 11; 2 - 11 - 11,99; 3 - 12 - 12,99; 4 - 13 - 13,99;
 5 - 14 - 14,99; 6 - 15 - 15,99; 7 - 16 і вище

Гематологічні ознаки

Численними дослідженнями засвідчена нерівномірність розподілу *груп крові системи АВО* серед населення земної кулі. Так, група 0 (I) різко переважає в індіанців південного заходу США та Південної Америки (до 100 %) і досить часто трапляється в аборигенів Австралії (на північному сході континенту — до 80—90 %). Група А (II) поширена на Європейському континенті, в Австралії та Океанії, досягаючи світового максимуму серед полінезійців острова Таїті (близько 60 %). В африканських народів вона не перевищує 20 %. Відносно високі відсотки групи В (III) властиві населенню Центральної та Південно-Східної Азії (20—30 %). Група АВ (IV) загалом рідко трапляється серед народів земної кулі і цілком відсутня в індіанців Америки (табл. 17).

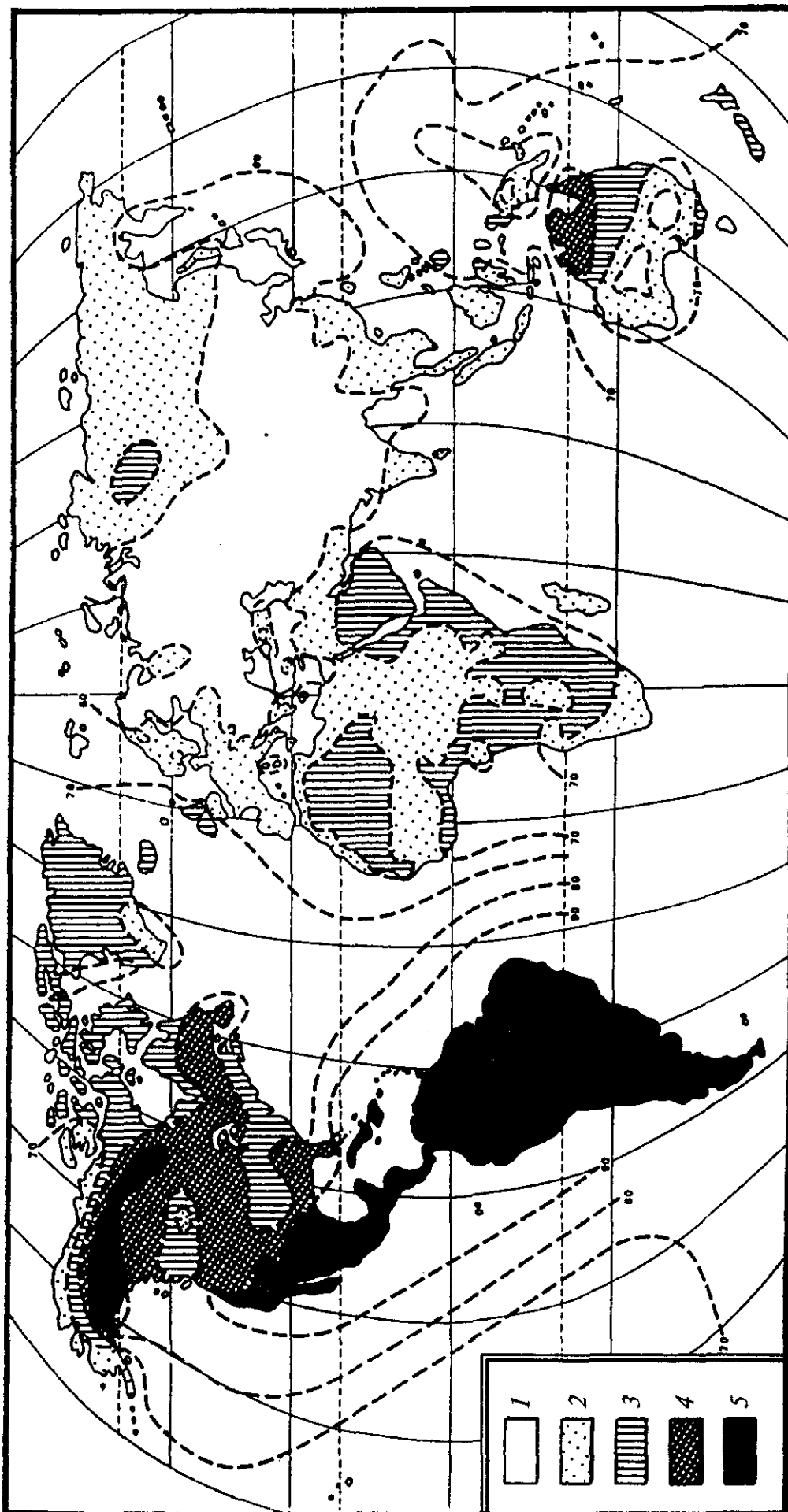
Таблиця 17

Розподіл (у %) груп крові системи АВО у різних народів світу

Етнічна група, територія	Групи крові			
	0 (I)	A (II)	B (III)	AB (IV)
Англійці	46,4	42,6	7,8	3,2
Французи	43,0	45,6	8,2	3,3
Китайці	34,2	30,8	27,7	7,8
Японці	30,6	37,7	22,3	9,5
Індуси	30,6	22,1	8,1	8,2
Негри Африки	55,4	24,3	20,2	1,1
Аборигени Австралії	53,0	43,0	2,0	0,0
Полінезійці	35,6	57,9	4,6	1,9
Індіанці Венесуели	100,0	0,0	0,0	0,0
Індіанці Південної Америки	98,4	1,5	0,0	0,0

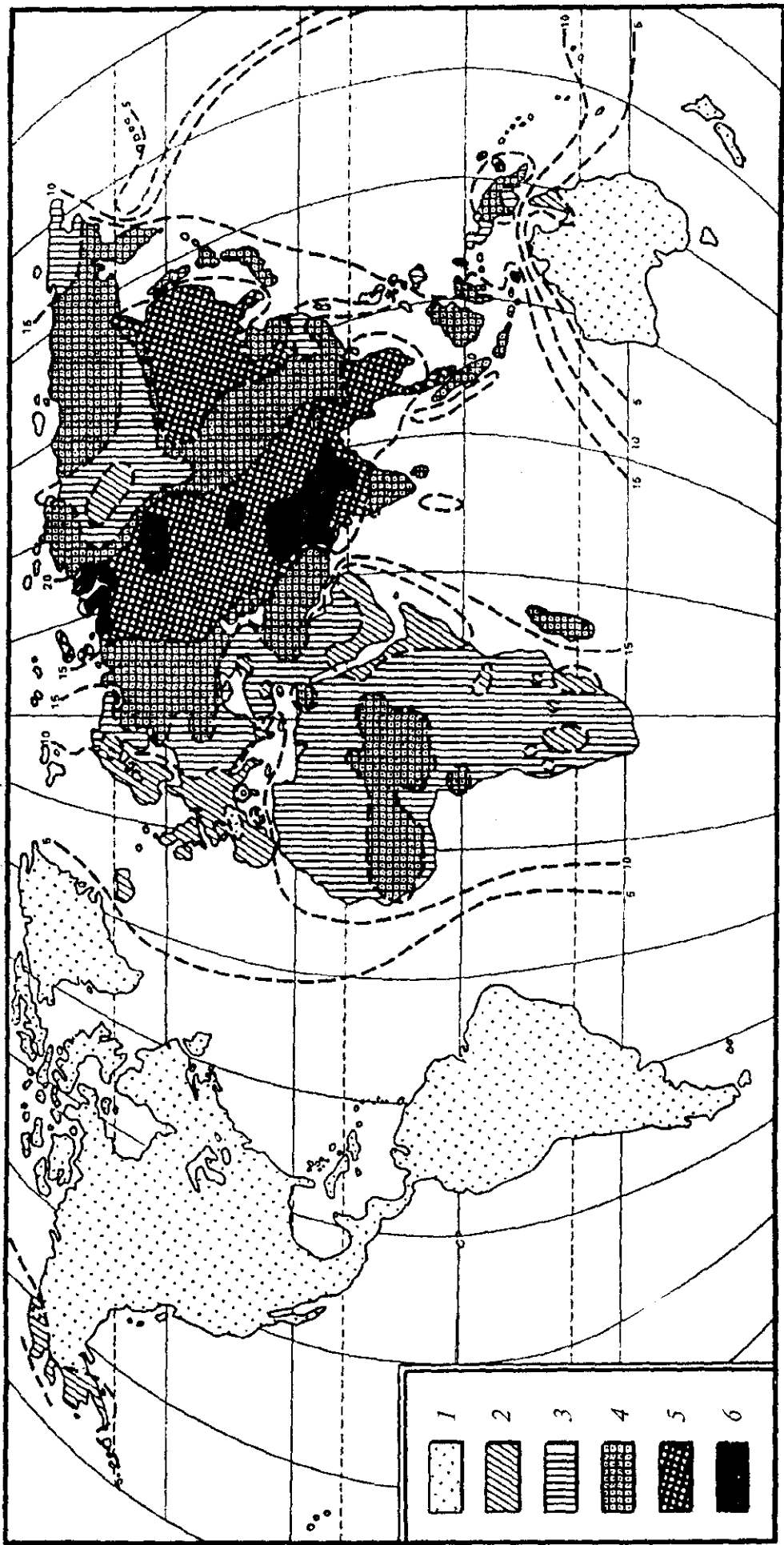
Система MN. Близько половини жителів Євразії та Східної Африки мають обидва фактори — М і N, а в іншій половині вони розподілені приблизно порівну. В індіанців Південної Америки переважає група М, яка сягає 85 %. Що ж до людності Західної Африки, аборигенів Австралії та папуасів Нової Гвінеї, то в них, навпаки, переважає антиген N. До того ж у пігмеїв Нової Гвінеї група М відсутня взагалі (табл. 18).

Система резус. Різке переважання резус-позитивності властиве населенню Центральної, Східної та Південно-Східної Азії (монголам, китайцям, японцям та ін.), індіанцям Америки, аборигенам

Географічний розподіл частот групи 0 (I) системи АВ0:

1 – 50 – 60 %; 2 – 60 – 70 %; 3 – 70 – 80 %; 4 – 80 – 90 %; 5 – 90 – 100 %

Географічний розподіл частот групи В (III) системи АВ0: 1 – 0 – 5 %; 2 – 5 – 10 %;
 3 – 10 – 15 %; 4 – 15 – 20 %; 5 – 20 – 25 %; 6 – 25 – 30 %

Австралії, мешканцям Полінезії, де частота антигена D зазвичай перевищує 80 %, а в деяких випадках сягає 100 %. У Південній, Південно-Західній Азії та Африці (південніше Сахари) його концентрація знижується до 70—80 %; ще нижча вона в Північній Африці та на Європейському континенті.

Таблиця 18

Розподіл груп крові системи MN у різних народів світу (%)

Етнічна група	M	N	MN
Англіїці	29,0	24,0	47,0
Італійці	37,6	13,7	48,6
Португальці	26,8	22,7	50,5
Чехи	33,5	17,2	49,3
Росіяни	35,9	16,7	47,4
Японці	31,9	15,9	52,2
Китайці	30,0	19,1	50,9
Індуси	30,0	19,1	50,9
Індіанці Південної Америки	84,5	11,1	14,4
Полінезійці	32,4	16,6	51,0
Папуаси	2,1	8,0	17,9
Пігмеї Нової Гвінеї	0,0	80,4	18,4

Середня кількість резус-негативних осіб у Європі складає приблизно 15 %. Світовий максимум цієї ознаки (40—50 %) властивий баскам — невеликій за чисельністю етнічній групі, що мешкає в Північно-Західній Іспанії та Південно-Східній Франції.

Дієго-фактор найчастіше трапляється в індіанців Південної Америки (до 40 %), значно рідше — Північної Америки (5—10 %), дуже рідко — серед етнічних груп Східної та Південно-Східної Азії. Він відсутній в Європі, Африці, Центральній Азії, Австралії та Океанії.

ЗАГАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО РАСИ

Головні принципи расових класифікацій

Серед сучасного населення земної кулі розрізняють окремі таксономічні підрозділи, яким властиве певне сполучення спадкових ознак фізичної будови (генофонд). Починаючи з першої половини ХІХ ст. ці підрозділи позначаються термінами “раса”, “географічна раса”, “расовий комплекс”, “расовий тип” і т. п. Загалом *раси* — це великі групи людей, об’єднані спільністю походження та комплексом подібних морфологічних рис. Останнім часом для характеристики рас дедалі ширше застосовуються також деякі фізіологічні ознаки (групи крові та ін.).

Усі сучасні расові класифікації базуються на ієрархічному принципі: кілька основних — великих — рас діляться на малі раси та антропологічні типи. При визначенні їхньої кількості беруться до уваги межі поширення, спільність походження та ступінь морфологічної схожості певних комплексів фізичної будови. Загальноприйнятою є теза про таксономічну нерівноцінність расових ознак: з-поміж них виділяють давні, які охоплюють великі ареали (наприклад, кучеряве волосся у Тропічній Африці, різко виступаючий ніс у Європі, Західній Азії), та пізні, котрі характеризуються “мозаїчною” мінливістю.

Значний вплив на розвиток расознавства мала класифікація, запропонована *Й. Денікером* у 1902 р. Він виділив шість великих груп (стовбурів), які включають 29 локальних (малих) рас (табл. 19). Класифікація французького вченого побудована на суто морфологічних принципах (причому найбільш цінними ознаками він вважав форму волосся та колір шкіри). Це її перевага й недолік одночасно: з одного боку, на відміну від своїх попередників *Денікер* цілком відмовився від етнографічних, лінгвістичних чи психологічних характеристик, а з іншого — недостатньо враховував роль географічного фактора, що й призвело до певних прорахунків: наприклад, негроїдні австралійці потрапили до однієї групи з європеїдними асирійцями.

Подальший розвиток расознавства пов’язаний з утвердженням еволюційного принципу, за яким сучасні расові комплекси виникли на різних етапах історичного розвитку людства. Одним із перших його застосував нідерландський мандрівник і вчений *Штраці* (1904). Розділивши раси на давні — “протоморфні”, перехідні — “метаморфні” та пізні — “архіморфні”, він відніс до протоморфних бушменів, негрів, негритосів, полінезійців, частину американ-

ських індіанців; до метаморфних — “жовто-світлошкірі” народи Східної Європи й Західного Сибіру й “чорно-світлошкірі” Індії та Індокитаю; до архіморфних — більшість сучасних європеїдів, монголоїдів і негроїдів.

Таблиця 19

Класифікація рас (за Й. Денікером)

Головні стовбури	Характеристики головних стовбурів	Локальні раси	Характеристики локальних рас
Група А	шерстеподібне волосся, широкий ніс	бушменська	жовта шкіра, стеатопігія, малий зріст, довгоголовість
		негритоська	червонувато-бура шкіра, дуже малий зріст, середня ширина голови
		негрська	чорна шкіра, високий зріст, довгоголовість
		меланезійська	чорнувато-бура шкіра, середній зріст, довгоголовість
Група В	кучеряве чи хвилясте волосся	ефіопська	червонувато-бура шкіра, вузький ніс, довгоголовість
		австралійська	шоколадно-бура шкіра, широкий ніс, середній зріст, довгоголовість
		дравідська	чорнувато-бура шкіра, широкий чи вузький ніс, малий зріст, довгоголовість
		асироїдна	світла смугла шкіра, вузький, випуклий, з товстим кінчиком ніс, широкоголовість
		індо-афганська	світло-бура шкіра, чорне волосся, вузький, прямий чи випуклий ніс, високий зріст, довгоголовість
Група С	хвилясте, чорне або темне волосся, темні очі	арабська, або семітська	смугла шкіра, чорне волосся, орлиний ніс, виступаюча потилиця, обличчя продовгувате, у вигляді еліпса, довгоголовість, високий зріст

Продовження таблиці 19

Головні стовбури	Характеристики головних стовбурів	Локальні раси	Характеристики локальних рас
Група С	хвилясте, чорне або темне волосся і темні очі	берберська	смугла шкіра, чорне волосся, прямий, грубих обрисів ніс, довгоголовість, продовгують чотирикутне обличчя, високий зріст
		південно-європейська	смугла шкіра, чорне волосся, прямий тонкий ніс, видовжене обличчя овальної форми, високий зріст, середня відносна ширина голови
		іберо-острівна	смугла шкіра, чорне волосся, малий зріст, довгоголовість
		західно-європейська	матово-біла шкіра, темно-русяве волосся, малий зріст, круглоголовість, круглолицість
		адриатична	матово-біла шкіра, темно-русяве волосся, круглоголовість, високий зріст, видовжене обличчя
Група D	хвилясте чи пряме волосся, блондини зі світлими очима	північно-європейська	рожево-біла шкіра, часто хвилясте, рудувате волосся, високий зріст, довгоголовість
		східно-європейська	рожевувано-біла шкіра, пряме волосся лляного кольору, малий зріст, круглоголовість
Група E	пряме чи хвилясте чорне волосся, темні очі	айнська	світло-бура шкіра, дуже волохате тіло, широкий увігнутий ніс, довгоголовість
		полінезійська	жовта шкіра, не дуже волохате тіло, часто випуклий ніс, високий зріст, обличчя, що має вигляд еліпса, часто круглоголовість

Головні стовбури	Характеристики головних стовбурів	Локальні раси	Характеристики локальних рас
Група Е	пряме чи хвилясте чорне волосся, темні очі	індонезійська	жовта шкіра, не дуже волохате тіло, малий зріст, сплющений, іноді ввігнутий ніс, виступаючі вилиці, обличчя у вигляді ромба, довгоголовість
		південно-американська	жовта шкіра, не дуже волохате тіло, малий зріст, прямий чи ввігнутий виступаючий ніс, часто довгоголовість
Група F	пряме волосся	північно-американська	яскраво-жовта шкіра, прямий чи орлиний ніс, високий зріст, середня ширина голови
		середньо-американська	яскраво-жовта шкіра, прямий чи орлиний ніс, малий зріст, круглоголовість
		патагонська	яскраво-жовта шкіра, прямий ніс, високий зріст, круглоголовість, обличчя чотирикутної форми
		ескімоська	жовто-бура шкіра, малий зріст, кругле сплюснуте обличчя, довгоголовість
		лопарська	жовтувато-біла шкіра, кирпатий ніс, малий зріст, круглоголовість
		угорська	жовтувато-біла шкіра, прямий чи ввігнутий ніс, вилиці, що виступають, малий зріст, часто довгоголовість
		турко-татарська	жовтувато-біла шкіра, прямий ніс, середній зріст, круглоголовість
		монгольська	блідо-жовта шкіра, вилиці, що виступають, епікантус, круглоголовість

Еволюційний принцип був розвинутий *Е. Ейкштедтом* (1934), який розділив людство на три великі групи — лейкодермів (світлошкірих), ксантодермів (жовтошкірих) та меланодермів (чорношкірих), виокремивши в їхніх межах головні расові комплекси (“кола рас”): ізольовані “бічні” раси, що відділилися ще на ранніх етапах расоутворення; “перехідні”, котрі поєднують риси кількох рас; і так звані “своєрідні”, які ухиляються від головного расового стовбура (табл. 20).

Таблиця 20

Класифікація рас (за *Е. Ейкштедтом*)

	Лейкодерми	Меланодерми	Ксантодерми
Кола рас	європіди	негріди	монголіди
“Бічні” раси	полінезиди	меланезиди	індіаніди
Перехідні форми	айнуїди	австраліди	коісаніди
Своєрідні раси	веддіди	пігміди	ескіміди

До європідного кола рас входять:

- а) депігментовані північні раси; північна й східноєвропейська;
- б) центральні: альційці, динаріди, вірменіди й тураніди;
- в) південноєвразійські: середземноморська, східна, індійська.

До негрідного кола рас входять:

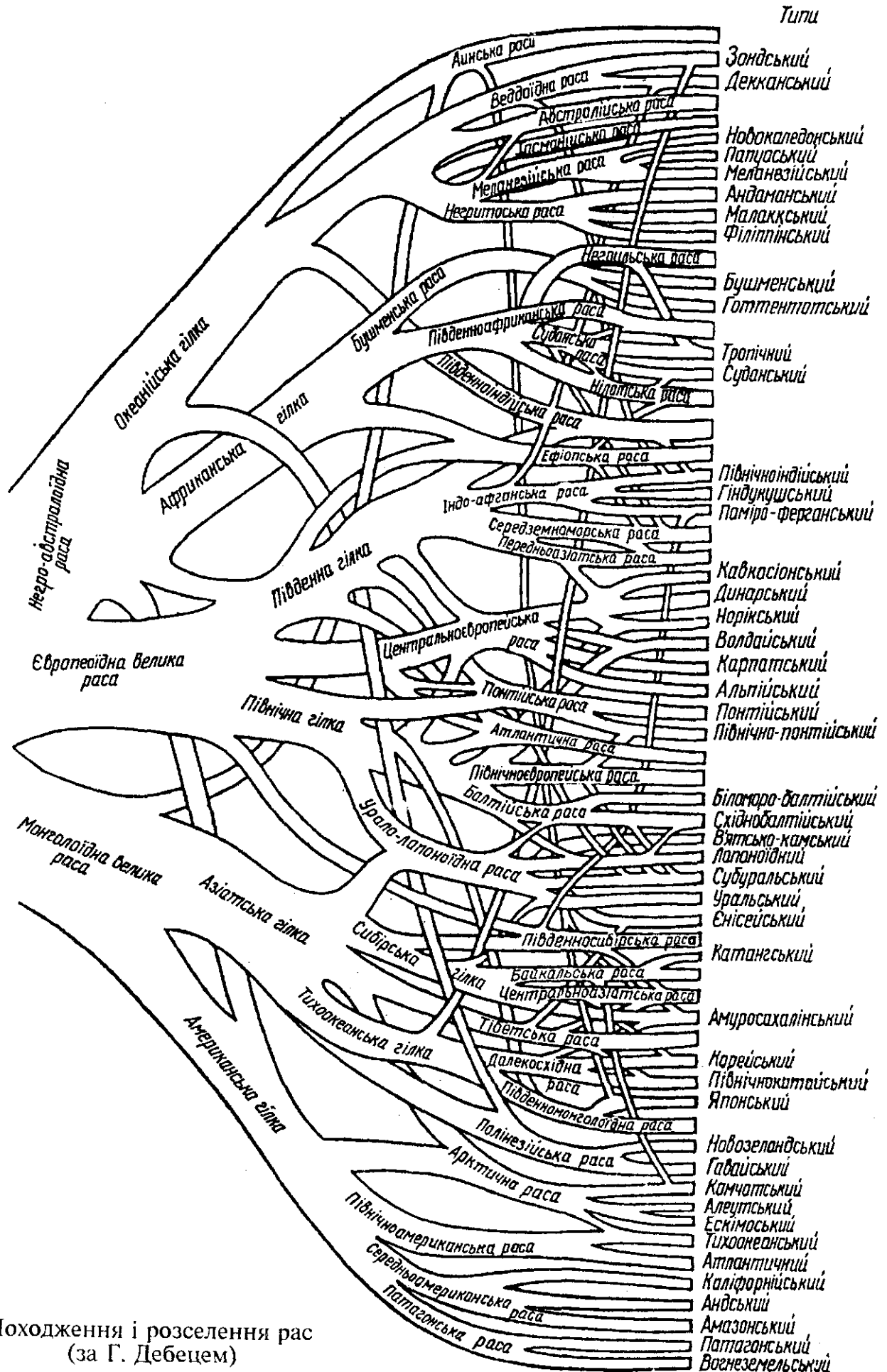
- а) контактна з європідами: ефіопська;
- б) саванні: суданська, нілотська, бантоїдна;
- в) тропічна гірська: палеонегроїдна.

До монголідного кола рас входять:

- а) контактна з європідами: сибіріди;
- б) північні: тунгіди, сініди;
- в) південна: палеомонголоїдна.

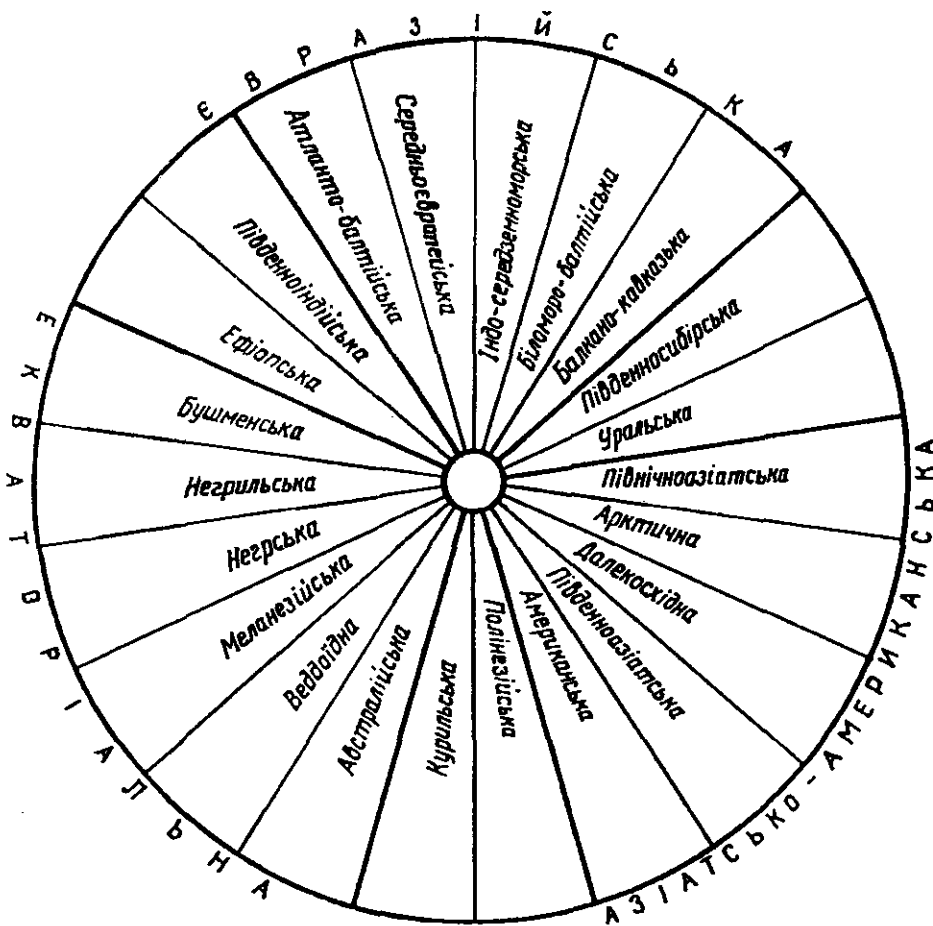
На думку фахівців, схема *Ейкштедта* загалом досить вдало поєднує морфологічні, географічні та еволюційні підходи до расової систематики. На близьких принципах базуються також класифікації *В. Бунака* (1956) та *Г. Дебеця* (1958). Вони мають вигляд еволюційних куща й дерева. Обом схемам властива потрійна ієрархія: стовбур, з якого ростуть великі гілки (сучасні великі чи архаїчні малі раси, що у свою чергу розгалужуються на менші малі раси чи антропологічні типи). Переплетіння гілок на схемі *Г. Дебеця*, за автором, відбиває процеси змішування у расотворенні.

Великого поширення у фаховій, навчальній та науково-популярній літературі набула расова класифікація московських учених *Я. Рогінського* та *М. Левіна*, вперше вміщена ними у підручнику “Антропология” (1955). Тут виділено три великі раси: екваторіальна,

Походження і розселення рас
(за Г. Дебецем)

або австрало-негроїдна; євразійська, або європеїдна; азійсько-американська, або монголоїдна, в рамках яких виокремлюються малі раси. Так, євразійська раса складається з атланти-балтійської, середньоевропейської, індо-середземноморської, біломоро-балтійської та балкано-кавказької; екваторіальна — з бушменської, негрільської, негрської, меланезійської, ведоїдної, австралійської; азійсько-американська — з північноазійської, арктичної, далекосхідної, південноазійської, американської. Між євразійською й екваторіальними расами розміщуються “перехідні” — південноіндійська та ефіопська, між євразійською та азійсько-американською — південносибірська та уральська, між екваторіальною й азійсько-американською — курилська та полінезійська. В основі даної класифікації лежать географічний, морфологічний і частково еволюційний принципи. Вона зручна й доступна для сприймання, однак значно поступається тим, які повніше враховують ієрархію расових комплексів.

Класифікація рас (за Я. Рогінським та М. Левіним)

Попри розмаїття расових класифікацій, перелік котрих можна було б продовжити, між ними є багато спільного. Як правило, вони розрізняють три великі угруповання: європеїдів (лейкохроїдів,

кавказоїдів, євразійців), що поділяються на світло- й темнопігментовані варіанти; монголоїдів (ксантохроїдів, азійсько-американську расу) з далекосхідними, північно-, південноазійськими, американоїдним та ескімосоїдним типами; негроїдів (меланхроїдів, екваторіальну, або негро-австралоїдну, расу) із власне негроїдним, бушменським, австралійським, меланезійським і пігмейським, чи негрільським, типами. До рангу самостійних або змішаних рас часто потрапляють ефіопська (східноафриканська), ведоїдна, дравідська (південноіндійська), айнська (курульська), полінезійська, уральська та південносибірська. Малі раси, кількість яких у різних класифікаціях коливається здебільшого від 20 до 30, розділяються на антропологічні типи, а ті у свою чергу — на популяції, тобто ареальні групи людей, пов'язані між собою спільністю походження. Усі сучасні вчені дотримуються видової єдності людства, розглядаючи раси як таксономічні одиниці виду *Homo sapiens*. Підкреслюється, що в його рамках раси вільно схрещуються між собою й дають плодюче потомство.

Коротка морфологічна характеристика основних расових груп

Майже половину населення земної кулі охоплює велика європеїдна раса. Вона характеризується світлим або трохи смуглявим кольором шкіри; світлим, змішаним і темним забарвленням очей; м'яким, здебільшого прямим чи хвилястим, рідше — кучерявим волоссям, колір якого варіює від світлих до темних відтінків; вузьким прямим, опуклим або ввігнутих носом із середнім чи високим переніссям; вузьким або середнім за шириною лицем, добре або середньо профільованим як у горизонтальній, так і у вертикальній площинах. Складка верхньої повіки досить розвинута у північних групах і майже відсутня на півдні Європи; епікантус трапляється рідко, головним чином на півночі та на сході ареалу даного расового комплексу. Третинний волосяний покрив виражений добре або середньо. Зріст варіює від дуже високого до середнього, пропорціям тіла властива мезоморфія. Лопатоподібні різці, як правило, відсутні або не перевищують 5—7 %. Дельтовий індекс низький.

Основним ареалом проживання носіїв великої європеїдної раси до географічних відкриттів кінця XV—XVI ст. була територія Європи, Північної Африки, Передньої та Центральної Азії. Тепер ця раса широко представлена також на Американському континенті (особливо в Північній Америці), у Сибіру й на Далекому Сході, в Австралії та в Південній Африці.

Велика монголоїдна раса, риси котрої властиві приблизно чверті населення земної кулі, характеризується смуглявою шкірою жовтуватих відтінків; темним, іноді чорним, із синюватим вилицком, жорстким прямим, іноді хвилястим волоссям; здебільшого плескатим обличчям із помітно виступаючими вилицями; досить вузьким носом із невисоким або середнім за висотою переніссям; добре вираженими складкою верхньої повіки та епікантусом, який в окремих групах властивий 90—95 % носіїв цієї раси; слабо розвинутою бородою й майже повністю відсутнім третинним волоссяним покривом на тілі; середньою товщиною губ; в основному середнім зростом; дуже високим відсотком лопатоподібних різців (до 80—90 %) і завиткових узорів на кінчиках пальців. У американських індіанців, особливо на півночі континенту, ніс виступає досить сильно, а епікантус трапляється рідко. Монголоїдна раса поширена у Центральній, Північно-Східній і Південно-Східній Азії, а також в Америці.

Велика негроїдна раса, яка охоплює менше 10 % населення земної кулі, визначається темним (від брунато-жовтуватого до жовто-бурого) кольором шкіри; карими, широко відкритими очима. Форма волосся — від дуже кучерявого до хвилястого, ніс дуже широкий з середньовисоким та низьким переніссям. Обличчя здебільшого вузьке або середнє за шириною, губи товсті, зубний відділ обох щелеп виступає вперед (альвеолярний прогнатизм); горизонтальне профілювання обличчя середнє або сильне; складка верхньої повіки розвинута слабо; епікантус у дорослих, як правило, відсутній. Зріст варіює від дуже високого до дуже низького. Крім того, між африканськими й австрало-тихоокеанськими популяціями спостерігаються значні відмінності в частоті лопатоподібних форм верхніх різців і величині дельтового індексу.

В минулому негроїдна раса була поширена в Африці південніше Сахари, в Азії (на Зондських та Філіппінських островах), у Меланезії, Австралії, Новій Зеландії й Тасманії. В XIX ст. тасманійці були повністю винищені англійськими колонізаторами. Внаслідок работоргівлі великі групи негрів — вихідців з Африки нині мешкають на Американському континенті.

Співвідношення расових, етнічних та лінгвістичних характеристик

Поняття “популяція”, “раса”, “етнос” мають одну спільну ознаку — єдність ареалу, яка принаймні існувала в минулому. Ця єдність стимулює активний обмін інформацією (генетичною —

Основні ознаки великих рас (за Я. Рогінським)

Ознаки (розміри в мм, кути в град.)	Екваторіальна	Євразійська	Азійсько-американська
Колір шкіри	темний (у бушменів жовтувато-бурий)	світлий або смаглявий	світлий або смаглявий (часто жовтуватий)
Форма волосся	кучеряве або хвилясте	пряме або хвилясте	пряме, часто жорстке
Колір волосся та очей	темні	від темних до світлих	темні
Ріст бороди	від слабкого до дуже сильного	сильний або дуже сильний	слабкий
Епікантус	відсутній (є у бушменів)	відсутній	присутній (у індіанців майже відсутній)
Ширина носа	40—50	34—36	35—42
Надперенісся	низьке та середнє	високе	низьке та середнє (у індіанців високе)
Виступання носа	слабке	сильне	від слабкого до сильного
Профіль верхньої губи	прохейлія	ортохейлія	прохейлія
Товщина губ	товсті та дуже товсті	тонкі та середні	середні та товсті
Череп:			
Носовий показник	51—60 (середній або великий)	43—49 (малий)	43—53 (малий або середній)
Назомолярний кут	140—142 (середній), у бушменів 146	близько 135 (малий)	145—149 (великий)
Верхня висота обличчя	62—71 (мала та середня)	66—74 (мала та середня)	70—80 (середня і велика)
Ширина вилиць	121—138 (мала та середня)	124—139 (мала та середня)	131—145 (середня і велика)
Висота орбіти	30—34 (низька та середня)	33—34 (середня)	34—37 (велика)

Екваторіальна велика раса (за Я. Рогінським)

Ознаки (розміри в мм)	Раси					
	Австралійська	Ведоїдна (цейлонська)	Меланезійська	Негрська (центрально-африканська)	Негрільська (центрально-африканська)	Бушменська (південно-африканська)
Колір шкіри	темний	темний	темний	темний	темний	жовтувато-бурий
Колір волосся	темний	темний	темний	темний	темний	темний
Колір очей	темний	темний	темний	темний	темний	темний
Форма волосся	хвилясте	хвилясте	кучеряве	сильно кучеряве	сильно кучеряве	сильно кучеряве
Ріст бороди	рясний	слабкий	рясний	слабкий	середній	слабкий
Ширина носа	46—50 (дуже велика)	близько 40 (середня)	41—47 (велика)	43—45 (велика)	близько 45 (велика)	39—41 (середня)
Носовий показник	97—104	82—94	85—99	90—100	97—111	73—92
Товщина губ	товсті	товсті	товсті	дуже товсті	середні	товсті
Горизонтальне профілювання обличчя	середнє	середнє	середнє	середнє	середнє	слабке (лице плескате)
Череп:						
Висота орбіти	33—33,5	33	29—33	34	—	31
Носовий показник	55—57	53	51—60	54—58	—	57—60
Верхня висота обличчя	61—71	61	62—69	68—69	—	62

Ознаки (розміри в мм)	Раси					
	Австралійська	Ведоїдна (цейлонська)	Меланезійська	Негрська (центрально-африканська)	Негрільська (центрально-африканська)	Бушменська (південно-африканська)
Ширина вилиць	134—139	124	123—137	128—134	—	121—126
Лицевий кут	78	84	77—82	78—81	—	—
Поздовжній діаметр	188	179	167—184	180—189	—	179—183
Поперечний діаметр	132	128	129—136	130—139	—	132—136
Висотний діаметр	133	133	130—139	129—137	—	125—131
Черепний показник	71	72	72—82	71—77	—	73—75
Надбрівні дуги	сильні	середні	середні та сильні	слабкі	слабкі та середні	від слабких до сильних
Зріст (см)	166—170	152—159	148—168	160—180	144—149	144—160
Область розселення	Австралія	Південна Індія, Цейлон, внутрішні області Малакки, Суматри, Борнео-Целебесу	Меланезія, Філіппіни, Малакка, Андаманські о-ви, Тасманія	Африка на південь від Сахари	Центральна Африка	Південно-Західна Африка

Євразійська велика раса (за Я. Рогінським)

Ознаки (розміри в мм)	Раси				
	Атланти- балтійська	Середньо- європейська (група варіантів)	Індо- середземноморська	Біломоро- балтійська	Балкано-кавказька
Колір шкіри	дуже світлий	дуже світлий	смуглявий або світлий	дуже світлий	смуглявий або світлий
Колір волосся	світлий	середній	темний	світлий	темний
Світлі очі (%)	70—80	30—50	0—15	55—60	0—20
Форма волосся	пряме	пряме і хвилясте	хвилясте, інколи пряме	пряме	пряме чи хвилясте
Ріст бороди	рясний	рясний або середній	рясний або середній	середній	дуже рясний
Носовий показник	58—65	59—68	61—66	71—72	59—67
Випукла спинка носа (%)	20—55	20—50	20—50	0—6	40—60
Увігнута спинка носа (%)	3—20	3—15	3—7	близько 40	3—10
Поздовжній діаметр	192—198	184—195	188—195	185—190	179—194
Поперечний діаметр	154—161	151—161	140—151	151—153	154—162
Головний показник	78—84	79—86	74—78	79—83	83—89
Ширина вилиць	139—145	138—143	129—137	близько 140	140—147
Лицевий показник	82—90	81—91	90—94	близько 86	85—87
Зріст (см)	168—175	165—169	162—172	164—169	165—177
Область розселення	Північно-Захід- на Європа	Середня смуга Європи	Південна Європа, Північна Африка, Аравія, Ірак, Пів- денний Іран, Пів- нічна Індія	Південно-Схід- на Європа	Балканський півострів, Кав- каз, Західний Іран

Азійсько-американська велика раса (за Я. Рогінським)

Ознаки (розміри в мм, кути в град.)	Раси				Американська
	Північноазійська	Арктична	Далекосхідна	Південноазійська	
Пряме волосся (%)	90—100	90—100	близько 100	85—100	різко переважає
Жорстке волосся (%)	40—75	60—95	80—95	100?	100?
Колір волосся (№ 27, 4) (%)	75—90	90—100	близько 100	100	100
Колір шкіри	світлий або смуглявий	смуглявий	смуглявий	смуглявий	смуглявий
Колір очей (% змішаного відтінку)	15—50	0—10	0	0	0
Епікантус (%)	50—80	30—50	близько 70	15—50	у дорослих рідко
Ріст бороди	дуже слабкий	помірний	слабкий	слабкий	слабкий
Довжина носа	50—55	50—55	51—52	45—50	59
Ширина носа	35—38	36—39	37	38—42	42
Носовий показник	70—77	70—77	70	74—88	70
Увігнута спинка носа (%)	5—40	10—40	15	15—60	дуже рідко
Випукла спинка носа (%)	3—20	5—25	25	0—15	74
Товсті губи (%)	до 30	до 40	40	70—80	товстіші, ніж у європейців

Ознаки (розміри в мм, кути в град.)	Раси					
	Північноазійська	Арктична	Далекохідна	Південноазійська	Американська	
Нижньощелепна ширина	115—117	116—120	105	—	—	
Ширина вилиць	147—151	143—149	148	136—141	151	
Висота обличчя (від перенісся)	120—125	120—128	125	109—117	128	
Череп:						
Ширина вилиць	142—143	137—141	131—136	132—136	139—145	
Верхня висота обличчя	75—80	77—79	72—76	66—74	69—76	
Орбітний показник	81—86	81—84	81—86	79—85	78—84	
Носовий показник	48—49	43—44	46	48—55	42—51	
Лицевий кут	87—88	84—86	81—86	82—84	79—84	
Назомолярний кут	145—149	145—148	145—147	143—145	136—143	
Кут носових кісток	18—22	21—25	14—19	12—20	—	
Черепний показник	75—85	77—78	76—81	77—88	73—86	
Зріст (см)	157—164	158—165	167—169	155—163	153—174	
Область розселення	Сибір на схід від Єнісею	Північно-Східна Азія, Крайня Північ Америки	Північний Китай та прилеглі області	Південний Китай, Індонезія	Американський материк, окрім Крайньої Півночі	

через шлюби, культурною — шляхом спілкування), сприяючи виробленню спільного генофонду й відносної одноманітності мовних і культурних характеристик. Наслідком цих процесів є певні паралелі між фізичним типом та етнічними рисами, які на побутовому рівні сприяють утвердженню думки про внутрішній причинний зв'язок між зовнішністю людей та їхньою національністю.

Палеоантропологічні дані свідчать про те, що на ранніх етапах розвитку людського суспільства найдавніші етнічні спільності — роди і племена — за своїми фізичними рисами могли бути доволі однорідними. Однак безперервні міграції, які стали дуже інтенсивними вже в добу неоліту (VI—IV тис. до н. е.), сприяли активному змішуванню людських колективів, що спричинювало зміни в їхньому генофонді. Особливого розмаху метисація набула після Великих географічних відкриттів. Це привело до того, що нині межі расових та етнічних угруповань здебільшого не збігаються.

Сучасні етноси, як правило (хоча й не завжди), однорідні на рівні великих рас, рідше малих, дуже рідко — антропологічних типів. Наприклад, більшість європейських народів належить до однієї великої раси — європеїдної. Однак в антропологічному складі французів, німців, італійців, поляків тощо виокремлюються різні морфологічні варіанти, які суттєво відрізняються між собою. Так, у Південно-Західній Франції поширені риси індо-середземноморської, у Південно-Східній — альпійської, у Північно-Західній — атлантико-балтійської рас (типів).

Ще кращою ілюстрацією тези про незбіг етнічних і расових характеристик є американський народ: незалежно від кольору шкіри чи, скажімо, форми волосся всі громадяни США — нащадки європейських колоністів, корінних жителів континенту й африканських невольників — мають однакову національну самосвідомість: американець.

Схожі закономірності простежуються й при зіставленні лінгвістичних та антропологічних класифікацій народів світу. В деяких випадках (особливо на рівні великих рас та мовних сімей) між ними справді можна провести доволі чіткі паралелі. Наприклад, більшість негроїдів Африки розмовляє мовами нігерійсько-кордофанської, а більшість монголоїдів Азії — китайсько-тибетської мовних сімей. Однак мовна спорідненість ще не є запорукою схожості морфологічних ознак.

Цю тезу можна проілюструвати прикладом з тюркомовними народами: деякі з них характеризуються яскраво вираженими монголоїдними рисами (якути), інші належать до південних європеїдів (азербайджанці, гагаузи), ще одні — до перехідних типів, що склались у процесі взаємодії кількох антропологічних компонентів (казахи, чуваші та ін.).

З іншого ж боку, носії різних за походженням мов можуть мати близький комплекс антропологічних ознак. Зокрема, світлопігментований північноєвропеїдний тип (раса) поширений і серед германських народів (частина німців, шведів, норвежців, англійців та ін.), і серед фіномовних етнічних груп (естонців і фінів), серед литовців (литовців і латишів), і серед західних і східних слов'ян (північних поляків, росіян, частини білорусів).

Отже, між расою, етносом і мовою немає внутрішнього причинного зв'язку. Є французький народ, але не існує “французької раси”, є германські, слов'янські, тюркські мови, але немає “германської”, “слов'янської” чи тюркської рас.

АНТРОПОЛОГІЧНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ЗЕМНОЇ КУЛІ

Європа

Це — область поширення різновидів великої європеїдної раси, які, на думку багатьох фахівців, у загальних рисах склалися ще в добу неоліту (VI—II тис. до н. е.). Хоча сучасна європейська людність має вкрай мішаний характер, у розподілі деяких антропологічних ознак на континенті все ж можна простежити певні закономірності. Це насамперед стосується пігментації. Ще *Томас Гекслі*, вказавши, що північним європеїдам властиві світлі, а південним — темні відтінки забарвлення очей та волосся, розділив європейців на “ксантохроїв” і “меланхроїв”. Крім того, з півночі на південь, з одного боку, поступово зростає кількість людей із хвилястим волоссям, посилюється розвиток третинного волосяного покриву, частіше трапляються смугляві відтінки шкіри, а з іншого — зменшується кількість осіб із увігнутою спинкою носа та з послабленим розвитком складки верхньої повіки. Крім того, північні європеїди масивніші за південних і мають нижчі очні орбіти.

Одну з перших спроб класифікувати населення Європи зробив американський антрополог *I. Рінлей* (1899). Він виділив тут три раси: *тевтонську* (високорослу, світлопігментовану, доліхокефальну), поширену на півночі континенту; *альпійську* (середнього зросту, брахікефальну, більш темнооку й темноволосу), локалізовану в центральних, головним чином гірських, регіонах; *середземноморську* (темнопігментовану, середнього зросту, доліхокефальну), що складає

більшість населення Південної Франції, Південної Італії, Сицилії, Сардинії тощо.

Майже одночасно з'явилася класифікація *Й. Денікера* (див. табл. 19), який виокремив у Європі шість основних рас:

1) *північну* (зріст 173 см, доліхокефалія, світла пігментація), до якої близька другорядна підпівнічна раса (мезокефалія, дещо увігнута спинка носа), поширена на півночі Німеччини, у Фінляндії, Латвії, Литві;

2) *східну*, яка характеризується низьким зростом (154—163 см), брахікефалією, світлою пігментацією, увігнутою спинкою носа; ареалом цієї раси, до якої близька другорядна надвіслянська (мезокефальні низькорослі блондини), є Східна Європа;

3) *іберійсько-острівну* (довгоголова, темноволоса, зріст 161—162 см), поширену на Піренейському півострові, в Південній Італії, на Корсиці, Сардинії, Сицилії;

4) *західну* (зріст 163—165 см, брахікефалія, відносно темна пігментація), локалізовану в деяких центральних, переважно гірських, регіонах Європи;

5) *середземноморську* (темноволоса, доліхокефальна, зріст 166 см), розселену вздовж морської лінії від Гібралтару до гирла річки Тібр;

6) *адриатичну, або динарську* (темноволоса, брахікефальна, зріст 168—172 см), властиву населенню східного берега Адриатичного моря та півночі Балканського півострова; до неї, на думку автора, близька другорядна, нижча на зріст, темноволоса й брахікефальна піадріатична раса (Центральна Європа).

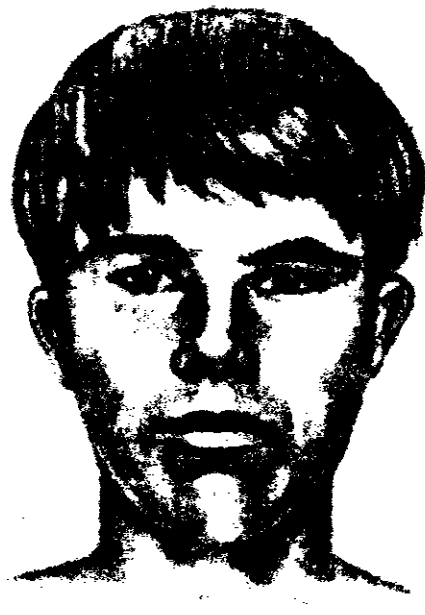
Більшість сучасних дослідників дотримується менш деталізованої схеми, виділяючи в Європі п'ять головних рас (або груп типів): *атланти-балтійську, біломоро-балтійську* (північні європеїди), *індо-середземноморську, балкано-кавказьку* (південні європеїди), *перехідну середньоевропейську*, тотожну альпійській та східній расам Ріплея й Денікера.

Атланти-балтійська раса локалізується на півночі Західної та Східної Європи. Вона представлена серед норвежців, шведів, шотландців, ісландців, данців, німців, фінів, естонців, латишів, литовців, поляків, росіян, білорусів. Крім того, її варіанти простежуються у Північній Франції та Італії. Носії атланти-балтійського комплексу ознак високі на зріст (вище 170 см), світлопігментовані (до 75 % світлооких і 50 % світловолосих). Волосся м'яке, широкохвилясте і пряме; третинний волоссяний покрив розвинутий помірно. Головний показник — на межі доліхо- й мезокефалії. Ніс прямий, вузький, із високим переніссям; обличчя здебільшого вузьке або середнє за шириною, однак на півночі Німеччини фіксується широколиций варіант із тенденцією до сплюснення обличчя. На

думку М. Чебоксарова, це свідчить про вплив дуже давнього монголоїдного компонента, витoki котрого сягають неолітичної доби.

Представник атланти-балтійської
раси

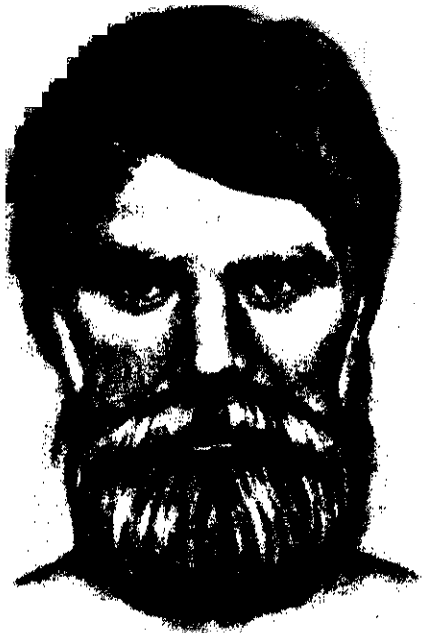

Представник біломоро-балтійської
раси

У багатьох регіонах Північної Європи наведені ознаки тісно переплітаються з рисами *біломоро-балтійської* раси, поширеної серед північних росіян, литовців, латишів, естонців, північних білорусів, карелів, комі-зирян та ін. Це найбільш депігментована група антропологічних типів. Порівняно з попередньою вона характеризується також меншим зростом, слабшим розвитком третинного волосяного покриву, тенденцією до брахікефалії, ширшим і нижчим обличчям із коротким носом, який нерідко має увігнуту спинку (до 30—40%). Висловлювалось припущення, що носії цих рис у минулому широко розселялися не лише на півночі Східної Європи, а й у центральних і західних регіонах Європейського континенту (В. Бунак):

Найчисельнішою в Європі нині є *середньоевропейська* раса, яка обіймає величезну територію від Атлантичного океану на заході до Волги на сході (так званий “пояс шатенів”). Її різновиди представлені серед німців, чехів, словаків, поляків, австрійців, росіян, українців, котрим загалом властиві мішаний, іноді — досить темний колір очей, пряме і хвилясте волосся, переважання брахікефалії, середні розміри обличчя, помірний розвиток третинного волосяного покриву. Ніс здебільшого прямий, перенісся високе. Зріст, як правило,

середній. У деяких регіонах півдня й південного сходу європейської частини Росії й особливо в Україні відчувається значний вплив понтійського (південноєвропеїдного) темнопігментованого компонента. Крім того, в Поволжі й Приураллі помітна домішка монголоїдних рис, що виявляється у збільшенні діаметра вилиць, інтенсивнішому розвитку складки верхньої повіки, появі епікантуса.

Представник середньоевропейської раси

Представник індо-середземноморської раси

Індо-середземноморська раса в Європі поширена серед іспанців і португальців, південно-західних французів, італійців, південних греків. Їй притаманні смуглявий колір шкіри, темне хвилясте волосся, здебільшого карі очі (хоча в окремих групах змішані відтінки складають 10—25%), прямий і вузький ніс із високим переніссям, середній розвиток третинного волосяного покриву, доліхо- або мезокефалія, переважно середній зріст. Складка верхньої повіки розвинута слабо, епікантус відсутній. Пропорції тіла часто лептосомні.

Так само темнопігментованою є *балкано-кавказька* раса, поширена головним чином серед етнічних груп гірського поясу Європи (Альпи, Балкани, Карпати). Вона визначається також брахікефалією, хвилястим волоссям, широким обличчям із сильно випнутим носом (часто з опуклою спинкою), значним розвитком третинного волосяного покриву, високим зростом.

Крім наведених вище груп антропологічних типів, деякі фахівці виділяють в Європі ще одну — *лопарську расу*, носіями якої нині є

лопарі (саами). Характерними рисами цієї невеликої етнічної групи, що займає схід Скандинавії та Кольський півострів, є світла шкіра із смуглявими відтінками, м'яке, пряме або широкохвилясте темне волосся, здебільшого темне забарвлення очей (змішані відтінки їх складають приблизно 30—40%), слабкий розвиток третинного волоссяного покриву, великі розміри голови, низьке обличчя, короткий ніс із широкими крилами, низький зріст (у середньому 155—156 см), приземкуватість, короткі ноги й довгі руки. Своєрідність зовнішнього вигляду лопарів — нащадків дуже давнього населення Північної Європи — настільки вразила Франсуа Берньє, що він надав їм ранг великої раси. Нагадаємо, що й Бюффон дотримувався схожих поглядів.

Представник балкано-кавказької раси

Лопар

В антропологічній літературі можна також натрапити на опис так званої *палеоевропейської* раси, осередки котрої розкидані на Британських островах (особливо в Ірландії), в Бельгії, Центральній Німеччині, Скандинавії та в інших регіонах. Носіям цього комплексу властиві високий зріст, широкі плечі, розвинута грудна клітка, висока голова, широкий і високий лоб із сильно розвинутим надбрів'ям, дещо сплющене обличчя із середнім або великим носом (його спинка має пряму або ввігнуту форму), широкою й високою нижньою щелепою з випнутим підборіддям. Третинний волоссяний покрив на обличчі й на тілі розвинутий середньо. Очі світлі (нерідко із блакитним відтінком) або змішаного забарвлення. Колір шкіри дуже світлий, із веснянками.

Схожі морфологічні риси, більшість яких була властива верхньо-палеолітичному й мезолітичному населенню Європи, представлені також у гірських регіонах Балкан (особливо в Чорногорії), Кавказу, рідше — Карпат, де вони відрізняються темнішою пігментацією й опуклою спинкою носа. За даними палеоантропології, ще в III—II тис. до н. е. вони були поширеними серед скотарсько-землеробських племен степової зони Євразії.

Азія

Населення цього величезного континенту нині включає представників усіх трьох великих рас, однак чисельно переважають монголоїди. Палеоантропологічні знахідки свідчать про те, що антропологічні типи основного ареалу великої монголоїдної раси (Центральна та Східна Азія) загалом склалися принаймні в добу неоліту. Помічено, що в міжгруповому розподілі деяких ознак людності Азії простежуються певні закономірності. Так, забарвлення волосся темнішає із заходу на схід, а пігментація шкіри посилюється в напрямі екватора. На півдні Азії частіше трапляється хвилясте волосся й рідше — сплюснені обличчя та епікантус.

Більшість сучасних дослідників розрізняють дві гілки “класичних” монголоїдів: тихоокеанську, яка охоплює *далекосхідну й південноазійську* раси, та північну (*північноазійська та арктична* раси).

Далекосхідна раса переважає серед китайців і корейців. Вона характеризується прямим жорстким дуже темним волоссям, темним забарвленням очей, високим плескатим середнім за шириною обличчям, досить довгим носом із прямою спинкою, який слабо або помірно виступає з площини обличчя, розвинутою складкою верхньої повіки, наявністю епікантуса (який властивий близько 70 % дорослих осіб), високим мезокефальним черепом, середнім розвитком третинного волосяного покриву й середнім зростом. Особливий варіант *далекосхідної* раси представлений серед японців. Їм притаманні сильніший розвиток третинного волосяного покриву, хвилясте волосся, товсті губи, менший зріст. Це дає підстави вважати, що у формуванні їхнього антропологічного типу брали участь морфологічні компоненти тихоокеанського походження (М. Левін).

Південноазійська раса поширена на півдні Китаю (південні китайці, мяо, яо та ін.), в Індокитаї (в'єтнамці, сіамці тощо), на Зондських островах (яванці, зондці та ін.) і в суміжних регіонах. Відрізняється темнішим кольором шкіри, ніж попередня. Череп невеликих розмірів, відносно широкий, лоб опуклий. Обличчя досить низьке, менш плескате, епікантус трапляється рідше (15—50 %), губи

товстіші, ніс ширший, зріст невисокий. Деякі фахівці (зокрема *Я. Рогінський, М. Левін*) вважали, що південноазійська раса є перехідною між монголоїдними та австралоїдними типами.

Представник далекосхідної раси

Представник південноазійської раси

Північні монголоїди займають величезну територію від Єнісею на заході до арктичного й тихоокеанського узбережжя на сході, однак їхня загальна чисельність є невисокою.

Північноазійська мала раса представлена багатьма корінними народами Сибіру, Монголії, Північного Китаю: евенками, якутами, бурятами, халха-монголами та ін. Її риси: пряме жорстке, іноді — досить м'яке волосся чорного або темно-русявого кольору, світліша, ніж в інших монголоїдів, шкіра, темне, нерідко — світло-каре забарвлення райдужної оболонки ока, дуже плоске, високе й широке обличчя. Ніс здебільшого вузький, із низьким переніссям; розріз очей вузький, що пов'язано із сильним розвитком складки верхньої повіки й епікантуса (50—80 %); губи тонкі. Зріст середній або невисокий. Дуже цікавим є поєднання різних ознак у представників байкальського варіанта цієї раси — північних евенків, юкагірів та ін. З одного боку, вони характеризуються яскраво вираженими монголоїдними рисами будови обличчя, з іншого — мають найсвітлішу серед монголоїдів пігментацію (світла шкіра, до 40—50 % мішаних відтінків забарвлення райдужини очей).

Арктична раса в Азії поширена на Чукотському півострові та в деяких суміжних регіонах серед чукчів, ескімосів, коряків та ін. До її характеристик належать пряме жорстке темне, як у тихоокеанських

монголоїдів, волосся, карі очі; обличчя менш плоске, часто прогнате; ширина вилиць помірна; епікантус трапляється рідше (від 30 до 50 %); ніс довший, ніж у представників північноазійської раси, перенісся вище. Зріст загалом невисокий, тіло й руки коротші, ноги довші, грудна клітка округліша.

Представник північноазійської раси

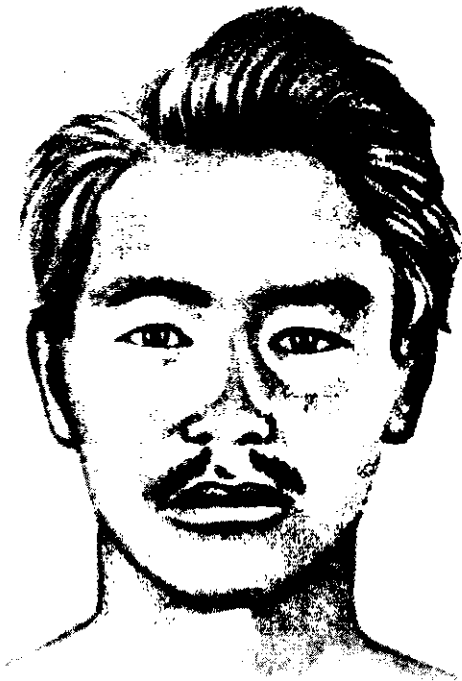
Представник арктичної раси

Значні контингенти корінного населення Азії входять до великої європеїдної раси, представлені багатьма різновидами індо-середземноморської та балкано-кавказької групи типів. Перша з них поширена серед арабів Близького Сходу й Аравійського півострова, азербайджанців Східного Закавказзя, курдів і персів Ірану, белуджів Пакистану, афганців-патанів Афганістану, туркменів, таджиків та узбеків Середньої Азії, сикхів, пенджабців Індії та ін., друга — серед вірменів, грузинів, осетинів Кавказу, турків та ассирійців Передньої Азії та ін. Крім того, великі групи європеїдної людності Східної Європи (особливо росіян) нині мешкають у Сибіру, на Далекому Сході, в Казахстані.

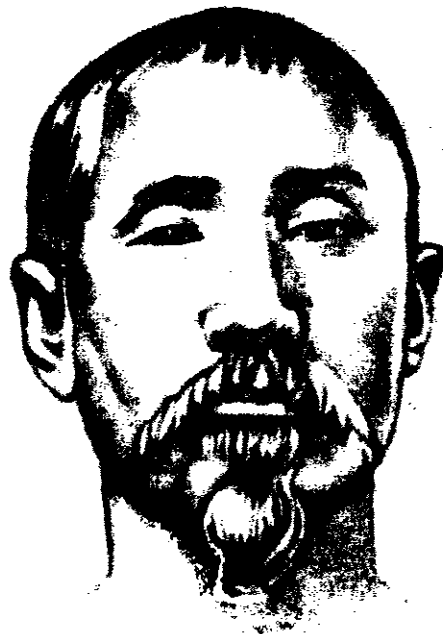
На північному заході Азійського континенту, де здавна стикалися хвилі монголоїдного та європеїдного населення, поширені перехідні — *уральська* й *південносибірська* раси.

Уральська раса простежується в Приураллі, Заураллі й Західному Сибіру. Для неї характерні світлий колір шкіри, темне або темно-русяве пряме чи широкохвилясте, часто досить м'яке волосся, здебільшого мішані відтінки забарвлення очей (60—70%), невелике відносно широке, низьке, помірно сплющене обличчя. Ніс прямий

або з увігнутою спинкою, нерідко з піднятим кінчиком; епікантус трапляється відносно рідко (10—30%); товщина губ середня. Третинний волосяний покрив розвинутий досить слабо. Зріст середній або низький. Наведене сполучення ознак притаманне хантам, мансі, селькупам, сибірським татарам. Крім того, воно в більш чи менш вираженій формі простежується серед башкирів, удмуртів, марійців, окремих етнічних груп Алтаю.

Представник уральської раси

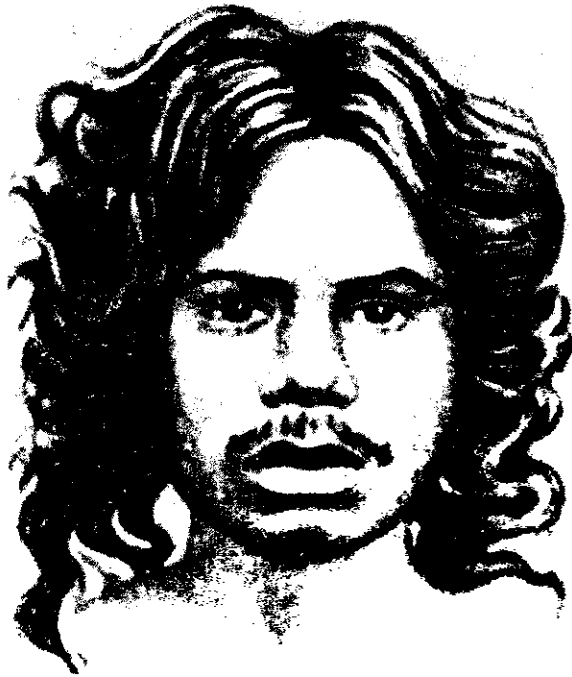
Представник південносибірської раси

Ареал *південносибірської раси* — степи Казахстану, гірські райони Тянь-Шаню, Алтайсько-Саянське нагір'я. Їй властива світла або смуглява шкіра; волосся здебільшого пряме, жорстке, трохи темніше, ніж у представників уральських типів; забарвлення очей, як правило, мішане. Обличчя досить високе й широке, ніс із прямою, іноді опуклою спинкою; епікантус трапляється порівняно рідко; форма голови брахікефальна. Зріст середній.

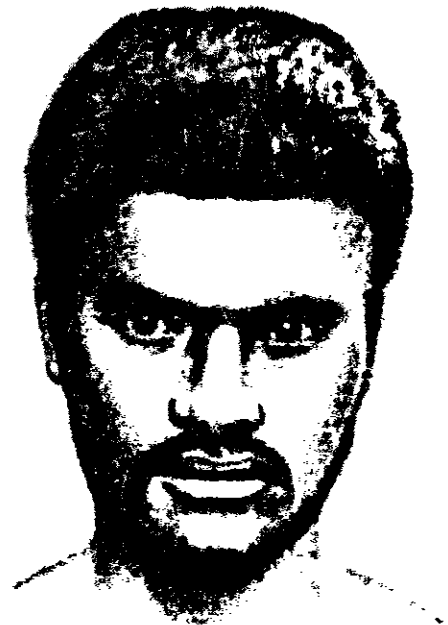
За ступенем вираженості європеїдних та монголоїдних ознак у межах уральської раси розрізняють кілька варіантів. Найєвропеїдніший з них представлений уйгурами (нащадками стародавнього європеїдного населення Центральної Азії), найбільш монголоїдний — киргизами. Проміжне становище між цими групами займають казахи.

У Південній Індії, у Шрі-Ланці, на півострові Малакка й деяких островах Індонезії поширена *ведоїдна* раса, що її часто розглядають як грацильний варіант австралоїдів. Носіям даного комплексу ознак

(ведам, гілеменам, мунда, тоалам, малангам та ін.) властиві помірно темні відтінки шкіри, густе чорне хвилясте волосся, товсті або середні за товщиною губи, помірний прогнатизм, середня ширина носа; слабкий третинний волосяний покрив. Зріст середній або низький. За палеоантропологічними матеріалами, в минулому ведодійні типи були поширені значно більше, ніж тепер.

Представник ведодійної раси

Представник меланезійської раси

В окремих регіонах півострова Малакка, на Філіппінських та Андаманських островах поширена ще одна австралоїдна раса — *меланезійська*, що складається принаймні з чотирьох варіантів. Так, андаманці, аета з філіппінського острова Лусон і семанги — мешканці Малакки належать до пігмейського (негритоського) типу, головними ознаками котрого є дуже низький зріст (близько 145—150 см), темні шкіра, очі й так само темне кучеряве волосся, відносно слабкий розвиток третинного волосяного покриву, широкий ніс, помірний прогнатизм.

Проміжне становище між європеїдними індо-середземноморськими та австралоїдними ведодійними типами займає *південноіндійська*, або *дравідська* раса (таміли, телуги та інші етнічні групи півдня Індостану), якій властиве таке поєднання ознак: темна шкіра з коричневим відтінком, хвилясте, трохи кучеряве темне волосся, карі очі, слабкий або середній розвиток третинного волосяного покриву, середній або невисокий зріст, середньої ширини обличчя з досить широким, але значно вужчим, ніж у негроїдів Африки та австралійців, носом.

Своєрідними рисами зовнішності визначаються айни — давні мешканці Японських островів, Курил і Сахаліну (нині локалізовані на Півночі японського острова Хоккайдо).

Представник дравідської раси

Айн

На думку вчених, *айнська*, або *курульська*, раса утворилася в результаті взаємодії монголоїдного й тихоокеанського морфологічного компонентів. Із монголоїдами айнів зближують плескате обличчя, наявність епікантуса, жорсткість волосся, із австралоїдами та полінезійцями — досить смуглява шкіра, товсті губи, відносно широкий ніс, хвиляста форма волосся, значний розвиток третинного волоссяного покриву. Цікаво, що айни займають ізольоване становище з-поміж етнічних груп Азії не тільки за своїм фізичним типом, а й за мовою та культурою. Незначна домішка курульської раси відзначена лише в нивхів, ульчіві, деяких інших народів Нижнього Приамур'я й острова Сахалін.

Америка

Переважну більшість сучасного населення цього континенту становлять нащадки європейських колоністів — носіїв великої європеїдної раси. Крім того, тут проживають близько 50 млн негрів, предки котрих завозилися работоргівцями з Африки (в основному з Гвінейського узбережжя та з Анголи). Великі групи людності Центральної й Південної Америки представлені іспано-

індіанськими й португало-індіанськими метисами, а також мулатами. Що ж до корінних жителів континенту — індіанців та ескімосів, то чисельно вони значно поступаються іншим етнічним і расовим групам.

До появи європейців (кінець XV ст.) понад 90% індіанців Америки зосереджувалися в гірських областях Південних Кордильєрів, на півострові Юкатан і в Андах, де склалися високорозвинуті землеробські цивілізації та виникли ранньокласові держави ацтеків, майя та інків. Всі інші регіони заселялися малочисельними племенами, які займалися мисливством, рибальством і збиральництвом. У процесі європейської колонізації багато індіанських народів були повністю знищені, а чисельність інших значно скоротилася. В наші дні їхня етнічна самобутність і расовий тип найкраще збереглися в середовищі великих індіанських народностей півдня Мексики й Андської зони, а також маленьких племен, ізольованих від зовнішнього світу у важкодоступних тропічних лісах басейнів річок Амазонка й Оріноко.

Індіанець Північної Америки

Індіанець Південної Америки

Окремі групи індіанців мешкають у Північній Америці, де вони, як правило, витіснені в резервації.

Ескімоси заселяють арктичне узбережжя й острови Канади і Гренландії.

Й. Денікер виділяв серед американських індіанців чотири раси: *північноамериканську*, що характеризується високим зростом, мезокефалією, прямим чи орлиним носом; *середньоамериканську* (малий

зріст, брахікефалія, прямий чи орлиний ніс); *патагонську* (високий зріст, темно-буре забарвлення шкіри, брахікефалія, чотирикутне обличчя); *південноамериканську* (малий зріст, пряма чи ввігнута спинка носа).

Що ж до сучасних фахівців, то вони здебільшого обмежуються виділенням однієї малої раси — *американської* (різновиду великої монголоїдної раси). З азіатськими монголоїдами її зближують жовтуватобурий колір шкіри, пряме жорстке чорне волосся, карі очі, слабкий розвиток третинного волосяного покриву, помітне виступання вилиць, високі очні орбіти, добре або середньо розвинута складка верхньої повіки, високий відсоток лопатоподібних різців і завиткових узорів на кінчиках пальців. Разом із цим у них досить рідко трапляється епікантус (лише в окремих популяціях досягаючи 10 %). Чи не найхарактернішою рисою зовнішності представників багатьох місцевих племен, особливо північноамериканських, є різко випнутий ніс, який надає їм схожості з європейцями.

В антропологічній літературі неодноразово зазначалися також деякі екваторіальні особливості окремих груп корінних жителів Америки: досить темна шкіра (племена Каліфорнії та Арізони), хвилясте волосся (індіанці бакаїрі басейну Амазонки), значний розвиток третинного волосяного покриву (індіанці сіріоно — мешканці півдня континенту), прогнатизм і досить великі розміри зубів (населення багатьох регіонів Америки).

Що ж стосується ескімосів, то вони є типовими представниками арктичної раси.

Африка

В антропологічному складі корінного населення Африки виокремлюються такі малі раси: *індо-середземноморська*, поширена на північ від Сахари; *негрська*, властива мешканцям Судану, центральних регіонів й більшої частини півдня континенту; *негрільська*, що трапляється у тропічних лісах басейну р. Конго; *бушменська* — на південному заході — й *ефіопська*, яка охоплює більшість населення Сомалійського півострова та Ефіопського нагір'я.

Риси індо-середземноморської раси — однієї з гілок південних європеїдів — представлені серед землеробської арабської людності й кочових берберських племен, яких античні джерела називали "лівійцями". Між цими групами відзначені певні відмінності: бербери трішки нижчі на зріст, який у кабілів становить близько 165 см, більш широколиці. Крім того, вони характеризуються переважанням прямої спинки носа, яка в арабів часто має випуклу форму, й

наявністю світлоокого й відносно світловолосого компонента, походження котрого не з'ясовано. Припускають, що його могли принести вандали — германське плем'я, що вторглося в Північну Африку під час Великого переселення народів. Однак ще на давньо-египетських фресках траплялися зображення світлооких “лівійців”.

Цікаві дані були отримані під час вивчення антропологічного складу сучасного населення Канарських островів, яке характеризується середнім зростом (близько 165 см) й дуже широким обличчям — ширшим, ніж в іспанців, арабів та берберів. За цією ознакою воно близьке до гуанчів — жителів островів, яких уперше побачили португальці, відкривши Канари на початку XIV ст. За даними палеоантропології, серед гуанчів виокремлювалося два типи — вузьколиций, властивий індо-середземноморцям, та широколиций, з розвинутими надбрівними дугами та низькими орбітами, схожий з мезолітичними вибірками Північної Африки. Отже, сучасні мешканці Канарських островів, які розмовляють іспанською мовою, успадкували деякі риси своїх попередників — гуанчів, які в свою чергу є нащадками прадавньої людності Африканського континенту.

Негрська раса загалом характеризується темним забарвлення шкіри, волосся та очей, жорстким, спіралью закрученим волоссям, високим прямим і опуклим лобом зі слабо розвинутим надбрів'ям. Обличчя дещо сплюснене, вузьке й досить низьке, очні орбіти високі. Ніс широкий, із низьким і сплюсненим переніссям, губи товсті, нижня частина обличчя випнута вперед, тобто прогнатна. Третинний волосяний покрив розвинутий слабо.

Серед представників негроїдної раси розрізняють кілька типів, пов'язаних з кольором шкіри, який варіює від світло-коричневого до темно-шоколадного; рисами обличчя (насамперед товщиною губ та шириною носа) й довжиною тіла, міжгрупова мінливість котрої становить 162—180 см. Найбільш темношкірі та високорослі групи — суданці й нілоти, що визначаються також меншою довжиною й шириною носа.

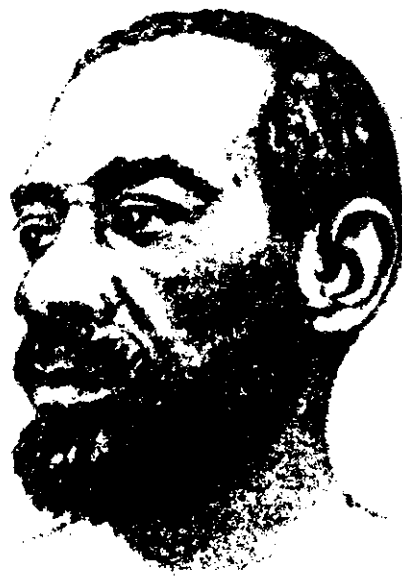
Негрільська раса представлена малочисельними пігмейськими племенами. Перші згадки про них містять твори античних авторів — Геродота, Гомера, Гесіода, які приписували їм зріст 50 см (саме слово “пігмей” давньогрецькою означає “лікоть”, а ця міра приблизно складає 46 см). Однак знайомство європейців з пігмеями відбулося лише в 70-х роках минулого століття.

За багатьма ознаками (кучерява форма волосся, темний колір волосся та очей) представники негрільської раси близькі до сусідніх негрських груп, відрізняючись від них дуже низьким зростом, ще ширшим носом з опуклою спинкою, який помітно випинається з площини обличчя, сильним розвитком волосяного покриву на обличчі й тілі, дещо світлішою шкірою. Негрилям властиві також

специфічні пропорції тіла, які характеризуються малою довжиною тулуба, короткими ногами й довгими руками. Між негрильською та негрською расами існує чимало перехідних типів, які сформувалися внаслідок шлюбних контактів.

Представник негрської раси

Пігмей Африки

Деякі вчені прагнули обґрунтувати тезу про існування в минулому “єдиного пігмейського пласту”, залишки якого представлені пігмеями Африки, негритосами Південно-Східної Азії та пігмеями Нової Гвінеї. Однак вона не узгоджується з даними дерматогліфіки, які засвідчили істотні відмінності між цими групами за пальцевими узорами й візерунками на міжпальцевих подушечках (Я. Рогінський).

Дуже своєрідний комплекс ознак властивий бушменській, або койсанській, расі, представленій бушменами і готентотами. Деякі з них (різко виражена кучерявість й мала довжина волосся на голові, слабо виражений третинний волосяний покрив) зближують їх з негрськими популяціями. Поряд із цим, згаданим групам властивий жовтувато-бурий колір шкіри, який у жінок світліший, ніж у чоловіків; відносно низьке дещо сплюснене обличчя, більш сплюснений і менш широкий ніс; зморщеність шкіри обличчя; наявність епікантуса й добре розвинутої складки верхньої повіки, малий зріст — трохи вище 150 см у чоловіків. Жінкам властиве характерне випинання сідниць, пов'язане з жировими відкладеннями (стеатопігія).

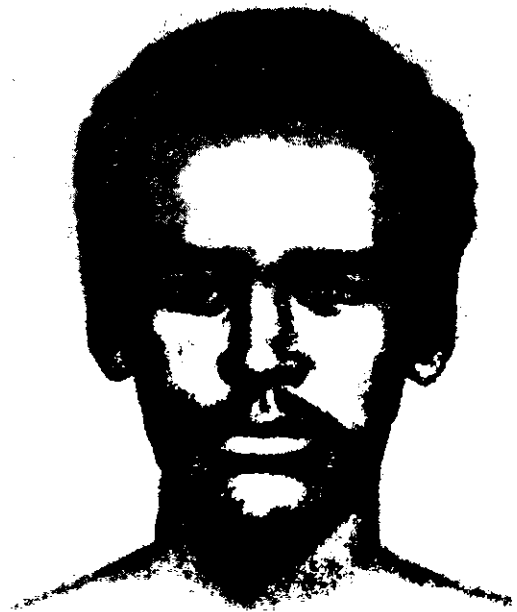
В минулому бушменська раса була поширена більше, ніж тепер. Починаючи із XVII ст. її носії були поступово витіснені на південь

континенту народами банту. В XIX ст. велику частину бушменів і готентотів знищили європейські колонізатори.

Значні контингенти африканської людності належать до *ефіопської раси*. Сформувавшись на перетині індо-середземноморських і негрських типів, вона поєднує в собі їхні риси, а саме: темний колір шкіри, відтінки котрого варіюють від світло-коричневого до темно-шоколадного; темне забарвлення очей і волосся, що має кучеряву або дрібнохвилясту форму; слабкий розвиток третинного волосяного покриву. Обличчя вузьке, ніс здебільшого неширокий, із досить високим переніссям. Губи середньої товщини, прогнатизм виражений слабко. Форма голови, як правило, доліхокефальна. Зріст вищий за середній або високий (165—174 см), кінцівки видовжені. Різні варіанти цієї раси представлені серед сучасних сомалійських, суданських і кенійських груп.

Бушмен

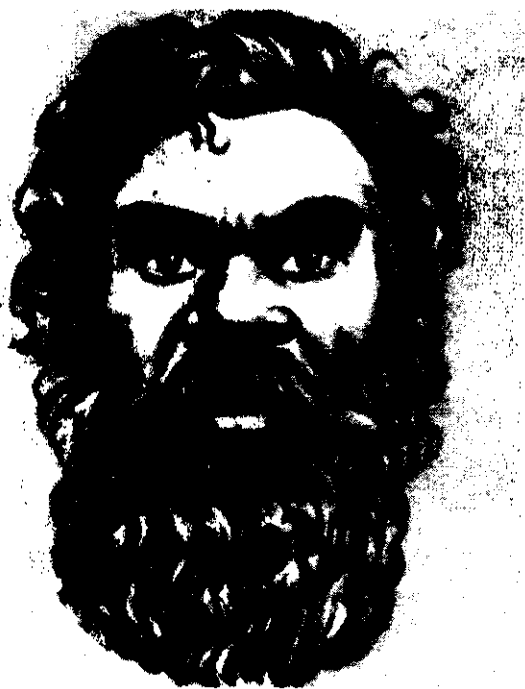
Представник ефіопської раси

Особливе місце на антропологічній карті Африки займає населення о. Мадагаскар — *мальгаші*, фізичний тип яких склався за участю негроїдних груп і популяцій південноазійського походження, що з'явилися тут у I тис. до н. е. На заході острова переважають негроїдні, в центральних і південних регіонах — монголоїдні риси.

У Південно-Африканській Республіці поряд з негроїдними народами нині мешкають великі групи європеїдів — здебільшого нащадки колишніх колоністів — бурів (голландців) та англійців, а також багато вихідців з Індії та інших азійських країн.

Австралія та Океанія

Переважну більшість сучасного населення Австралії становлять нащадки європейських колоністів. Корінні мешканці — аборигени, загнані у важкодоступні, мало придатні для життя регіони, разом із метисами не перевищують 1 % усієї людності континенту. Аборигени належать до окремої гілки негроїдів — *австралійської* раси, яка характеризується темно-шоколадним або шоколадно-чорним кольором шкіри (загалом трохи світлішим, ніж у африканських негрів), широко- чи дрібнохвилястим волоссям (із варіацією забарвлення від коричневого до чорного). В деяких групах, що мешкають у пустелях Західного плато, в дітей часто спостерігається світле, навіть біляве волосся (з віком воно темнішає). Очі темно-карі; їхній розріз широкий, але очне яблуко посаджене дуже глибоко. Обличчя низьке, лоб спадистий, із розвинутими надбрівними дугами. Ніс із середнім чи відносно широким переніссям і дуже широкими крилами. Губи середньої товщини. Щелепи помітно виступають уперед. Підборідковий виступ розвинутий слабо. Форма голови доліхокефальна. Характерною рисою австралійців, яка одразу впадає у вічі, є значний розвиток третинного волосяного покриву на

Абориген Австралії

Папуас

тілі й ще сильніший на обличчі. Зріст середній або високий. На думку багатьох фахівців, австралійська раса є реліктом дуже давньої протоморфної форми, ближчої до вихідного типу людства, ніж усі інші раси. Оселившись на Австралійському континенті ще у верх-

ньому палеоліті, носії даного комплексу ознак в умовах ізоляції зберегли його до наших днів. Деякі вчені надають австралоїдам рангу великої раси, до кола котрих відносять також меланезійців і веддів.

Меланезійська мала раса поширена на Новій Гвінеї та островах Меланезії. Внаслідок ізоляції мешканців цих територій, розділених водними просторами, в її межах виділяють кілька варіантів. Одним із них є *папуаський*, детально описаний *М. Миклухо-Маклаєм*. Папуасам Нової Гвінеї властиві темне забарвлення шкіри, очей та волосся, що має спіральну або дрібнохвилясту форму, коротке, досить широке обличчя, великий ніс зі своєрідним гачкоподібним вигином спинки й опущеним кінчиком, помірний розвиток третинного волосяного покриву, загалом досить низький зріст. Як бачимо, вони помітно відрізняються від своїх сусідів — австралійців.

Що ж до власне меланезійського типу, який переважає серед етнічних груп островів Меланезії (Адміралтейства, Соломонових, Санта-Крус та ін.), то він характеризується помірно кучерявим волоссям, темно-коричневим кольором шкіри, досить широким і прогнатним обличчям із прямою спинкою носа. Схожі риси притаманні негритоським популяціям.

Тасманійка Труганіна

Полінезієць

У минулому меланезійська раса була поширена також на о. Тасманія, де на час відкриття його голландським мореплавцем *Л. Тасманом* у 1642 р. мешкало близько 15 тис. чоловік. На початку ХІХ ст. англійці почали інтенсивно освоювати острів, по-звірячому знищуючи корінне населення. Остання тасманійка — Труганіна —

померла в 1876 р. Збереглися зображення й описи тасманійців, які свідчать про темне забарвлення їхньої шкіри, глибоко посажені карі очі, спірально-кучеряве волосся темного кольору, широке обличчя з добре вираженим альвеолярним прогнатизмом, випнутими губами й дуже розвинутими носо-губними борознами. Ці риси не мають аналогій серед аборигенів Австралії.

Ще одна дуже своєрідна раса — *полінезійська* — поширена в Новій Зеландії, на островах Полінезії та Мікронезії. Вона характеризується світло-коричневим кольором шкіри (часто із жовтуватим відтінком), темним слабкохвилястим або прямим волоссям, темними очима, слабким розвитком третинного волоссяного покриву на тілі й середнім — борода. Обличчя велике, гармонійної будови; вилиці виступають, ніс відносно широкий, губи середні за товщиною. Епікантус трапляється рідко. Зріст здебільшого високий. Через оригінальне поєднання ознак, властиве полінезійцям, їх відносили і до європеїдів, і до монголоїдів, і до австралоїдів. Нині більшість дослідників схильні вважати їх носіями “пом’якшених” рис австралоїдних і монголоїдних типів.

ПОХОДЖЕННЯ РАС

Сучасна наука про виникнення расових відмінностей людства

Аналіз міжгрупового розподілу багатьох одонтологічних ознак і папілярних малюнків на пальцях та долоні свідчить про те, що за цими характеристиками негри Африки близькі до європейських популяцій, а монголоїди Азії — до австралійсько-тихоокеанських груп. Це дало змогу висунути гіпотезу про існування в минулому двох вихідних расових стовбурів — *західного*, або *євроафриканського*, та *східного*, або *азійсько-океанійського* (О. Зубов, М. Чебоксаров).

Коли ж сформувались відмінності між ними?

На думку В. Алексєєва, це відбулося ще в добу нижнього палеоліту, коли предки людей сучасного фізичного типу — архантропи й палеоантропи — вже освоїли майже всю територію Старого Світу, за винятком важкодоступних гірських областей і тих ділянок суші Євразії, які були покриті льодовим панцером.

Прихильники цього погляду часто посилаються на археологічні дані, що дають змогу виділити в межах ранньопалеолітичної ойку-

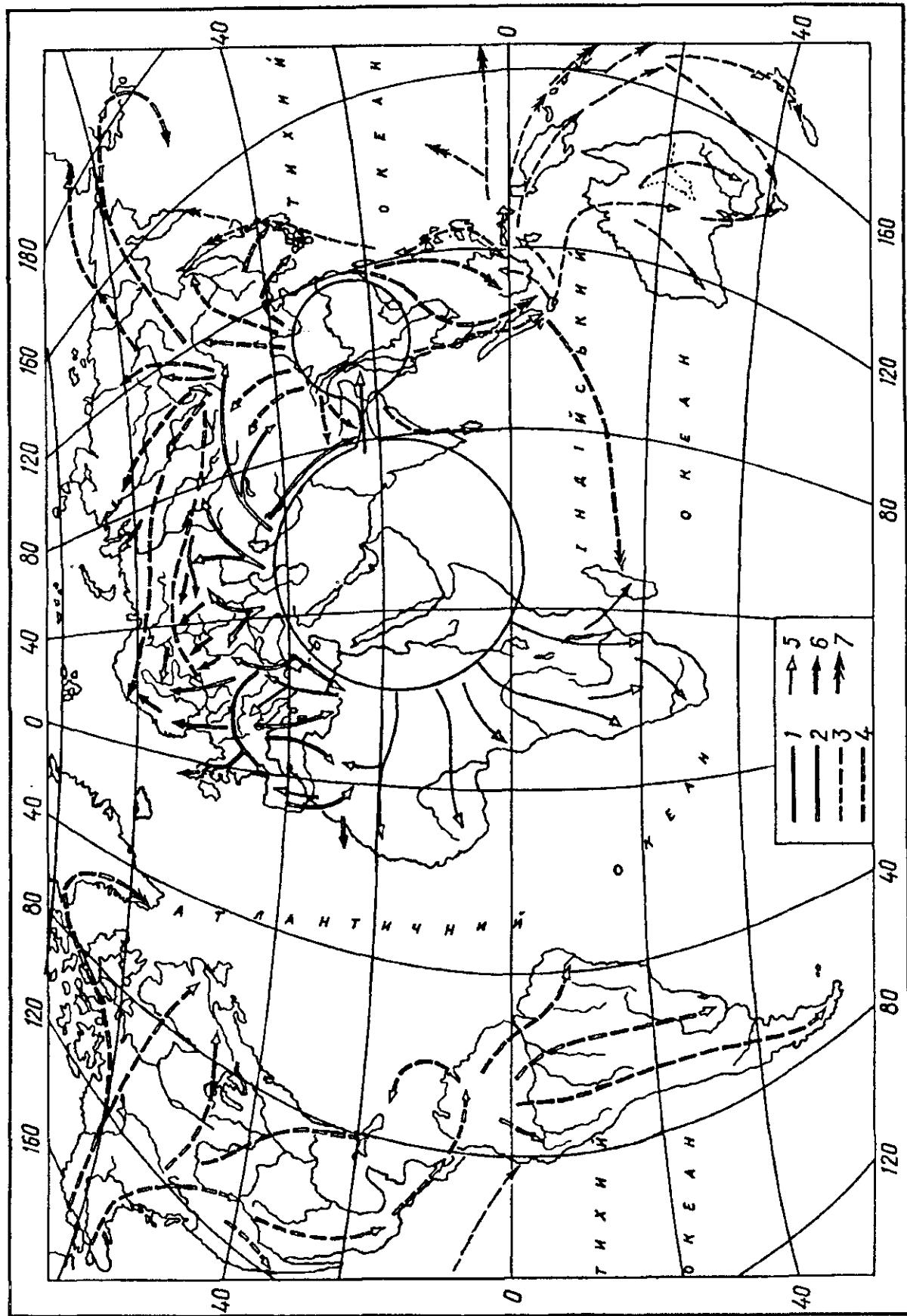
мени дві провінції з певними технологічними традиціями — західну та східну (*Х. Мовіус, Г. Григор'єв*). Перша з них охоплює Європу, Передню й Середню Азію, Індостан, де були поширені ручні рубила з двобічною обробкою, друга — Центральну і Східну Азію, де переважали чопери — грубі кам'яні знаряддя невизначеної форми.

Фрагментарність кісткових решток європейських архантропів, представлених здебільшого черепними кришками, не дає змоги простежити зв'язок цієї групи давніх людей з сучасним расовим поділом людства. Значно краще вивчені морфологічні риси палеоантропів, чи неандертальців, — творців наступної (мустьєрської) культури, або епохи. Особливо важливе значення для висвітлення расотворчих процесів мало відкриття скелетів “сапієнтних” палеоантропів Передньої Азії (групи Схул, Кафзеф).

Дослідження показали, що формування “сапієнтних” рис, зазначених на черепках Схул IV, V, Кафзеф, супроводжувалося появою деяких європеїдних і негроїдних (австралоїдних) ознак. З огляду на це *В. Алексєєв* розглядає передньоазійських неандертальців як вихідну форму первинного західного осередка расотворення.

З творцями кам'яної індустрії східної провінції хронологічно й територіально пов'язані сіантропи, на зубах яких *Ф. Вайдєнрайх* виявив деякі морфологічні структури, властиві сучасним азійським народам, а саме лопатоподібні різці, дистальний гребінь тригоніда, міжкореневий затік емалі. Крім того, він відзначив на одному черепі із печери Котцетанг тенденцію до сплюсненості скелета обличчя. Плєскате широке обличчя зі сплюсненим переніссям властиве також черепу із Люцзяна, що гарно зберігся. Сукупність цих фактів, за *В. Алексєєвим*, дає підстави виділити на території Китаю другий первинний осередок расотворчих процесів — східний. Торкаючись цього питання, він писав: “Сучасна людина з'явилася в двох місцях. Перше з них — Передня Азія, можливо, з прилеглими районами, друге — межиріччя Хуанхе і Янцзи з прилеглими районами. В Передній Азії сформувалися предки європеїдів і негроїдів, в Китаї — предки монголоїдів”.

Більшість сучасних вчених (П. Влахович, О. Зубов, В. Харитонов та ін.) відхиляють гіпотези прихильників поліцентризму про формування расових особливостей в кількох центрах земної кулі ще до появи людини сучасного фізичного типу. Вони вважають, що расова диференціація людства розпочалася лише на рубежі нижнього та верхнього палеоліту, коли популяції неантропів вирушили у важкодоступні регіони майбутньої ойкумени. Такої ж думки дотримувалися В. Бунак, який обґрунтував тезу про належність неантропів до одного поліморфного антропологічного типу, В. Якимов, М. Чебоксаров та інші авторитетні фахівці-антропологі.

Шляхи найдавнішого розселення людства (за С. Арутюновим та М. Чебоксаровим):

велике коло – західний центр расоутворення; мале коло – східний центр расоутворення; 1 – петроїди; 2 – сиронцеїди; 3 – австралоїди; 4 – монголоїди; 5 – сноха палеоліту; 6 – доба мезоліту й раннього неоліту; 7 – доба пізнього неоліту та металу

За даними палеоантропології, найдавніші представники виду *Homo sapiens* визначалися дуже слабкою вираженістю й мозаїчним переплетенням расових ознак. Розселяючись на теренах Африки, Європи, Центральної, Південно-Східної та Східної Азії, вони поглинули популяції своїх попередників-неандертальців, утім, перебравши деякі їхні риси. Лише окремі групи палеоантропів, що мешкали на околицях тогочасної ойкумени (наприклад, “родезійська” людина в Африці чи нгандонці на о. Ява), вимерли і не брали участі в цьому процесі. Поступово в умовах тривалої ізоляції первісних колективів, що спостерігалася за верхнього палеоліту, відбувся поділ людства на західний та східний стовбури. Одночасно формувалися морфологічні комплекси чотирьох основних расових груп: європеоїдної, негроїдної, монголоїдної та австралоїдної, які в загальних рисах склалися на рубежі верхнього палеоліту — мезоліту (М. Чебоксаров).

Расотворчі процеси тривали і в наступні історичні епохи. На думку більшості вчених, формування малих рас в основному завершилось у добу неоліту, хоча деякі з них (наприклад, бушменська або ефіопська) виникли одночасно з великими расами, а інші (південносибірська й, можливо, уральська) — пізніше.

Вплив зовнішнього середовища на формування расових ознак

У науковій літературі неодноразово висловлювалися припущення про адаптивний характер ознак, які розмежовують представників великих расових груп. “Цілком імовірно, — писали з цього приводу М. Чебоксаров та І. Чебоксарова, — що на ранніх етапах свого історичного розвитку люди сучасного виду ще пристосовувалися, подібно до всіх живих організмів, до природно-географічних умов свого існування, тобто поступово виробляли морфологічні й фізіологічні особливості, тією чи іншою мірою корисні в конкретних природних умовах життя різних популяцій”.

Характерні риси *негроїдних рас* сформувалися в екваторіальних зонах Африки й Південно-Східної Азії в умовах спекотного й вологого клімату. Чимало з них мають явні сліди пристосування до умов зовнішнього середовища. Так, темний колір шкіри, поверхневий шар якої містить велику кількість меланіну, оберігає організм людини від шкідливої дії ультрафіолетового проміння, яке спричинює перегрів та опіки шкіри. Схожу роль відіграє й густе кучеряве волосся, властиве переважній більшості негроїдних груп, яке утворює на голові природну пористу “шапку”. Внаслідок слабкої теплопро-

відності вона захищає шкіру й кровоносні судини голови від надмірного нагрівання.

Певне адаптивне значення в минулому могли мати деякі особливості будови голови й обличчя представників негроїдних типів. Експерименти, проведені в Інституті антропології Московського університету, показали, що вузька, довга й висока голова нагрівається повільніше, ніж широка й низька (*В. Волков-Дубравін, Я. Рогінський*). Що ж до широкого носа з великими отворами й товстих губів з розвинутою слизовою оболонкою, то вони сприяють виділенню вологи з людського організму. Це дуже важливо в умовах надмірної вологості екваторіальних регіонів земної кулі.

Серед *європеїдних* ознак, які сформувалися під впливом зовнішнього середовища, зазначимо світлий колір шкіри. Завдяки йому сонячні промені глибше проникають у тіло, сприяючи виробленню вітаміну D, що захищає організм людини від рахіту. Не випадково найсвітліші відтінки шкіри, волосся й очей властиві населенню Скандинавії й суміжних регіонів, де протягом післяльодовикового періоду переважав прохолодний клімат із дуже слабкою інсоляцією. Певне адаптивне значення мав у минулому властивий європеїдам вузький ніс, що різко випинається з площини обличчя. Завдяки цій особливості збільшується носоглотковий шлях, і холодне повітря, перш ніж потрапити до гортані та легенів, устигає нагрітись.

Згідно з уявленнями вчених, морфофізіологічні ознаки *монголоїдних* типів склалися в напівпустелях і степах Центральної Азії, де принаймні в кінці зледеніння усталився різко континентальний клімат. Він характеризувався високими добовими коливаннями температури й частими вітрами, які здіймали клуби снігу, піску й дрібних камінців. Разом із сильним відбиттям сонячних променів від снігу та скель це негативно впливало на органи зору, що, на думку *С. А. Семенова*, сприяло поширенню розвинутої складки верхньої повіки й епікантуса, які захищають очі людини від дії шкідливих природних факторів. На користь даного припущення свідчить наявність цих рис у зовнішності бушменів — носіїв давнього расового комплексу, що склався в напівпустелях і пустелях Південної Африки. Помічено, що монголоїди значно рідше хворіють на кон'юнктивіт (запалення слизової оболонки очного яблука), ніж представники інших расових груп.

Ще визначний німецький філософ *І. Кант* у праці “Про різні людські раси” (1774) вказав, що плескате обличчя, яке характеризується значним розвитком жирових відкладень і слабким випинанням носа, є своєрідним пристосуванням до холоду. З цим погоджуються сучасні вчені: рівна поверхня характеризується меншою тепловіддачею, ніж нерівна, а тому сплюснення лицевого скелета й слабе випинання носа стоять на заваді переохолодження м'яких

тканин. Експеримент, проведений в Арктиці фінськими дослідниками, показав, що монголоїди значно легше витримують низькі температури, ніж європеоїди, яким властиві різке профілювання обличчя у горизонтальній площині та сильне випинання носа. Що ж до жировідкладень на обличчі, то в минулому вони могли також відігравати роль локального запасу поживних речовин із високим вмістом калорій.

Яскравим прикладом впливу екологічних чинників на формування расових відмінностей людей сучасного фізичного типу є пігмеї Африки та Південно-Східної Азії. Ще на початку нинішнього століття німецький вчений А. Швальбе висловив припущення про те, що властиві цим групам низькорослість та загальна грацильність кістяка є наслідком несприятливих умов зовнішнього середовища. Вже в наші дні воно дістало теоретичне обґрунтування: доведено, що затримка росту й розвитку кісток викликані недостатньою кількістю фосфорно-кальцієвих солей у тропічних регіонах земної кулі (Т. І. Алексєєва).

Екологічні чинники істотно вплинули й на формування пропорцій тіла деяких груп людства. Так, багатьом народам Крайньої Півночі властивий брахіоморфний, а етнічним групам Східної Африки — доліхоморфний тип пропорцій. Перший з них перешкоджає втраті тепла, другий — сприяє тепловіддачі.

З пристосуванням до умов зовнішнього середовища пов'язаний міжгруповий розподіл деяких гематологічних ознак. Так, високу частоту антигена В у тих країнах Центральної, Східної та Південної Азії (наприклад, Китаї та Індії), де була поширена віспа, можна хоча б частково пояснити тим, що в крові групи III (В) і I (0) присутні антитіла, які негативно впливають на вірус цієї небезпечної хвороби. Ще одним прикладом є підвищення концентрації гена гемоглобіну S у Західній і Центральній Африці, в Ємені та Індії, присутність якого в крові людини певною мірою захищає організм від захворювання на малярію.

Як же пристосувалися до зовнішніх умов люди сучасного фізичного типу? Очевидно, для формування ознак, корисних у певному середовищі, існував якийсь біологічний механізм. На думку фахівців, ним був *природний добір*. Наприклад, в умовах жаркого клімату і підвищеної інсоляції темношкірі, широконосі й товстогубі люди мали більше шансів вижити і залишити плодюче потомство, ніж світлошкірі, тонконосі та тонкогубі. Корисні ознаки передавалися у спадок і через кілька поколінь ставали домінуючими в популяції. Окремі расові ознаки (складка верхньої повіки, епікантус тощо) могли виникнути внаслідок *мутацій, тобто зміни генетичної основи*. Якщо вони були корисними в даних клімато-географічних умовах, то також закріплювалися природним добром.

Із розвитком виробничих відносин і вдосконаленням соціальної організації первісного суспільства природний добір поступово втратив своє значення. Активно пристосовуючи довкілля для господарських і культурно-побутових потреб, люди дедалі менше залежали від клімато-географічних умов. Так, житло, одяг, взуття значно краще захищали від холоду та спеки, ніж ті чи інші расові адаптації. Очевидно, роль природного добору в життєдіяльності первісних колективів різко впала вже на рубежі пізнього палеоліту та мезоліту.

Географічна ізоляція та змішування як чинники расогенезу

На ранніх етапах расотворчих процесів людські колективи характеризувалися низькою чисельністю. Так, густина населення верхньопалеолітичної доби дорівнювала близько 1 чол. на 100 км², а чисельність пересічної первісної громади мисливців та збирачів цієї епохи становила 25—40 осіб. Освоюючи територію земної кулі, колективи першопроходців часто набували статусу популяцій, ізолюваних від інших природними перепонами: високими гірськими хребтами, непролазними тропічними джунглями, широкими повноводними ріками, пустелями і т. п. Природно, що члени цих колективів були пов'язані між собою тісними родинними стосунками. В таких невеликих популяціях — демах, де протягом тривалого часу мали місце внутрішньогрупові шлюби, відбувався перерозподіл частот расових ознак, наслідком якого могли бути цілковите зникнення або, навпаки, різке переважання деяких з них. Ці процеси дістали назву *генетико-автоматичних*, або "*генного дрейфу*".

Слід мати на увазі, що ізоляція і стимульовані нею генетико-автоматичні процеси передусім сприяли перерозподілу ознак, які контролюються однією або небагатьма парами алелів (наприклад, груп крові). Це було доведено під час вивчення ізолятів Таджикистану та Дагестану. Саме дією генного дрейфу можна пояснити різке зниження концентрації групи крові В(III) серед етнічних груп Північно-Східної Азії та практично цілковите її зникнення в індіанців Америки. Це ж стосується й значного підвищення частоти антигена А(II) в аборигенів Австралії. Ймовірно, ізоляція тих нечисленних популяцій неантропів, які першими просунулися в Східну Азію, стала головною причиною первинної диференціації людства на західний та східний расові стовбури, в основі якої лежать одонтологічні й дерматогліфічні ознаки. Багато з них має відносно просту форму успадкування і є "нейтральними" з точки зору пристосування до зовнішнього середовища. Що ж до "класичних" расових

характеристик (волосяний покрив, пігментація, будова обличчя тощо), то, будучи полігенними, вони значно менше піддаються дії генного дрейфу.

На думку багатьох учених, генетико-автоматичні процеси відіграли важливу роль у формуванні фізичних рис таких своєрідних груп, як айни Курильських островів, алеути й ескімоси арктичних областей Американського континенту й Північно-Східної Азії, полінезійці Океанії, вогнеземельці Південної Америки, тибетці високогірних плато Центральної Азії, бушмени й готентоти пустелі Калахарі. З ними пов'язують також підвищену концентрацію рецесивних мутацій депігментації шкіри, волосся та очей на півночі Європи. Велике значення для розуміння дії генетико-автоматичних процесів на окраїнах ойкумени мають праці визначного російського генетика *М. Вавилова*. Він уперше обгрунтував думку про те, що рецесивні гени поступово витісняються на околицях видових ареалів.

Слід мати на увазі, що ізоляція первісних колективів не була цілковитою навіть на світанку людської історії, поєднуючись із більш-менш інтенсивним змішуванням з сусідніми групами. «Найвражаючішою рисою загальної історії людства, — писав з цього приводу американський генетик *Р. Левонтін*, — є безперервна і широка міграція і, отже, змішування груп з різних регіонів... Твердження, що існують стабільні чисті раси, які лише тепер наражаються на небезпеку змішування внаслідок сучасної індустріальної культури, є повною нісенітницею».

Переконливим доказом важливої ролі змішування на найбільш ранніх етапах расотворення є наявність давніх *контактних, або перехідних форм*, що склалися в добу палеоліту — мезоліту на перетинах ареалів великих рас. До них належать такі малі раси: *ефіопська*, котра певним чином поєднує в собі негроїдні та південноєвропеїдні риси; *південноазійська*, яка відіграє роль проміжної ланки між монголоїдними та австралоїдними популяціями; *південноіндійська* — морфологічно близька до ефіопської, яка уособлює перехід від південних європеїдів до австралоїдів; *айнська* та *полінезійська*, що вважаються перехідними між азійськими й океанійськими групами. Можливо, давньою контактною расою є й *уральська*, однак питання про її походження не можна вважати вирішеним остаточно: деякі вчені вважають, що вона склалася доволі пізно в процесі взаємодії європеїдних та монголоїдних популяцій.

Змішування носіїв різних расових комплексів тривало і в наступні історичні періоди. Так, постійні контакти між європеїдними й монголоїдними популяціями на території Південного Сибіру й Центральної Азії в добу неоліту, раннього заліза і в пізніші часи спричинили формування *південносибірської* раси. Мішаним є й антропологічний склад населення Європи, на теренах якої кельти

спочатку поглинули прадавню неолітичну людність, нині представлену басками Північно-Західної Іспанії та Південно-Західної Франції; згодом германські племена асимілювали кельтів Центральної Європи, слов'янські — фракійців та ілірійців Балканського півострова та фінів Східної Європи тощо. Під час Великого переселення народів у Східній та Центральній Європі з'явилися й носії монголоїдних рис — гунни й авари, які, за висловом літописця, “примучували дулібів”, тобто східнослов'янське плем'я, що мешкало на Волині. Подібні процеси відбувалися і в інших регіонах Старого Світу. Починаючи з 632 р., після смерті пророка Мухамеда, араби швидко поширилися в Північній Африці, де змішалися з місцевими берберськими племенами, залишки яких уціліли лише в північно-західних областях континенту.

Особливо грандіозних масштабів процеси змішування набули під час європейської колонізації Америки. Так, понад 80 % сучасного населення Мексики є іспано-індіанськими *метисами*, майже чверть кубинців — *мулати*, тобто нащадки іспанців та негрів-невільників. Дуже високим є відсоток мулатів та метисів серед сучасного населення Бразилії. Нашадки іспанських колоністів та місцевих індіанських племен складають значну частку людності Болівії, Колумбії, Перу та інших країн Центральної Америки.

Великі групи мішаного населення утворилися в Сибіру, де під час російської колонізації переселенці мали інтенсивні шлюбні контакти з місцевою людністю — носіями монголоїдних типів. Найбільшою з них є російсько-якутське населення Верхньої Лени.

Переміщення великих масивів людей, що відбувалося впродовж останніх тисячоліть, спричинило розмивання, розрив, а то й цілковите знищення первісних ареалів расових типів. У зв'язку з цим раса розглядається в сучасній науці як *динамічна, мінлива в часі і просторі* категорія, “епізод в еволюції, що триває іноді тисячоліття, але неодмінно змінюється іншим” (В. Алексєєв).

Зміни расових ознак та їхніх комплексів у ході соціально-економічного розвитку людства

Крім змішування, значну роль у процесі расотворення відігравали й інші чинники. Про це свідчить аналіз епохальних змін багатьох морфологічних ознак, які залучаються для расових класифікацій.

Починаючи з VI—II тис. до н. е. на території Євразії, від Атлантичного океану на заході до Мінусинських степів у Західному Сибіру на сході, проходив процес *грацилізації*, тобто зменшення загальної масивності кістяка, нахилу лоба, вираженості надбрів'я, ширини

обличчя тощо. На думку *Г. Дебеця*, він був пов'язаний зі змінами в господарській діяльності людей, передусім із поступовим переходом від мисливства, рибальства і збиральництва до землеробства. Останнє сприяло різкому збільшенню частки рослинної їжі в харчуванні. Це вплинуло на діяльність залоз внутрішньої секреції, викликавши значні зміни в темпах росту організму, строках статевого дозрівання і, як наслідок, — у морфологічній будові тіла людини. На користь цього припущення свідчить той факт, що грацилізація практично не торкнулася тих народів (австралійців, ескімосів, індіанців Вогненної Землі та ін.), котрі через особливості свого історичного розвитку й донині зберігають архаїчні форми господарства.

Ще в минулому столітті було помічено, що в різних місцях земної кулі протягом останнього тисячоліття відбулося значне збільшення показника голови — *брахікефалізація*, тобто заміна видовженої форми голови короткою. Так, із XII—XIV до середини XIX ст. у населення Підмосков'я цей показник зріс приблизно з 74 до 81. Брахікефалізація спостерігалася в багатьох країнах Європи — Франції, Німеччині, Австрії, Чехії, Польщі, Україні, а також на півдні Сибіру, в Японії тощо. Природа цих епохальних змін не зовсім зрозуміла. В. Бунак пов'язував їх зі змінами в темпах росту організму людини, зумовленими підвищенням загального рівня життя. Висловлювалися й інші припущення. "Можливо також, що збільшення головного показника, — наголошували *М. Чебоксаров* та *І. Чебоксарова*, — найбільш інтенсивне в змішаних популяціях, залежить від домінування в ряду полімерних алелів, які контролюють форму голови, генів, які контролюють ріст черепа в ширину, над генами, які стимулюють його ріст у довжину". Для аргументації цієї думки згадані автори наводять такий приклад: головний показник прибережного населення Індонезії та Філіппінів, мішаного в расовому плані, як правило, вищий, ніж в ізольованих народів, котрі живуть у віддалених регіонах великих островів або на дрібних островах.

Поліпшення соціально-економічних умов вплинуло на епохальну динаміку *довжини тіла* (зросту). Починаючи з другої половини XIX ст. майже повсюдно в Європі, США, Японії та інших регіонах вона повільно, але невпинно зростала. Так, у Скандинавії за останнє століття довжина тіла збільшилась приблизно на 10 см (із 164—165 до 173—174 см). Ще інтенсивніше "підростала" людність Європи й США впродовж останніх десятиліть, коли значно посилюлися процеси *акселерації* — прискореного фізичного, фізіологічного й психічного розвитку дітей і підлітків. З акселерацією пов'язують також подовження репродукційного періоду, збереження працездатності у більш зрілому віці, збільшення тривалості життя в економічно розвинутих країнах.

Отже, морфологічне різноманіття людства зумовлене взаємодією багатьох біологічних та соціальних чинників. З біологічної точки зору вид *Homo sapiens*, який налічує близько 10 000 поколінь, є молодим, і расотворчі процеси ще дуже далекі від свого завершення. Попри етнічну, культурну, релігійну, кастову розпорошеність людей, расові відмінності поступово нівелюються. “Якщо стосовно людської еволюції щось і ясно, так це те, що процес диференціації людей, який відбувається в локальних групах, хоча значною мірою й обумовлює нашу біологічну різноманітність, та все ж згасає, — так оцінює перспективи расотворчих процесів генетик *Р. Левонтін*. — Уніфікуючі сили міграції й загального добору, які діють у спільному середовищі й спільних культурних умовах, сильніші, ніж будь-коли”.

НАУКА ПРОТИ РАСИЗМУ

Зародження расистських поглядів. Расизм і работоргівля

Расизм — це сукупність антинаукових концепцій, в основі яких лежать уявлення про фізичну і психічну нерівноцінність рас людини. Всі без винятку різновиди расистської ідеології містять положення про вирішальну роль расових відмінностей у розвитку людського суспільства та про наявність “вищих” та “нижчих” рас. Расистські схеми є засобом розпалювання шовінізму й міжнародної ворожнечі.

Відомо, що расизм є породженням капіталістичної доби. Однак думки про “природжену неповноцінність” окремих груп людства зародилися ще на ранніх етапах рабовласницького ладу. Тісно пов’язані з ідеями соціальної нерівності людей, вони слугували ідеологічним виправданням поневолення сусідніх племен та народів — основного джерела рабської праці. Наприклад, у давній Греції ще в V ст. до н. е. був поширений погляд на варварів (так спочатку називали людей, які розмовляли незрозумілою для греків мовою) як на істот нижчого гатунку — потенційних рабів. Схожі думки обстоював на сторінках свого філософського трактату “Політика” ідеолог рабовласницького ладу *Арістотель*. Він ототожнював поняття “раб” і “варвар”, доводячи, що останній самою природою створений для тяжкої підневільної праці. Виходячи з цих міркувань Арістотель радив Александрю Македонському піклуватися про еллінів як про своїх близьких, а на варварів дивитися як на тварин чи рослини.

Подібних поглядів на варварів дотримувалися й деякі давні китайські автори. Так, історик *Бань Гу* (I ст. н. е.) писав про те, що “в них обличчя людей і серця диких звірів. Вони ... мають інші звичаї та звички ... розмовляють незрозумілою мовою. А тому мудрий правитель ставиться до варварів як до диких тварин”. Ці уявлення за певних обставин спричинювали криваві політичні акції. Так, у середині IV ст. на півночі Китаю виникло кілька державних утворень на чолі з чужоземцями. Правитель царства Джао, за свідченням хронік, був вихідцем із Західного краю, населеного людьми, що мали європеїдні риси: “високі носи, глибокі очі, густі бороди”. Під час повстання проти чужоземців були поголовно знищені всі, хто рисами обличчя відрізнявся від китайців. Наслідки цього вибуху расової ненависті вразили навіть літописців-китайців.

Погляди античних мислителів на варварів як на істот нижчого гатунку в епоху пізнього середньовіччя використали іспанські конкістадори й теологи для “теоретичного” й морального обґрунтування колоніальних загарбань і масового знищення індіанців Америки. В найвиразнішій формі докази “законності” поневолення корінного населення Американського континенту сформулював під час релігійних диспутів 1550—1551 рр. богослов *Х. Гінес де Сельпведда*. Він твердив: індіанці такою ж мірою відрізняються від іспанців, як “жорстокі істоти відрізняються від добрих або мавпи від людей”.

Розвиток капіталізму покликав до життя цілу низку псевдонаукових теорій про поділ людства на “вищі” й “нижчі” раси. Прагнучи виправдати рабство й работоргівлю, ідеологи буржуазії XVIII ст. активно обстоювали тезу про “біологічну неповноцінність” “жовтих” азійських, “червоних” американських і особливо “чорних” африканських народів. Наприклад, в Англії — одній з найстаріших колоніальних держав світу — навіть був опублікований спеціальний трактат священика *Т. Томпсона* під дуже красномовною назвою — “Як торгівля чорними рабами на узбережжі Африки узгоджується з принципами гуманності й релігійного прозріння” (1772), де “законність” невільництва обґрунтовувалася посиленням на Святе Письмо. Велику допомогу теоретикам від расизму надала праця відомого нідерландського природознавця *П. Кампера* (1791), яка містила помилковий висновок про схожість анатомічної будови обличчя темношкірих африканців і людиноподібних мавп (орангутанів). У 1799 р. британський лікар *Ч. Вайт* опублікував спеціальну працю, де йшлося про фізичні й розумові переваги європейців над людністю інших континентів.

У першій половині XIX ст. головним осередком расистських теорій стали Сполучені Штати Америки, що спричинилося загостренням боротьби між рабовласниками й аболюціоністами — прихильниками звільнення негрів. Прагнучи зміцнити свої економічні

й політичні позиції, рабовласники-плантатори з південних штатів взяли на озброєння реакційні расові теорії. У найвиразнішій формі їх сформулювали антрополог *Мортон* та його послідовники *Н. Ноттон* і *Д. Гліддон*. Так, у 1844 р. останні опублікували книгу “Типи людства”, де проводили думку про належність негрів до особливого біологічного виду, близького до людиноподібних мавп. Суть подібних схем була зрозумілою навіть багатьом сучасникам. Торкаючись причин поширення расистських ідей у Сполучених Штатах Америки, російський революціонер-демократ *М. Чернишевський* у статті “Про раси” писав: “...Рабовласники були людьми білої раси, невільники — неграми, тому захист рабства набув форми теорії про докорінні відмінності між расами людини”.

Расистські концепції другої половини XIX — XX ст.

У 1853—1855 рр. французький аристократ *Ж.-А. Гобіно* опублікував чотиритомний “Трактат про нерівність людських рас”, стрижнем якого є положення про вирішальну роль расових відмінностей в історичному розвитку людства. Будучи послідовником полігенізму, Гобіно категорично заперечував видову єдність людства, доводячи, що раси відрізняються між собою не лише фізичними, зовнішніми ознаками, а й вродженими особливостями психіки, здатністю створювати й сприймати культурні надбання. Найнижчою, біологічно й психічно “неповноцінною” він вважав “чорну”, “вищою” ж — “білу”, надто її еліту — “арійську” расу (термін “арійський”, який походить від санскритського “ар’я” — благородний, у XIX ст. вживався для позначення споріднених індоєвропейських мов). За Гобіно, арійці створили всі без винятку високорозвинуті цивілізації людства: єгипетську, грецьку, римську, китайську, індійську, центральноамериканську та ін. У пошуках слідів перебування носіїв “арійської” раси в Африці, Азії та Америці автор трактату відверто фальсифікував історичні факти. Так, виникнення єгипетської цивілізації він приписував якійсь не засвідченій жодними джерелами колонії арійців у Середньому Нілі, китайської — “гілкою білих людей”, які, “керовані провидінням”, оселилися в Хунані, змішавшись з місцевою людністю, і т. п.

Основну причину загибелі давніх цивілізацій Гобіно вбачав у змішуванні арійців з підкореними ними народами. Що ж до прямих нащадків цієї “раси”, то ними, за його схемою, є германці — “цвіт людства, натхненники будь-якої вищої культури”; у Франції ж риси “арійців” успадкувала родова аристократія.

Написаний блискучою мовою, трактат Гобіно надалі став справжнім “євангелієм” прихильників расистських поглядів.

Расистська ідеологія в середині XIX ст. мала своїх adeptів і в Англії. Так, на першому ж засіданні новоствореного Лондонського антропологічного товариства (1863) його президент *Дж. Гент* виступив з доповіддю “Місце негра у природі”, де навів численні докази “неповноцінності” темношкірих людей, яким приписувалися найнегативніші риси. Погляди Гента знайшли позитивний відгук серед багатьох членів товариства.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у країнах Західної Європи поширився новий різновид расистської ідеології — *соціал-дарвінізм*, прихильники якого (*Ваше де Ляпуж, Л. Вольтман, О. Аммон, Г. Лебон* та ін.) розвивали тезу про дію законів боротьби за існування в людському суспільстві й за її допомогою обґрунтовували “одвічність” соціальної нерівності та суспільних антагонізмів. На їхню думку, класове розшарування є наслідком природженої біологічної нерівності людей, яка так чи інакше пов’язана з расовими, фізичними ознаками. Особливого значення соціал-дарвіністи надавали формі черепа, точніше головному показникові: для обґрунтування своїх поглядів Аммон провів відповідні виміри 30 тис. німецьких новобранців, а Ляпуж — 20 тис. французьких громадян.

За Аммоном, доліхокефали, як правило, життєздатніші, обдарованіші, енергійніші; це — нащадки германських завойовників, що нині є міськими жителями. Що ж до брахікефалів, зосереджених у сільській місцевості, то вони ведуть свій родовід від давньої доарійської людності Європи і не мають жодних шансів піднятися на вищі соціальні шаблі суспільства.

Стосовно Ляпужа, то він пояснював панівне становище людей з “арійськими” рисами (білявих та довгоголових) не давніми завоюваннями, а “соціальним відбором”. За його схемою, незаможні прошарки населення — це не нащадки давніх європейців, а люди з неповноцінними фізичними й психічними властивостями, чітко пов’язаними з брахікефалією. Внаслідок дії соціального відбору вони неминуче витісняються на нижчі соціальні шаблі.

Соціал-дарвіністи переносили закони боротьби за існування й на міжнародні стосунки, виправдовуючи колоніальні загарбання європейських держав і навіть цілковите знищення багатьох поневолених народів тодішнього “третього світу” (відомо, що ця доля спіткала корінне населення Куби й Тасманії). Із приблизно 20 млн індіанців, що мешкали на теренах Північної Америки до приходу європейців, нині там залишилося близько 800 тис. Що ж до Африканського континенту, то він, за підрахунками, втратив не менше 50 млн люду (причому деякі фахівці вважають цю цифру заниженою вдвічі, а то й утричі). Показовим щодо цього є ставлення Лебона до негрів

Африки, котрих він наділяв такими рисами, як “лінощі”, “тваринні нахили”, “тугодумство.” “Єдине право, яке надається неграм, — писав він, — це бачити свою країну захопленою й пограбованою білими та бути вбитими у випадку опору. Такою була колись доля туземців Америки, така нині доля мешканців Африки”.

На початку ХХ ст. була створена так звана “нордична” теорія, в основі якої лежала теза Гобіно про переваги “арійської” раси. Грунтуючись на глибоко хибних уявленнях про внутрішній, причинний зв’язок між расою, мовою, культурою та психічними особливостями людей, прихильники нордизму (*Г. Чемберлен* та ін.) доводили, що всі досягнення світової цивілізації зумовлені діяльністю арійців, якими оголошувалися германські народи. Цікаво, що Чемберлен — цей аристократ-англієць — вважав, що найяскравішими представниками “західноарійського” расового типу є німці. Палкий прихильник музики Вагнера, він одружився з дочкою композитора, переселився до Німеччини і згодом прийняв її громадянство.

Після приходу до влади фашистів расистська ідеологія в Німеччині набула статусу державної доктрини. Вчені, які не погоджувалися з нею, переслідувались або емігрували. Серед офіційних ідеологів расизму “найпочесніше” місце зайняв *Г. Гюнтер*, який у своїх численних працях доводив переваги “нордичної” раси над іншими.

Відомо, що з “нордичною”, або “арійською”, расою пов’язувалися певні фізичні риси, властиві північним європеодам, а саме: високий зріст, світлий колір волосся, блакитні очі, доліхокефалія. Оголосивши цю расу вищою, теоретики від фашизму наразилися на дуже неприємний для них факт: ані фюрер, ані його найближче оточення не належали до “арійців”. Тоді їм довелося переорієнтуватись, оголосивши, що міфічна “нордична душа” — носій особливого розуму, твердості характеру, наполегливості у досягненні поставленої мети тощо — може міститись і в “непівнічному” тілі.

Спираючись на “нордичну” теорію, правляча верхівка фашистської Німеччини твердила про своє “природне” право панувати над “слабкими” й “неповноцінними” народами, не зупиняючись перед їхнім фізичним знищенням. Нацисти відверто заявляли про наміри “підірвати біологічну силу” багатьох народів — євреїв, циган, слов’ян. Зокрема, за планом “Ост” відразу після закінчення війни вони планували знищити 30 млн громадян Польщі, Радянського Союзу та Чехословаччини. Нечуваний терор, звірства, геноцид щодо інших національностей — такими були наслідки практичного втілення фашистських доктрин.

Після розгрому Німеччини в Другій світовій війні відкрито пропагувати біологічний расизм стало неможливо. Однак расистська ідеологія не була підірвана остаточно, набувши в нових умовах

форми “психорасизму”. Основу цієї псевдонаукової течії, яку представляли деякі психологи США та країн Західної Європи, складало протиставлення расових та етнічних груп людства на підставі групових “біопсихічних” ознак, що нібито виявляються в поведінці окремих індивідумів — людей певної національності. Грунтуючись на хибному положенні про прямолінійний зв'язок між психікою та фізичним типом, неорасисти намагалися довести наявність повноцінних та неповноцінних “етнопсихологічних профілів”. Останніми надіялася переважна більшість народів “третього світу”, особливо темношкірі африканці. “За історичний період тривалістю шість тисяч років, — стверджував американський психолог *Г. Гаррет*, — чорні африканці не створили жодної великої цивілізації, літератури, науки, не висунули жодного генія”. Аж до початку 70-х років неорасистські схеми, які пояснювали злиденне існування багатьох етнічних груп їхніми “природженими” біопсихічними недоліками, широко пропагувалися на сторінках спеціальних видань і в періодичній пресі країн Заходу.

Наукова неспроможність уявлень про біологічну нерівноцінність рас

Ще *Ч. Дарвін* переконливо показав, що всі расові групи людства перебувають на однаковому рівні біологічного розвитку, наголошуючи, що “різні раси походять від однієї групи представників, чия будова тіла і значною мірою душевний склад були майже повністю людськими, коли раси роз'єдналися між собою”.

Відомо, що прихильники расистських схем минулого доклали чимало зусиль, аби довести наявність різких расових відмін у будові мозку. Особливо поширеною була теза про те, що у негрів значно частіше, ніж у білих, трапляється так звана “мавпяча” борозна. Однак спеціальне вивчення цього питання, проведене фахівцями московського Інституту мозку (*С. Саркісов, І. Філімонов* та ін.) та лабораторії еволюції мозку при Московському університеті (*Ю. Шевченко* та ін.), засвідчило, що всі без винятку структури зовнішньої поверхні кори з однаковою частотою трапляються серед представників різних расових груп. А що ж до висновку про принципову схожість звивин і борозен мозку європейців та темношкірих африканців, то його ще в 1870 р. зробив відомий київський анатом *В. Беєц*.

Так само не підтвердилась і думка про те, що пересічний європеоїд має більші розміри черепа, ніж представники інших рас. Наприклад, місткість черепа у бурятів та ескімосів виявилася більшою, ніж у голландців і швейцарців (табл. 25). З'ясувалося, що вона, як і вага мозку, не виявляє якогось зв'язку з расовим поділом

людства. Слід також мати на увазі, що індивідуальна мінливість ваги мозку настільки значна, що це взагалі не дає права твердити про її зв'язок з інтелектом особи. Наприклад, мозок І. Тургенева важив 2024 грами, Дж. Байрона — 1807, Ф. Шіллера — 1785, а А. Франса — лише 1017 грамів.

Таблиця 25

Пересічна місткість черепа представників різних народів світу

Етнічна група	Місткість черепа (у см ³)
Голландці	1382
Швейцарці	1467
Буряти	1496
Ескімоси	1563
Тасманійці	1406
Індуси	1275
Давні єгиптяни	1336

Усупереч твердженням моногеністів представники всіх без винятку расових груп людства мають схожу будову кисті, яка характеризується відносно великою довжиною першого променя. Ця особливість людської руки пов'язана з функцією охоплювання, без чого неможлива трудова діяльність.

Усім расам притаманний комплекс подібних ознак, який забезпечує прямоходіння. Що ж до думки про слабкий розвиток литкової мускулатури, яку обстоювали деякі вчені XIX ст., то вона, за підсумками досліджень *М. Миклухо-Маклая* та *А. Хрдлічки*, виявилася абсолютно хибною. Так, окружність гомілки у негрів США пересічно вища, ніж у білих американців. А такі суто "людські" м'язи, як третій гомілковий або підошвенний, трапляються серед представників різних расових груп із приблизно однаковою частотою.

Для доказів примітивності будови нижніх кінцівок у відсталих народів прихильники расистських схем XIX ст. часто посилялися на свідчення тих європейських мандрівників, котрі писали про хапальні властивості ніг деяких мешканців Океанії. Справді, папуаси Нової Гвінеї використовують силу затискування великого пальця під час деяких трудових операцій. Однак, за спостереженнями *Миклухо-Маклая*, ця особливість є індивідуальною і не має нічого спільного зі спадковими расовими ознаками. Він переконливо показав, що найбільший діапазон відстовбурчення великого пальця папуасів (2—2,5 см.) обмежений поперечною плюсневою зв'язкою і такою будовою суглобів, яка докорінно відрізняє людську стопу від мавпячої.

Загалом за найважливішими ознаками виду *Homo sapiens* (високорозвинутий мозок із значною кількістю борозен і звивин; кисть із протиставленим великим пальцем — органом і продуктом трудової діяльності; стопа із поздовжнім зводом, який забезпечує прямоходіння) всі людські раси перебувають на однаковому рівні біологічного розвитку й однаковою мірою віддалені від своїх тваринних предків. Це ж стосується й інших найважливіших рис фізичної будови сучасних людей: хребта з характерною вигнутістю, яка нагадує латинську літеру S; черепа із сильно розвинутим мозковим і слабо — лицевим відділом; випрямленої стегнової кістки; сильного розвитку м'язів стегна та гомілки, а також біохімічних характеристик, зокрема груп крові. *Отже увесь комплекс наукових даних переконливо свідчить про цілковиту неспроможність расистських уявлень про біологічну нерівноцінність рас.*

Раси, психіка, культура

Вже принаймні у XVIII ст. робилися перші спроби довести наявність різких расових відмінностей у психіці людей. Нагадаємо, що *К. Лінней* писав про те, що європейській людині властиві дотепність та винахідливість, азійській — жорстокість, меланхолійність, упертість та скупість, африканській — злість, хитрість, лінощі та байдужість. Отже, він наділяв монголоїдів та негроїдів негативними рисами вдачі та поведінки.

Протилежних поглядів дотримувався *Ч. Дарвін*, який беззастережно визнавав психічну рівноцінність рас, підкреслюючи, що “головні вияви (емоції), властиві людині, однакові в усьому світі.” Торкаючись питання про особливості психіки народів, які перебували на низькому рівні соціально-економічного й культурного розвитку, він писав: “Жителі Вогненної Землі вважаються одним із найнижчих народів, утім я мав можливість постійно дивуватися трьом із тих туземців, котрі були взяті на борт корабля “Бігль”, провели кілька років в Англії й розмовляли трохи по-англійськи, — наскільки вони схожі на нас вдачею та більшістю наших розумових особливостей”. Високо оцінюючи здібності темношкірих народів, Дарвін гнівно засуджував “тупих і розпусних” рабовласників, котрих називав “породженням пекла”.

Погляди цих двох визначних учених-біологів відбивають два принципово різних підходи до проблеми взаємозв'язку між расовими та психічними особливостями людей. Нагадаємо, що “психорасизм” тривалий час залишався досить поширеним різновидом “наукового расизму”.

Після закінчення Другої світової війни в американській науковій літературі з'явилися праці, автори яких доводили природжені інтелектуальні переваги представників “білих” рас на підставі так званих тестів інтелекту (IQ), що буцімто об'єктивно (у балах) оцінюють розумові та психічні здібності особи. Справді, тестування негрів, індіанців та білих американців показало, що в останніх “коефіцієнт інтелекту” трохи вищий. Однак уважне ознайомлення з умовами цих експериментів засвідчило, що вони здебільшого проводилися без урахування соціальних чинників — життєвих умов, освітнього рівня, виховання тощо. Крім того, самі тести, складені на засадах європейської культури, малозрозумілі для представників інших расових груп і аж ніяк не могли слугувати об'єктивним критерієм інтелектуальних здібностей усього етносу чи раси.

Цікаві результати були отримані британським ученим *Б. Тізардом* під час тестування дітей-сиріт раннього віку (2—3 роки), з-поміж яких були світлошкірі, темношкірі та нащадки змішаних шлюбів. Усі вони виховувалися в одному з англійських дитячих будинків, куди потрапили здебільшого у грудному віці і провели в ньому принаймні півроку. З'ясувалося, що діти темношкірих батьків виконали усі три тести IQ успішніше, ніж їхні світлошкірі однолітки (табл. 26).

Таблиця 26

Діти	Тест 1	Тест 2	Тест 3
Білих батьків	102,6	98,5	101,3
Чорних батьків	106,9	97,8	105,7
Від змішаних шлюбів	105,7	99,3	109,8

Подібний експеримент був проведений також серед позашлюбних дітей американських солдатів періоду післявоєнної окупації Німеччини, які виховувалися німецькими матерями-одиначками. Як і в попередньому випадку, за підсумками тестування діти темношкірих показали кращі результати, ніж діти світлошкірих.

Сучасною наукою доведена психічна рівноцінність усіх расових груп людства: не існує жодних біологічних відмінностей між ними, які можна визначити на підставі тестів IQ. Морфологічні й фізіологічні особливості рас не впливають на розумові здібності їхніх представників. За сприятливих умов усі раси спроможні досягти високого рівня культурного розвитку. “Поняття “раса” стосується лише біологічних властивостей... — зазначалось у заяві, прийнятій на нараді експертів ЮНЕСКО з біологічних аспектів расової проблеми (Москва, 1964). — Спадковість може впливати на відмінності, що їх виявляють особини однієї популяції у відповідях на деякі психоло-

гічні тести, що застосовуються в наш час. Однак ніколи не була доведена відмінність між спадковими властивостями людських груп у тому, що стосується рис, які оцінюються тестами. В той же час був широко виявлений вплив природного, культурного та суспільного середовища на відмінності у відповідях на ці тести... Видається, що народи Землі мають однакові можливості для досягнення будь-якого рівня цивілізації та що відмінності між досягненнями різних народів мають пояснюватися цілком історією їхньої культури... Стосовно спадкових можливостей загального розумового розвитку і здібностей до культурних досягнень, так само як і відносно фізичних ознак, неможливо виправдати концепцію “вищих” і “нижчих” рас”.

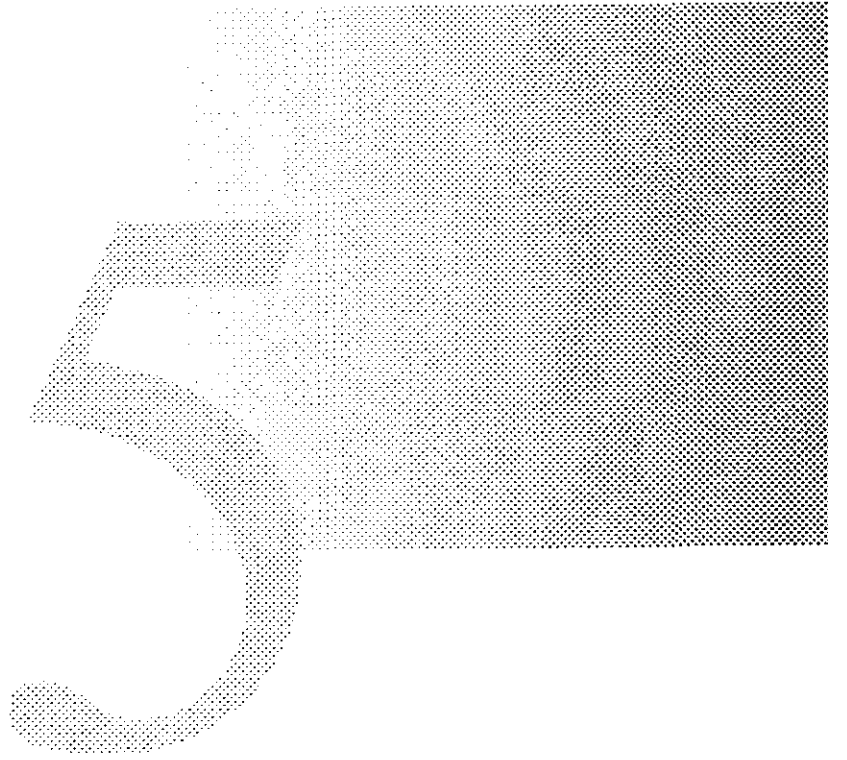
ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Як варіюють серед населення земної кулі колір шкіри, форма волосся, будова обличчя?
2. Які народи світу мають найнижчий, а які найвищий зріст?
3. Чи існують закономірності географічного розподілу гематологічних, одонтологічних та дерматогліфічних ознак?
4. Що таке раса? Схарактеризуйте основні принципи расових класифікацій.
5. Наведіть основні ознаки великих рас.
6. Розкрийте поняття “перехідна раса”.
7. Дайте характеристику антропологічного складу народів Європи.
8. Представники яких рас мешкають на теренах Азії?
9. Що властиве для фізичного типу корінних мешканців Америки?
10. Які малі раси поширені на Африканському континенті?
11. Окресліть морфологічні риси народів Австралії та Океанії.
12. Коли почали формуватися расові ознаки?
13. В якій історичний період у загальних рисах сформувалися великі раси? Наведіть приклади тих расових ознак, що мають адаптивний характер.
14. Схарактеризуйте роль географічної ізоляції та змішування у процесі расоутворення.
15. Чи змінювалися расові ознаки у процесі соціально-економічного розвитку людства?
16. Дайте визначення расизму.
17. Наведіть докази наукової неспроможності расистських уявлень про біологічну та психічну нерівноцінність рас.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев В. П.* География человеческих рас. Москва, 1974.
- Алексеев В. П.* Географические очаги формирования человеческих рас. Москва, 1985.
- Алексеев В. П.* Историческая антропология и этногенез. Москва, 1989.
- Алексеева Т. И.* Изучение человеческих рас в советской антропологии // Расы и народы. Москва, 1964.
- Алексеева Т. И.* Географическая среда и биология человека. Москва, 1973.
- Бунак В. В.* Раса как историческое понятие // Тр. Ин-та антропологии МГУ. Москва; Ленинград, 1938. Вып. IV.
- Бунак В. В.* Человеческие расы и пути их образования // Сов. этнография. 1956. № 1.
- Деникер И.* Человеческие расы. Санкт-Петербург, 1902.
- Дебец Г. Ф.* Расы, языки, культуры // Тр. Ин-та антропологии МГУ. Москва; Ленинград, 1938. Вып. IV.
- Дебец Г. Ф.* Опыт графического изображения генеалогической классификации человеческих рас // Сов. этнография. 1958. № 4.
- Зубов А. А.* Человек заселяет свою планету. Москва, 1963.
- Зубов А. А.* Этническая одонтология. Москва, 1973.
- Левонтин Р.* Человеческая индивидуальность: наследственность и среда. Москва, 1993.
- Расы и общество. Москва, 1982.
- Рогинский Я. Я., Левин М. Г.* Основы антропологии. Москва, 1955.
- Сегеда С. П.* Раси людини // Людина та її розвиток. Київ, 1995.
- Хить Г. Л.* Дерматоглифика народов СССР. Москва, 1983.
- Хрисанфова Е. Н., Перевозчиков И. В.* Антропология. Москва, 1991.
- Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А.* Народы, расы, культуры. Москва, 1971.
- Boyd W. C.* Genetics and the races of man: An introduction to modern physical anthropology. Boston, 1950.
- Czekanowski J.* Człowiek w czasie i przestrzeni. Warszawa, 1966.
- Piontek J.* Struktura etniczna ludności świata // Antropologia. Warszawa; Poznań, 1989.

Історична
антропологія
України

НАЙДАВНІША ЛЮДНІСТЬ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (за даними антропології)

**Доба палеоліту
(1 млн років тому — X тис. до н. е.)**

Найдавніші сліди життєдіяльності людей на теренах України належать до ранньоашельської епохи. Ще кілька десятиліть тому вважалося, що витoki первісних міграцій на її простори слід шукати на південному сході (у Кавказькому регіоні). Однак дослідження багатошарової стоянки біля с. Королеве в Закарпатті, найнижчий шар якої датується часом гюнцького зледеніння (близько 1 млн років тому), істотно змінили ці уявлення (*В. Гладилін*). Так, колекція ранньоашельських знахідок з Королеве, яка включає чопери, примітивні ручні рубила, різаки тощо, виготовлені з місцевої вулканічної породи, знаходить аналогії серед палеолітичних знарядь Передньої Азії (Убейдія) та Чехії (Бечов). Це підводить до висновку про те, що шляхи первинного заселення території України проходили через Балкани та Центральну Європу. Освоєння людиною українських теренів тривало і в наступну історичну епоху: в Закарпатті, Прикарпатті, Поліссі, Наддніпрянщині, Північно-Західному Причорномор'ї, Криму, Донбасі, Приазов'ї відомо кілька сотень мустьєрських місцезнаходжень. Деякі з них склалися на місцевій ашельській основі, інші пов'язані з черговими хвилями міграцій, що відбулися вже в мустьєрський час (*В. Станко*).

У 1924—1925 рр. російський археолог та антрополог *Г. Бонч-Осмоловський* виявив у гроті Кіик-Коба два неандертальських поховання: дорослого та дитини. Поховання дорослого містилося в центрі житлової площадки у прямокутній ямі, заглибленій у скельну породу. Небіжчик лежав на правому боці, з підігнутими ногами, головою на північний схід. Неподалік знайдено поховання немовляти. Кістки обох скелетів збереглися погано.

На думку сучасних фахівців, поховання дорослого, вочевидь, належало жінці 35—40 років зростом 155—159 см. У морфологічній

будові кістяка простежується чимало архаїчних рис, притаманних «класичним» неандертальцям. Так, будова кисті вказує на те, що людині, похованій у Кіік-Кобі, був властивий не «точний», а «силовий» обхват предметів. «Кіік-кобинець не брав, а охоплював предмет усією кистю і тримав його в кулаці, — писав з цього приводу Бонч-Осмоловський. — У цьому затиску була міць лещат».

Що ж до кістяка немовляти п'яти — семи місяців, то його пропорції відрізняються від пропорцій сучасних дітей: гомілка коротша, а передпліччя довше. Крім того, стінки кісток дуже грубі (Є. Влчек). Наведені риси, як відомо, характерні для пізніх неандертальців.

Фрагменти черепів дорослого та двох дітей віком 5 і 10—12 років були віднайдені Ю. Колосовим на мустьєрських стоянках Заскельна V та Заскельна VI поблизу Білогорська. На думку Є. Данилової, в будові потиличної кістки дорослої людини з Заскельної V простежуються як деякі примітивні, так і «сапієнтні» риси (наприклад, слабо виражений потиличний валик).

Скелетні рештки «сапієнтних» палеоантропів знайдено також у Наддніпрянщині та Приазов'ї: стегнова та обидві плечові кістки з Романково поблизу Дніпропетровська, які належали людині зросту 171 см; плечова кістка з розмитого мустьєрського шару на березі р. Самара; фрагменти черепів з-під Дніпропетровська; верхній моляр зі стоянки Ріжок I. Усі ці матеріали характеризуються поєднанням архаїчних та прогресивних рис. Так, «романківець» міг належати до ранніх неандертальців типу Ерінгсдорф та Крапіна чи «прогресивних» мустьєрців Палестини (О. Хрисанфова).

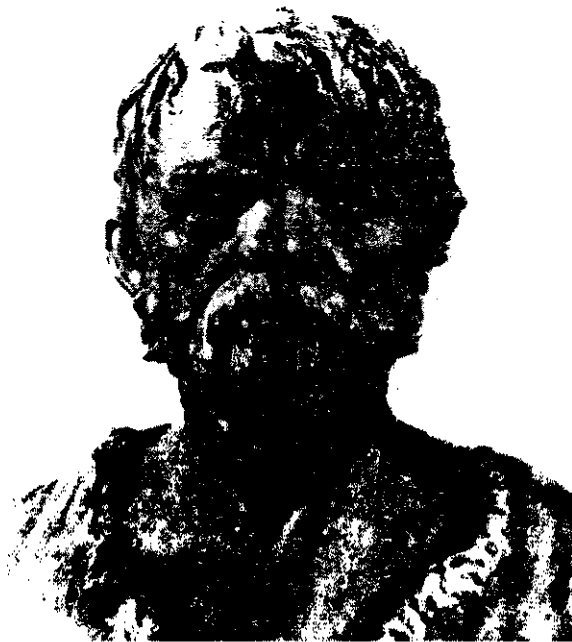
Багаторічні дослідження з'ясували, що в добу верхнього палеоліту територія України була заселена надзвичайно щільно: загальна кількість населення становила тут близько 60 тис. осіб. На сьогодні в її межах відомо близько 800 пам'яток даного історичного періоду, де виявлені унікальні господарсько-побутові комплекси з залишками жител із кісток мамонта, крем'яними та кістяними знаряддями, зразками первісного мистецтва тощо. Разом із тим антропологічні матеріали з верхньопалеолітичних місцезнаходжень України мають украй фрагментарний характер (уламки черепів і зубів із Чулатово I, Новгород-Сіверського, Анетівки II, Пушкарів, Мізіна; уламки плечових кісток з Новгород-Сіверського та Кормані IV і кістки лівої ноги з поселення Городок II), що не дає змоги відтворити морфологічні риси творців матеріальної та духовної культури цього періоду.

Певне уявлення про антропологічний тип верхньопалеолітичної людності України дають знахідки в інших регіонах Східної Європи: Подонні (Костьонки) та на Клязьмі (Сунгир).

Під час розкопок у Костьонках було виявлено чотири кістяки, два з яких належали дорослим чоловікам, а два — дітям.

Особливо цікаві результати були отримані під час вивчення кістяка 20—25-річного мисливця, що жив приблизно 30 тис. років тому. Він характеризувався невисоким зростом (близько 160 см), різкою доліхокранією, прямим лобом, дуже низьким обличчям, низькими орбітами, широким носом, що добре виступає з площини лица, прогнатизмом. Поєднання доліхокранії, широконосості та прогнатизму вказує на наявність деяких екваторіальних (австралоїдних) рис (Г. Дебець).

Інший антропологічний тип був притаманний 50-річному мисливцю з Костьонків II: вищий зріст — 165 см, видовжена форма мозкового відділу черепа, місткість якого — близько 1500 см³, дуже широке й низьке обличчя. На думку Г. Дебця, за цими ознаками він схожий з кроманьйонцями Західної Європи.

Пізньопалеолітичний мисливець
із Костьонків (реконструкція
М. Герасимова)

Пізньопалеолітичний мисливець
із Сунгиря (реконструкція
М. Герасимова)

Розкопки в Сунгирі дали змогу виявити два давніх поховання: одиночне, де містився скелет дорослої людини, та парне — з рештками двох дітей.

Доросле поховання належало мисливцеві 60—65 років, який визначався міцною і гармонійною фізичною статуєю — дуже високим зростом (180 см) і широкими плечами. За деякими розрахунками, вага «сунгирця» становила близько 71 кг. Його череп характеризувався помірним нахилом лоба, значним розвитком надбрівних дуг, середньою величиною підборідного виступу. Висловлювалася думка, що за своїми морфологічними характеристиками

«сунгирець» має певні аналоги серед неоантропів Пржедмосця — представників брюнського типу (*В. Бунак*), що, як відомо, характеризується деякими «неандерталоїдними» рисами.

Хлопчик із Сунгира (реконструкція Г. Лебединської)

Дівчинка із Сунгира (реконструкція Т. Сурніної)

Певні архаїчні особливості (надто в будові потилиці) були притаманні також хлопчиківі 11—13 років та дівчинці 9—11 років, похованих у супроводі дуже багатого інвентаря: двох списів довжиною 2,42 і 1,66 м, виготовлених із розщеплених і випрямлених бивнів мамонта; численних кістяних дротиків та кинджалів; крем'яних ножів; тисяч намистин із бивня мамонта, розміщення яких дало змогу реконструювати хутрянйй одяг давніх мешканців приполярної зони; кістяних голок; «жезлів» із рогів північних оленів з великими отворами на кінцях, що, очевидно, були символами влади, тощо (*О. Бадер*).

Отже, антропологічний склад неоантропів Східної Європи був неоднорідним. Це пояснюється кількома обставинами, а саме: поліморфізмом верхньопалеолітичної людності; міграціями первісних колективів із досить віддалених територій; змішуванням прийшлих та місцевих груп, серед яких, очевидно, були й нащадки носіїв мустьєрських традицій.

Мезоліт (IX—VI тис. до н. е.)

Приблизно 12—10 тис. років тому на земній кулі відбулися глибокі кліматично-географічні зміни, спричинені загальним потеплінням. Льодовий панцер, що протягом тисячоліть сковував Європу, повільно відповз на північ і через деякий час звільнив береги глибокого прісноводного озера, яке існувало на місці сучасного Балтійського моря. Це величезне водоймище, рівень котрого був значно вищий від рівня Світового океану, було відгороджене від Атлантики гігантською крижаною греблею. Після прориву льодової перемички біля гори Білінген у Центральній Швеції рівень цього холодного прильодовикового озера впав на 30 м, і воно заповнилося теплими солоними водами Атлантичного океану. Це привело до різкого потепління й зволоження клімату. На теренах України, як і повсюдно у Північній півкулі, поступово склалася сучасна гідрофізична мережа й виникли ландшафтні структури помірної зони: ліс, лісостеп і степ. Розпочалася нова геологічна епоха — *голоцен*, яка триває й нині.

Початок голоцену в Наддніпрянщині збігся з початком нової історичної доби — *мезоліту*, або *середнього кам'яного віку*. В нових кліматично-географічних умовах первісні громади освоїли й нові форми господарювання. Зникли мамонти, а з ними й колективне загінне полювання, яке донедавна складало основу життєдіяльності людей. Це спонукало мисливців мезолітичної доби до індивідуального пошуку здобичі й винаходу лука — далекобійної дистанційної зброї, що мала неабияку вбивчу силу. Так, на стоянці Ігринь I поблизу Дніпропетровська знайшли хребець бізона, відросток якого пробито кістяним наконечником стріли наскрізь.

На теренах України на сьогодні відомо понад 300 мезолітичних місцезнаходжень. Серед них — і довгочасні поселення з залишками жител, де могли мешкати від 50—60 до 100—150 осіб, і короткотривалі стоянки, і поодинокі поховання, і колективні родові некрополі. Зібрані під час розкопок цих пам'яток остеологічні колекції не мають собі рівних у світі.

Уперше скелети людей мезолітичної доби були знайдені в Криму: в гротах Фатьма-Коба, де був похований чоловік зрілого віку, та Мурзак-Коба, де виявлено парне поховання — чоловіка зрілого віку та жінки 20—23 років. Дослідження показали, що всі вони характеризуються доліхокранією, широким обличчям, різко випнутим носом. Ці риси були властиві носіям так званого *протосвівропейського*, або *пізньокроманьйонського*, типу (*Г. Дебець*). Цікаво, що «мурзак-кобинець» мав неправильний, «східчастий» прикус зубів, наслідком якого є випинання вперед нижньої щелепи. Висловлювалося припущення, що це — не природжена, а набута за життя ознака,

пов'язана з давнім чинбарним виробництвом: для надання шкіряним ременям міцності й еластичності їх протягом тривалого часу жували. Це спричинювало стирання верхніх різців і утворення неправильного прикусу.

Чоловік із мезолітичного поховання в печері Мурзак-Коба (реконструкція М. Герасимова)

Жінка із мезолітичного поховання в печері Мурзак-Коба (реконструкція М. Герасимова)

Що ж до жінки, похованої в Мурзак-Кобі, то їй, попри загальну масивність, властиві дуже гармонійні риси обличчя: високе чоло, тонкий ніс з горбинкою, великі мигдалеподібні очі, гарно окреслений рот, чітке, але м'яке підборіддя (М. Герасимов). Оглядаючи скелет на місці розкопок, археолог Є. Жиров звернув увагу на те, що на обох руках «мурзак-кобинки» відсутні нігтьові й середні фаланги мізинців. За характером пошкоджень на ближній фаланзі вчені дійшли висновку, що вони були відрубані ще в підлітковому віці, скоріше за все під час *ініціацій* — обрядів, пов'язаних з ритуальним посвяченням молоді в дорослі. Згідно з етнографічними даними, такі ритуали часто супроводжувалися тяжкими й болісними випробуваннями, коли підлітків змушували потерпати від болю, витримувати голод, спрагу і т. ін. Під час ініціацій юнаки й дівчата остаточно засвоювали правила суспільного життя, їх утаємничували в суть звичаїв, обрядів, релігійних уявлень первісних общин.

Важливі наукові дані були отримані під час вивчення палеоантропологічних матеріалів з колективних некрополів Дніпровського Надпоріжжя: Волоського (19 поховань), Василівського I (24 поховання) та Василівського III (45 поховань), розкопки яких у 1952—1955 рр. провели *О. Бодянський, В. Даниленко, А. Столяр та Д. Телегін*. Серед похованих переважали дорослі чоловіки, однак є й жінки, й підлітки, й діти. Небіжчиків найчастіше клали в позі «адорації», тобто у зібганому стані на боці, з руками, піднятими до обличчя, головами на південний схід або схід. На кістяках з Василівки I і, меншою мірою, Василівки III виявлені сліди вохри.

Принаймні частина людей (надто дорослих чоловіків), похованих у цих могильниках, загинули насильницькою смертю. Так, біля деяких скелетів знайдені вістря крем'яних стріл — невеликих ножеподібних пластинок зі сколами на краях — та уламки кістяних наконечників списів. Іноді вони стирчали в кістках небіжчиків. Так, один із чоловіків, похованих у Волоському могильнику, загинув від удару стріли в другий шийний хребець. Воїни з потрійного поховання у Василівці III (скелети № 12, 37, 38), очевидно, потрапили в засідку і були вбиті одночасно пострілами в спину: в двох випадках зафіксовані сліди від ударів стріл, в одному — вістря стріли застрягло в ребрі небіжчика. У крижовій кістці іншого чоловіка (скелет № 32) стирчало кістяне вістря списа з крем'яними вкладеннями. Одна з жінок, також похованих у цьому могильнику (скелет № 19), померла від сильного удару по голові якимось тупим предметом, що засвідчує ушкодження тім'яної частини черепа. Що ж до округлого отвору діаметром 9 мм на тім'яній кістці черепа № 31, краї якого повністю облітеровані, то він, за висновками фахівців, з'явився внаслідок хірургічного втручання. Це — один з небагатьох випадків штучної трепанації черепа за доби мезоліту (*І. Гохман*).

Наведені факти свідчать про те, що між мезолітичними племенами Наддніпрянщини існували напружені стосунки і відбувалися часті збройні сутички. Ймовірною причиною таких взаємин була неоднорідність етнічного складу цих племен. Дані висновки добре узгоджуються з підсумками антропологічних досліджень.

Зусиллями *Г. Дебеця, Т. Кондукторової, І. Гохмана* доведено, що в добу мезоліту в Дніпровському Надпоріжжі мешкали представники трьох антропологічних типів: давньосередземноморського, протоєвропейського та змішаного, який утворився в результаті їх метисації.

Давньосередземноморський тип представлений у найдавнішому могильнику поблизу с. Волоське. Висловлювалося припущення, що поховання в ньому здійснювались ще до початку голоцену степовими мисливцями на бізона, коня та інших стадних травоїдних тварин Північного Причорномор'я (*Л. Залізник*). Ця людність характеризувалася довгою, вузькою й високою мозковою коробкою, дуже

високим, вузьким, добре профільованим обличчям, різко випнутим носом та високими очними орбітами. На деяких черепах з Волоського могильника помітна також австралоїдна домішка (прогнатизм, широкий ніс, низькі орбіти). На думку Г. Дебеця, волоська краніологічна серія має аналогії з матеріалами доби мезоліту-неоліту Кенії. Звичайно, це не означає, що люди переселилися на Дніпро зі Східної Африки, хоча, за словами дослідника, такі речі для віддалених історичних епох «не були чимось надзвичайним». Г. Дебець висловив припущення, що давньосередземноморський антропологічний тип сформувався в Передній Азії та Закавказзі, після чого його носії мігрували на північ та південь.

Чоловік із мезолітичного
могильника поблизу с. Волоське
(реконструкція Т. Сурніної)

Чоловік із мезолітичного могильника
Василівка III (реконструкція
Г. Лебединської)

Протоєвропейський тип властивий небіжчикам із Василівки I і частині небіжчиків із Василівки III, похованим у зібганому положенні. Вони визначаються високим зростом, доліхокранією, високою мозковою коробкою, значним розвитком рельєфу, широким обличчям, середньої ширини носом, що добре виступає з площини

лица. Подібні морфологічні варіанти були поширені серед мезолітичної людності Центральної та Північної Європи (могильники Гоедик у Франції, Лепинський Яр у Подунав'ї, Звейнеки в Латвії, Оленячий Острів у Карелії, Попово в Росії), генетичні витоки якої сягають пізнього палеоліту.

У фінальному палеоліті в лісостеповій та степовій зонах України з'явилися вихідці з Верхнього та Середнього Дніпра, які, очевидно, мали риси протоевропейського типу. Вони витіснили з Надпоріжжя місцеву людність — носіїв культури Східного Гравету Причорномор'я, яким був властивий давньосередземноморський тип. У пониззі Південного Бугу, на Інгулі та у Приазов'ї прибульці змішалися з місцевими племенами (*Л. Залізняк*). Наслідком цих процесів, пов'язаних із формуванням кукрекської мезолітичної культури, була поява нового антропологічного типу, що характеризується доліхокранією, помірно широким обличчям, середнім за шириною носом. Він представлений невеликою серією випростаних кістяків могильника Василівка III (7 поховань).

Процес формування антропологічного складу мезолітичної людності Наддніпрянщини тривав тисячоліття: міграційні хвилі накочувалися то з півночі, то з півдня, то з заходу, то зі сходу, аж поки північноєвропейський (протоевропейський) тип не став домінувати у цьому регіоні.

Неоліт (VI — початок IV тис. до н. е.)

Неолітична доба — остання, завершальна стадія кам'яного віку, яка характеризується переходом від привласнювальних форм господарства (мисливство, рибальство, збиральництво) до відтворювальних (землеробства й тваринництва). У цей історичний період люди domestикували майже всі види теперішніх свійських тварин, винайшли прогресивніші способи обробки каменю (шліфування, розпилування, свердління), навчилися виготовляти нові знаряддя праці — сокири, тесла, долота, а також глиняний посуд. Усе це викликало такі величезні зрушення в життєдіяльності первісної людини, що їх англійський археолог *Гордон Чайлд* назвав *неолітичною революцією*.

В межах України відомо понад 600 неолітичних місцезнаходжень. На думку багатьох фахівців, вони належать принаймні до семи археологічних культур; а саме: *бузько-дністровської, тиської, лінійно-стрічкової кераміки*, носії яких вже перейшли до землеробства й скотарства; *ямково-гребінчастої кераміки*, людність котрої займалася традиційними промислами — мисливством, рибальством і збиральництвом; *сурсько-дніпровської, дніпровсько-донецької та кримської,*

що їм були характерні як традиційні, так і нові форми господарювання.

На особливу увагу серед різних категорій пам'яток неолітичної доби України заслуговують великі колективні некрополі: Маріупольський, Вільнянський, Вовнизький, Деревський, Нікопольський, Лисогірський та інші, звідки походить понад 800 кістяків. Більшість із них зосереджено в районах Дніпровського Надпоріжжя, Приазов'я та Сіверського Дінця, тобто в ареалі південної групи племен дніпровсько-донецької культури, в середовищі якої деякі сучасні дослідники виділяють кілька археологічних культур.

Носії дніпровсько-донецької культури ховали своїх небіжчиків на спині, з випростаними, щільно зведеними ногами (які, вочевидь, зв'язували або сповивали) та трохи зігнутими руками. Кістяки, часто рясно посипані вохрою, залягають рядами, іноді у два, а то й у три «поверхи», часом по декілька в одній ямі (ймовірно, це були родичі). Місце поховання, мабуть, позначалося невисоким земляним горбиком. Поряд із тілами небіжчиків клали крем'яні або кістяні вироби; поховальний одяг прикрашався підвісками-нашивками із зубів оленя, перламутровими намистинами, прикрасами з ікол кабана тощо. В окремих могилах Нікопольського та Лисогірського некрополів зафіксовані скупчення черепів, що, вочевидь, засвідчує культ шанування черепів предків. Подібні культи добре відомі з етнографічних джерел; ще порівняно недавно вони існували в деяких корінних народів Сибіру й Далекого Сходу (наприклад, у юкагірів).

Антропологічні дослідження показали, що носії дніпровсько-донецької культури характеризувалися загальною масивністю, дуже сильним розвитком м'язового рельєфу, переважно великими розмірами черепа, що мав здебільшого видовжену (доліхомезокранну) форму, дуже широким, середньої висоти, іноді — дещо сплющеним лицем, чітко окресленим носом.

Специфічною особливістю даної групи є значні розміри та загальна масивність кінцівок: за спостереженнями *Г. Дебеця*, ці люди були довгоногішими, ніж будь-який із сучасних народів, а кістки їхніх жінок навіть грубіші, ніж кістки сучасних чоловіків-москвичів. За розрахунками цього вченого, вага пересічного чоловіка з поховань дніпровсько-донецької культури (без урахування жирового прошарку) становила 75,5 кг, а зріст — 172—174 см. Таке співвідношення ваги та зросту вказує на те, що неолітична людність України визначалася гармонійністю тілесної будови й неабиякою фізичною силою.

Ще однією специфічною рисою носіїв дніпровсько-донецької культури є винятково гарний стан зубної системи: відсутність випадків прижиттєвого випадання зубів та карієсу, який у Західній Європі та Північній Америці відомий ще з мезолітичної епохи. Зуби зде-

більшого дуже стерті, що свідчить про систематичне вживання грубої їжі. Багатьом черепам властивий «східчастий» прикус.

Чоловік із неолітичного могильника біля с. Вільнянка (реконструкція Г. Лебединської)

Більшість учених відносять південну групу племен дніпровсько-донецької культури до особливого варіанта протоєвропейського типу — вонизького (*В. Бунак*), чи надпорізько-приазовського (*І. Гохман*). Ще в середині 50-х років *Г. Дебець* висловив припущення, що його витoki слід шукати на півночі Європейського континенту. «Кісткові рештки людей пізнього палеоліту та мезоліту Східної Європи належать, принаймні у своїй більшості, людям південного походження, — писав він, — люди ж дніпровсько-донецької культури є переселенцями з північних областей або їхніми безпосередніми нащадками». Час підтвердив справедливість цієї тези.

За даними сучасних досліджень, антропологічні та археологічні аналоги носіїв дніпровсько-донецької культури простежуються в мезолітичних (Ведбек) та неолітичних (Ертебеле) могильниках Західної Балтії. Поява північних європеїдів у Наддніпрянщині пояснюється міграціями мисливсько-рибальських племен, які розпочалися приблизно 8 тис. років тому (*Л. Залізник*). Просуваючись на схід та південний схід, вони досягли Подоння (Ракушков Яр), Поволжя (С'езжеє) і навіть Приаралля (Тумек-Кичеджик).

Київська дослідниця *І. Потехіна* переконливо показала, що антропологічний склад племен дніпровсько-донецької культури склався переважно за участю двох морфологічних компонентів: доліхокранного, з широким, різко профільованим обличчям, та мезокранного (мезобрахікранного), з іще ширшим, дещо сплющеним

обличчям. Перший з цих складників, генетично пов'язаний з місцевими мезолітичними племенами, переважав на ранніх, а другий — на пізніх етапах формування даної історичної спільноти. Очевидно, прибульці з півночі поступово витіснили або асимілювали своїх попередників.

Природно, що між місцевою та прийшлою людністю відбувалися збройні сутички, які засвідчуються численними ушкодженнями на скелетах з неолітичних некрополів. Наприклад, на черепі № 16 із Василівки II зберігся слід від удару списа чи стріли; на черепі № 18 — округла ум'ятинна від удару тупим предметом тощо. На черепі № 64 з Ясинуватки є пролом овальної форми, в середині якого збереглися ушкоджені кістки, що трохи зрослися. На деяких черепах зафіксовані сліди прижиттєвого хірургічного втручання — штучної трепанації, наявність чого свідчить про досить високий рівень медичних знань. Так, вивчення трепанаційного отвору діаметром 14 мм на черепі № 54 з Вовнигів показало, що він був зроблений швидкими обертами свердла, вістря якого мало напівокруглу чи кулеподібну форму. Така форма унеможлиблювала провалювання свердла всередину черепа й пошкодження мозку (*І. Гохман*). Цікаво, що після цієї операції людина жила принаймні ще два роки.

Очевидно, серед неолітичних племен України були поширені не лише протоевропейський, а й інші антропологічні варіанти. За аналогією з сусідніми регіонами можна припустити, що племена тиської, бузько-дністровської культур та культури лінійно-стрічкової кераміки характеризувалися рисами давньосередземноморського типу. Що ж до культури ямково-гребінчастої кераміки, то її носіям, мабуть, була властива певна монголоїдна домішка.

Енеоліт (IV— III тис. до н. е.)

Наприкінці V — на початку IV тис. до н. е. деякі племінні групи, які жили на території України, освоїли мідь, усвідомивши її переваги перед традиційними матеріалами. Поява металевих виробів, що мали сталі форми, ознаменувала початок нової, перехідної історичної епохи — *енеоліту*, або *мідно-кам'яного віку*. На думку вчених, визначальними рисами енеоліту є подальший розвиток ранніх форм відтворювального господарства — землеробства та скотарства, підвищення продуктивності праці, створення умов для регулярного міжплемінного обміну. Починається розклад первіснообщинного ладу, спостерігається майнове розшарування, виділяється родоплемінна знать. Змінюються вірування, поховальні обряди та звичаї, виникають нові форми первісного мистецтва.

У IV — на початку III тис. до н. е. у Дніпровському Правобережжі та в деяких лівобережних районах Середньої Наддніпряни мешкали землеробсько-скотарські племена *трипільської культури*, у лісостеповій і, частково, степовій зонах Лівобережжя — *середньостогівської культури*, у степовому Причорномор'ї та в Криму — *кемі-обинської культури*.

Трипільська культура, яка сформувалася на початку IV тис. до н. е., проіснувала близько 1500 років. В її розвитку простежують три основних етапи: ранній (4—3,6 тис. до н. е.), середній (3,6—3,1 тис. до н. е.) та пізній (3,1—2,5 тис. до н. е.).

Ранній та середній етапи трипільської культури представлені лише поодинокими похованнями в межах поселень (Лука-Устинська, Солончени II, Верем'є, Незвіско, Ліпкани), з яких походять здебільшого фрагментарні матеріали. За даними Г. Дебеця та М. Герасимова, черепи із Незвіско та Солонченів II характеризуються рисами протоєвропеїдного типу — масивною будовою мозкового відділу, широким обличчям тощо.

Більш репрезентативними є краніологічні та остеологічні серії, що походять з пізньотрипільських могильників: Вихватинського, Більче-Злоте та Чапаєвського.

Під час розкопок Вихватинського могильника, розташованого на березі Дністра поблизу м. Рибниця (Молдова), було виявлено понад 60 кістяків, щоправда, досить поганої збереженості. Дослідження показали, що люди, поховані тут, характеризувалися середнім зростом (165,5 см у чоловіків і 157,7 см у жінок), помірним розвитком м'язового рельєфу, доліхокранною формою черепа, гарно профільованим обличчям з невисокими орбітами й середнім за шириною носом, що виразно видається з площини лиця. Подібне сполучення ознак загалом властиве південним європеїдам — представникам *західного варіанта давньосередземноморського типу*, що був досить поширений серед енеолітичної людності Балкан та деяких регіонів Центральної Європи. Поряд із цим у морфології «вихватинців» простежується й вплив протоєвропеїдного компонента.

Цікаві спостереження у процесі дослідження вихватинської серії зробила М. Великанова: на її думку, чоловічі черепи належать до давньосередземноморського, а жіночі — до «пом'якшеного» варіанта протоєвропейського типу, поширеного серед східних сусідів трипільців. Ці розбіжності помітні і в будові скелета: кістки чоловіків порівняно тендітні, жіночі ж — відносно масивні. З цього можна зробити висновок, що між трипільськими племенами та їхніми сусідами-скотарями існували не лише господарські, а й шлюбні зв'язки.

Черепи з печери Більче-Злоте характеризувалися рисами давньосередземноморського типу.

Що ж до пізньотрипільського Чапаєвського могильника поблизу Києва, то отримані там матеріали свідчать про наявність двох морфологічних складників — масивного протоевропейського та грацильнішого давньосередземноморського (С. Круц).

Чоловік і жінка із пізньотрипільського могильника поблизу с. Вихватинці
(реконструкція М. Герасимова)

Отже, фізичний тип носіїв трипільської культури, чисельність яких в окремі періоди перевищувала 400 тис. осіб, був неоднорідним, склавшись у процесі взаємодії кількох морфологічних компонентів.

У середині IV тис. до н. е. Дніпровське Лівобережжя та басейн Сіверського Дінця замешкували скотарські племена *середньостогівської культури*, в межах якої нині часто виділяють кілька археологічних культур. Середньостогівці, що їх багато сучасних дослідників розглядають як перших індоєвропейців на теренах України, частково асимілювали, а частково відтіснили на північ дніпровсько-донецьку людність.

Найчисленніша краніологічна серія середньостогівської культури (12 черепів) походить із ґрунтового Олександрійського могильника на р. Оскол. Цим знахідкам притаманні значний розвиток м'язового рельєфу, доліхокранія, дуже широке, середньої висоти, гарно профільоване обличчя, тобто риси протоевропейського типу (Т. Сурніна). Що ж до нових матеріалів з могильника Ігринь, то вони засвідчують наявність в антропологічному складі людності даної культури тендітнішого морфологічного компоненту (І. Потехіна).

Вчені вважають, що у фізичному типі мезолітичного, неолітичного та енеолітичного населення Лівобережжя простежується певна генетична спадкоємність. Крім того, антропологічні матеріали дають підстави для висновку про досить тісні контакти між середньостогівськими й трипільськими племенами.

Чоловік із могильника
середньостогівської
культури поблизу с. Олександрія
(реконструкція Т. Сурніної)

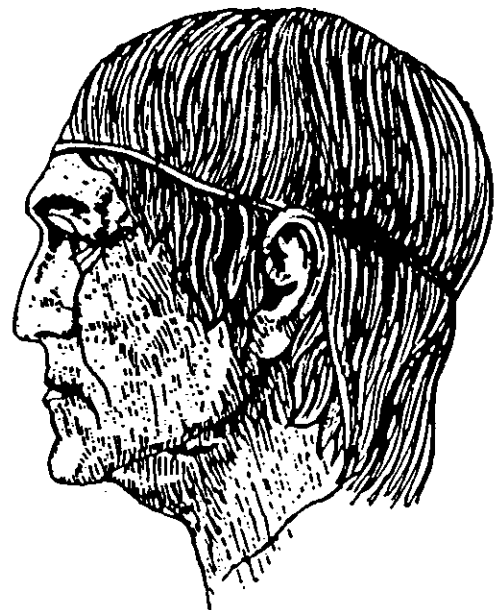
Окрему групу енеолітичних пам'яток Нижньої Наддніпрянщини та Степового Лівобережжя становлять могильники *новоданилівського типу*, походження яких остаточно не з'ясоване. Здебільшого вони невеликі за розмірами: одне-два, іноді п'ять-шість поховань. Новоданилівські пам'ятки були залишені людьми з типово протоевропеїдними рисами, притаманними попереднім неолітичним племенам окреслених регіонів, фізичний тип яких у свою чергу мав місцеве мезолітичне підґрунтя (*І. Потехіна*). Це ж стосується й носіїв *нижньомихайлівської культури*, які наприкінці IV тис. до н. е. освоїли південну смугу степів між Доном та Дунаєм.

У середині III тис. до н. е. в Криму, пониззі Дніпра та Південного Бугу поширилися племена *кемі-обинської культури*, походження якої багато дослідників пов'язують з Північним Кавказом. Кемі-обинці характеризувалися яскраво вираженою доліхокранією, значною висотою мозкового відділу черепа, розвинутим м'язовим рельєфом, вузьким і високим обличчям, різко профільованим у горизонтальній

площині (С. Круц). Таке поєднання ознак має аналоги серед різних груп давньої людності Закавказзя, Близького Сходу, Середньої Азії, де у V— III тис. до н. е. були поширені різновиди східносередземноморських (індосередземноморських) морфологічних варіантів (М. Абдушелішвілі).

Принаймні останню чверть III тис. до н. е. — початок II тис. до н. е. Дніпровське Лівобережжя, за винятком північних районів, і частину Правобережжя займали скотарсько-землеробські племена *ямної культури*, чия назва пов'язана з характером поховань — у прямокутних ямах під курганням насипом. У згаданий час «ямники» поступово заселили все степове Причорномор'я і вийшли на Балкани. Таким чином вони стали замешкувати величезний ареал — від Волги до Дунаю.

Загалом носії ямної культури характеризувалися видовженою, високою мозковою коробкою, середнім за шириною й висотою, мезогнатним, добре профільованим обличчям, високим зростом — близько 173 см у чоловіків та 160 см у жінок (Т. Кондукторова, Г. Зіневич, С. Круц та ін.). Разом із цим між окремими територіальними групами ямних племен існували певні відмінності, які в найвиразнішій формі простежуються за лінією північ — південь України.

Чоловік із поховання ямної культури
(реконструкція М. Герасимова)

Так, північна група племен ямної культури, яка займала правобережжя Середньої Наддніпряни (курганний могильник біля с. Баштчки Черкаської обл.), басейн Сіверського Дінця та Середнього Дону, вирізнялася масивною будовою тіла, широким і високим обличчям — ознаками, притаманними носіям протоевропеїдного типу. Деяко «пом'якшені» риси даного типу були властиві

ямним племенам межиріччя Бугу та Інгульця, а також Нижньої Наддніпрянщини.

Ямне населення Північно-Західного Причорномор'я, півдня Херсонщини, басейну р. Молочної та деяких лівобережних регіонів Нижньої Наддніпрянщини визначалося доліхокранною формою черепної коробки, відносно вузьким та довгим обличчям, що свідчить про вплив одного з варіантів східносередземноморського типу, поширеного серед племен кемі-обинської культури.

Своєрідним поєднанням ознак (мезодоліхокранією, широким та середнім обличчям) характеризувались ямні племена верхів'їв Інгулу та Самарсько-Орільського межиріччя.

В окремих регіонах України простежуються риси брахікранного, широколицего та низькорослого типу, основним ареалом якого, за даними А. Шевченка, є Північно-Західний Прикаспій та Нижнє Поволжя.

Розмаїття морфологічних варіантів, властивих населенню ямної культури, зумовлене складністю етногенетичних процесів, що відбувалися на теренах України за енеоліту.

Наприкінці енеолітичної доби на теренах Північно-Західного Причорномор'я мешкали скотарські племена *усатівської культури*, антропологічний склад яких склався за участю кількох компонентів: серед черепів з Усатово простежуються типові протоевропейські, середземноморські та змішані варіанти, для формування яких мало змінитися кілька поколінь. Висловлювалася думка, що морфологічні особливості «усатівців» склалися внаслідок взаємодії місцевого пізньотрипільського та прийшлого степового населення (І. Потсхіна).

На особливу увагу заслуговують племена *культури кулястих амфор*, що мешкали на теренах Волині наприкінці енеоліту. Це пояснюється дискусіями довкола їхньої ролі у формуванні індоевропейської спільноти. На жаль, морфологічні особливості людності даної культури вивчені недостатньо: на сьогодні обстежено лише чотири чоловічих та шість жіночих черепів, які характеризуються мезокранією, середнім розвитком м'язового рельєфу, середнім за шириною обличчям. Існує припущення, що цей комплекс ознак склався під впливом населення південної групи культури лійчастого посуду, яка локалізувалась на теренах Польщі, Південної Німеччини, Чехії, Словачії, Західної України (Т. Кондукторова).

Загалом антропологічний склад енеолітичної людності України був досить строкатим. У його формуванні брали участь морфологічні складники, що мали різне походження: масивний протоевропеїдний тип, генетичні витоки якого пов'язані з неолітичними племенами; різновиди грацильного давньосередземноморського типу, представленого серед різних груп південних європеїдів; помірно

масивний варіант, поширений у Центральній Європі, та ін. Ці компоненти інтенсивно взаємодіяли, що спричинювало появу змішаних антропологічних варіантів.

Доба бронзи (II тис. до н. е.)

На початку II тис. до н. е. на півдні Східної Європи розпочалася *доба бронзи*, підставою для виділення якої стало поширення бронзових виробів: знарядь праці, зброї, прикрас. У цей період сталися важливі зміни в соціально-економічному й етнічному розвитку давнього населення України, відбувся другий великий поділ праці — відокремлення ремесла від скотарства й землеробства, посилилася майнова диференціація членів первісних колективів, виникли союзи племен. Доба бронзи тривала близько тисячі років. За цей час в усіх регіонах України чотири рази змінювались археологічні культури.

В XI ст. до н. е. у Приазов'ї з'явилися найдавніші пам'ятки *катакомбної культури*, носії якої ховали своїх небіжчиків у підкурганних камерах-склепах — катакомбах. Є думка, що в її формуванні брали участь місцеві ямні племена та прийшли північнокавказькі групи (С. Братченко). Протягом X—IX ст. до н. е. «катакомбники», принаймні частина яких належала до індоаріїв, поширилися спочатку на Лівобережжі, а згодом у багатьох регіонах степового та лісостепового Правобережжя. Окремі локальні варіанти катакомбної спільності набули таких своєрідних рис, що це дало змогу виділити в її межах кілька археологічних культур: донецьку, інгульську тощо.

Дослідження палеоантропологічних матеріалів із поховань катакомбної культури засвідчили розмаїття морфологічних варіантів, властивих окремим хронологічним та територіальним групам. Зауважимо, що на сьогодні найкраще вивчений антропологічний склад тих катакомбних племен, котрі мешкали у степовій смузі України від Дунаю на заході до Приазов'я на сході.

За даними С. Круц, населення раннього етапу катакомбної спільності характеризувалося високим зростом, видовженою формою черепа, порівняно вузьким і високим лицем; людності ж пізнього етапу були властиві дещо нижчий зріст, мезобрахікефалія, широке ортогнатне обличчя. Дослідниця наголошувала: «Різниця між «ранніми» та «пізніми» настільки суттєва, що мова може йти про зміну населення на другому, пізньому етапі існування катакомбної культури майже на всій території Північного Причорномор'я».

Морфологічні особливості племен раннього етапу катакомбної спільності склалися на основі антропологічних типів населення ямної та кемі-обинської культур, що у найбільш виразній формі

простежується в окремих районах Нижньої Наддніпрянщини, включаючи Примор'я, та Приазов'я.

Що ж до пізніх «катакомбників», то властиві їм фізичні риси сформувалися під впливом масивних широколицих носіїв північно-кавказької культури Калмикії та Передкавказзя. Просунувшись на терени України, вони повністю витіснили або асимілювали місцеву людність. Це засвідчують антропологічні знахідки у Самаро-Орельському межиріччі, окремих регіонах Нижньої Наддніпрянщини, в межиріччі Бугу та Дністра.

Поява прийшлих племен на пізньому етапі існування катакомбної спільності спричинила істотні зміни поховального обряду. Так, у похованнях еліти зафіксований звичай обличкування черепа — моделювання лица глиною (майже 100 випадків), походження якого пояснюється впливом культурних традицій Близького Сходу (*В. Отрощенко, С. Пустовалов*). Цікаво, що на модельованих черепах із курганів басейну р. Молочної, де зазначені найяскравіші прояви даного обряду, та деяких районів правобережної Нижньої Наддніпрянщини виявлені посмертні трепанаційні отвори в потиличній ділянці (*С. Круц*). Очевидно, це було пов'язано з підготовкою черепа небіжчика до процедури бальзамування.

Хлопчик зі штучно деформованою головою із поховання катакомбної культури (реконструкція М. Герасимова)

Катакомбні племена басейну Сіверського Дінця широко застосовували звичай штучної деформації черепа (15 % небіжчиків із ранніх і 60 % із пізніх поховань, за даними *К. Шепель*). Він був також

властивий людності східних та південно-східних районів катакомбної «ойкумени»: Північно-Східного Приазов'я, Нижнього Поволжя, басейну Дону, Калмикії. Перевага віддавалася циркулярній деформації, коли голова набувала форми, витягнутої згори донизу; при цьому змінювались і пропорції обличчя, зокрема збільшувалася висота лоба.

У XVII—XVI ст. до н. е. степову та лісостепову зони між Доном та Прутом населяли індоіранські племена *культури багатоваликової кераміки*, назва яких пов'язана зі звичаєм прикрашати керамічні вироби наліпними джгутами-валиками (С. Березанська). Носії цієї культури ховали своїх небіжчиків у підкурганних прямокутних дощатих та кам'яних ямах, іноді в ямах з підбоями. Ці люди мали риси одного з варіантів давньосередземноморського типу, а саме: середній зріст (169,6 см у чоловіків), доліхокранію, вузьке й високе обличчя, вузький ніс (С. Круц).

У XVI ст. до н. е. на терени Лівобережної України зі сходу вторглися іраномовні племена *зрубної культури*, які ховали померлих під курганними насипами у рублених зрубках, кам'яних ящиках чи прямокутних ямах, перекритих деревом. Вони поступово відтіснили носіїв культури багатоваликової кераміки на захід або асимілювали їх. Протягом наступних століть «зрубники» займали величезні обшири Східної Європи — від Дністра на заході до Уралу на сході, від Ками, Середньої Оки й Десни на півночі до прикаспійських степів і Криму на півдні.

Носії зрубної культури, що мешкали на теренах України, характеризувалися високим зростом (174 см у чоловіків), видовженою формою мозкового відділу черепа, середньою шириною обличчя. За багатьма краніологічними ознаками (надто за шириною обличчя) вони займають проміжне становище між носіями культури багатоваликової кераміки та «зрубниками» Поволжя. Це добре узгоджується з висновками археологів про напрямки міграцій племен зрубної культури та їхніми взаєминами з місцевим населенням Дніпровського Лівобережжя та степової зони України (І. Шарафутдінова, В. Отрощенко).

У XV—XIII ст. до н. е. Північно-Західне Причорномор'я населяли племена *сабатинівської культури*, антропологічний склад яких поки що не з'ясований.

Північно-західним сусідом сабатинівців була осіла людність *культури Ноуа*, яка займала лісостепове Подністров'я. Вона була морфологічно неоднорідною: деякі черепи мають ознаки відносно широколицевого масивного типу, інші — тендітнішого вузьколицевого (М. Великанова, Т. Кондукторова, О. Некрасова). Ця історично-культурна спільність склалася внаслідок взаємодії місцевих землеробських та

прийшлих скотарських племен, що й знайшло відображення в антропологічному складі її носіїв.

Сабатинівська культура й культура Ноуа, очевидно, були пов'язані зі фракійським світом.

У першій чверті II тис. до н. е. в північно-західних регіонах України мешкали племена культур шнурової кераміки, або бойових сокир: середньодніпровської, які заселяли лісову зону Верхньої та Середньої Наддніпрянщини; городоцько-здовбицької та стжижовської, що жили на півночі Волині, у верхів'ях та середній течії Західного Бугу; підкарпатської, котра локалізувалась у Прикарпатті й суміжних районах Поділля. На думку багатьох учених, культури шнурової кераміки, поширені також в інших регіонах Центральної, Північної та Східної Європи, належали північній групі індоевропейських племен, до складу яких входили предки германців, балтів та слов'ян.

Чоловік із поховання стжижовської культури (реконструкція М. Герасимова)

За підсумками дослідження невеликої краніологічної серії Т. Кондукторова дійшла висновку про те, що носії городоцько-здовбицької та стжижовської культур характеризувались яскраво вираженою доліхокранією, середньою висотою мозкової коробки, вузьким обличчям, із площини якого різко виступав ніс. Аналоги такого поєднання ознак є серед племен шнурових культур Польщі та Словаччини.

Прямими нащадками «шнуровиків» в XVI—XI ст. до н. е. були творці тшинецько-комарівської культури, поширеної на правобережжі Північної України, у Прикарпатті, верхній та середній течії Дністра, Південній Білорусі. Вони визначалися середнім зростом (близько 168 см), доліхокранією, невеликими розмірами обличчя, вузьким носом. Отже, тшинецько-комарівські племена, з якими

багато дослідників пов'язують початковий період історії слов'ян, успадкували риси своїх попередників.

У XI—X ст. до н. е. лісостепову смугу Дніпровського Правобережжя населяли землеробські племена *білогрудівської культури*, яким була властива загальна грацильність, мезодоліхокранія, вузьке обличчя (*Л. Литвинова*). Це — пряме продовження генетичної лінії, започаткованої племенами культур шнурової кераміки.

Що ж до носіїв *бондарихінської культури*, поширеної у закарпатській та лісостеповій зонах Лівобережжя (XIII—VIII ст. до н. е.), то їхні фізичні риси поки що невідомі. На думку дослідників, бондарихінці, яких пов'язують з фіно-уграми, були нащадками місцевих неолітичних племен ямково-гребінчастої кераміки.

Отже, в добу бронзи на теренах України активно взаємодіяли різні за походженням *антропологічні типи*, носії яких належали до основних етнічних масивів Східної Європи, а саме: східних гілок індоєвропейців — індоіранців та індоаріїв; прафракійського, фіно-угорського та праслов'янського, що остаточно склалися в наступні історичні епохи.

АНТРОПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (Доба раннього заліза — пізнє середньовіччя)

Кіммерійці, скіфи, сармати

Початок I тис. до н. е. ознаменувався кардинальними змінами у господарстві, культурі та побуті людності степової зони Євразії, яка опанувала обробку заліза, освоїла їзду верхи та винайшла складний далекобійний лук «скіфського» типу. Кочові племена — іраномовні номади, основою господарства котрих було скотарство, створили ряд яскравих культур, які послідовно змінювали одна одну. В Північному Причорномор'ї та Передкавказзі вони представлені *кіммерійською, скіфською та сарматською культурами*.

Кіммерійці — перший народ Східної Європи, самоназву якого не поглинув морок часу. Найдавнішу звітку про них містить безсмерт-

на «Одіссея» (VIII ст. до н. е.): «Зайшло сонце, і вкрила темінь усі шляхи, а корабель наш досягнув меж океану. Там народ і місто людей кіммерійських, оповиті імлою і хмарами; і ніколи промені осяйного сонця не зазирають до них». Цю емоційну оповідь доповнюють свідчення *Геродота*: «... Країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською... Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи, є також і країна, що називається Кіммерією, є й так званий Кіммерійський Боспор». З кінця VIII ст. до н. е. згадки про спустошливі напади кіммерійських вершників містять ассирійські, вавилонські та урартські писемні джерела.

Можливо, з кіммерійцями пов'язані пам'ятки *білозірської культури* XII—IX ст. до н. е., поширені у степовій зоні Північного Причорномор'я. Етнічна належність білозірців поки що не з'ясована. За однією точкою зору, вони продовжують лінію розвитку фракійських племен, за іншою — іранських. Згодом за їхньою участю сформувалася своєрідна група пам'яток так званого *новочеркаського типу*, зв'язок яких із кіммерійцями не викликає сумнівів.

Що ж до фізичного типу носіїв білозірської культури, то вони характеризувалися високим зростом (171 см у чоловіків), здебільшого видовженою формою голови з добре розвинутим м'язовим рельєфом, вузьким і високим лицем, досить широким носом (*С. Круц, Л. Литвинова* та ін.). Це — риси одного з різновидів давньосередземноморського типу.

У VII ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї поширилися носії *скіфської культури*, найдавнішу згадку про котрих містять ассирійські джерела. Понад чотири століття вони населяли величезні степові простори між Доном та Дунаєм. Це була група споріднених племен, близьких за походженням, культурою та звичаями. Панівне становище серед них, за Геродотом, посідали царські скіфи — номади, які замешкували степову смугу вздовж Азовського моря, Подоння та Крим. Їхніми сусідами в Лівобережному Причорномор'ї були скіфикошовковики, а на півночі, в лісостеповій зоні — скіфи-землероби. У пониззі Південного Бугу поблизу грецького міста-колонії Ольвія мешкали калліпіди, або елліноскіфи, на північ від них — алазони, котрі, вочевидь, належали до фракійських, імовірно, гетських племен. Лісостепову смугу Дніпровського Правобережжя, за Геродотом, населяли скіфи-орачі, з якими сучасні дослідники пов'язують племена *чорноліської культури*. Дедалі частіше висловлюється припущення про її праслов'янський характер.

Загалом скіфи Північного Причорномор'я визначалися середнім зростом — близько 167 см у чоловіків і 159 см у жінок. Щодо відомих поетичних рядків Олександра Блока: «Да, скифы мы, да, азиаты мы, с раскосыми и жадными очами», то вони мало узгоджу-

ються з підсумками антропологічних досліджень — носії скіфської культури на теренах України належали до типових європеоїдів. Їм були властиві видовжена форма черепної коробки, середнє за шириною, добре профільоване в горизонтальній площині ортогнатне обличчя із чітко окресленим, середніх розмірів носом. Ці риси простежуються на документальному портреті воїна зрілого віку з поховання на курганному полі «Сірко» поблизу Нікополя. Привертає увагу деяка асиметрія нижньої частини обличчя цієї людини — за рахунок виступу на правій половині підборіддя, що утворився внаслідок поранення стрілою, яка влучила в нижню щелепу, вибивши шматок кістки. Цікаво, що від часу поранення до смерті воїна пройшло кілька років. Це переконливо свідчить про високий рівень медичних знань скіфського суспільства.

Скіф із Нижньої Наддніпрянщини
(реконструкція М. Герасимова)

На підставі порівняльного аналізу *Т. Кондукторова* дійшла висновку, що за основними рисами фізичної будови скіфи Північного Причорномор'я дуже близькі до своїх попередників на цих теренах — племен доби пізньої бронзи. Отже, вони асимілювали великі групи місцевої людності, чому, очевидно, сприяла мовна спорідненість.

Цінні результати отримала *М. Великанова*, яка вивчала черепи з ґрунтового скіфського могильника IV— III ст. до н. е. біля с. Миколаївка на східному березі Дністровського лиману. За багатьма

важливими расово-діагностичними ознаками, зокрема шириною вилиць, вони займають проміжне становище між скіфськими та фракійськими краніологічними серіями. Крім того, серед населення, яке залишило дану пам'ятку, досить чітко виокремлюються два морфологічних компоненти: відносно масивний, властивий скіфам Нижньої Наддніпрянщини, та грацильний, притаманний фракійцям балканського ареалу. Відтак випливає, що на західних околицях Великої Скіфії (а Дністер якраз і відігравав роль природного рубежу між двома великими етнічними масивами) між скіфськими та фракійськими племенами існували тісні взаємини, наслідком яких була зміна антропологічного типу.

Антропологічні дослідження носіїв чорноліської культури не проводились — у них переважав обряд трупоспалення, а отже, практично відсутні кісткові рештки. Що ж до краніологічних та остеологічних матеріалів, виявлених у скіфських курганах Середньої Наддніпрянщини (здебільшого в Пороссі), то їх вивчення дало змогу зробити такі висновки: люди, поховані в них, близькі до скіфів Нижньої Наддніпрянщини; витоки їхнього морфологічного типу пов'язані з носіями зрубної та білозірської культур доби пізньої бронзи (С. Круц). Це дає підстави гадати, що серед похованих під курганними насипами переважали прибульці зі степової зони України, а місцева праслов'янська людність, очевидно, ховала своїх небіжчиків за іншим ритуалом.

Дещо несподівані результати дало обстеження черепів з курганів поблизу м. Бориспіль на лівому березі Дніпра. За підсумками досліджень був виокремлений не відомий досі антропологічний тип, який характеризується округлою (мезобрахікранною) формою мозкової коробки, високим і широким обличчям (С. Круц). Очевидно, витоки цих морфологічних рис слід шукати серед носіїв бондарихінської культури, котрі, як відомо, у першій чверті I тис. до н. е. населяли лісостепову зону Лівобережної України.

У III ст. до н. е. панування скіфів у причорноморських степах скінчилося: сюди зі сходу почали проникати *сарматські племена*, які раніше кочували у Приараллі, на Південному Уралі та в Поволжі. Першими на теренах України з'явилися язиги, по тому — роксалани, згодом — алани. Вже у I ст. до н. е. античні автори почали називати Північне Причорномор'я Сарматією. Сарматські племена активно втручалися в тогочасні міжнародні події: вони неодноразово нападали на Ольвію та інші грецькі колонії, вели війни з Римом тощо. У перші віки нашої ери частина сарматів проникла далеко на північ, у лісостепові райони України (басейн р. Тясмин), де, мабуть, змішалася з корінною землеробською людністю.

Антропологічні дослідження показали, що сармати Північного Причорномор'я загалом характеризувались дещо коротшою, ніж у

скіфів, черепною кришкою, ширшим обличчям, помірним розвитком м'язового рельєфу та середнім випинанням носових кісток із площини лиця, — тобто європеїдними рисами з певною «східною» домішкою (Т. Кондукторова, С. Круц). За більшістю ознак вони були дуже близькими до сарматських племен Поволжя, Південної Башкирії, Приаралля. Припускають, що всі ці групи походять від населення *андронівської культури* доби бронзи, пам'ятки якої поширені на теренах Казахстану та Мінусинської котловини в Західному Сибіру. Зауважимо, що деякі сарматські племена, надто алани, досить широко застосовували штучну деформацію черепа.

Сармат із Наддністрянщини
(реконструкція Г. Лебединської)

З історичних джерел довідуємося, що під тиском сарматів значна частина скіфів залишила обжиті землі й перебралася до Кримського півострова. Приблизно в середині III ст. до н. е. скіфи заснували тут свою столицю, котра дістала назву Неаполь (Нове Місто). Найбільшого розквіту Мала Скіфія досягла в II ст. до н. е., за часів царя Скілура та його сина Полака.

Під час археологічних розкопок біля стін Неаполя Скіфського виявлено монументальний мавзолей, що містив понад 70 кістяків скіфських вельмож — чоловіків, жінок, дітей. Найдавніше поховання належало чоловікові 40—45 років, одяг котрого був оздоблений

золотими прикрасами. Біля ніг небіжчика лежали металевий шолом, два мечі, наконечники списів тощо.

Антропологічне обстеження засвідчило, що череп чоловіка був штучно деформований, внаслідок чого орбіти і частина лобової кістки помітно висувалися наперед. Лоб широкий, високий; ніс має чітко окреслений контур, що добре видно на реконструкції, виконаній *М. Герасимовим*. Саме завдяки їй удалося встановити, що поховання належить цареві Скілуру, зображення якого містить кам'яний рельєф, знайдений на початку минулого століття.

Протягом останніх десятиліть у Нижній Наддніпрянщині та в Криму було обстежено чимало ґрунтових некрополів пізньоскіфського часу (Неаполь Скіфський, Золота Балка, Миколаївка-Козацьке та ін.). Це дало змогу з'ясувати, що між ранніми та пізніми групами скіфської людності простежується чітка генетична спадкоємність. Що ж до впливу інших морфологічних компонентів, то він був незначним (*Т. Кондукторова*).

З кінця I тис. до н. е. до початку II тис. н. е. на теренах Волині, Прикарпаття, Поділля та Закарпаття відбувалися складні етногенетичні процеси за участю племен *пшеворської, зарубинецької, липицької* та інших культур, антропологічний склад яких залишається невідомим через поширення в їхньому середовищі обряду трупоспалення.

Черняхівська культура (II — початок VI ст.)

Черняхівська культура — одне з найяскравіших культурно-історичних утворень першої половини I тис. н. е. на південному сході Європи. В період свого розквіту, який припадає на III—IV ст., вона обіймала більшу частину сучасних українських і молдовських земель та суміжні з ними райони Польщі, Румунії, Росії. За підрахунками *Є. Махно*, лише в Україні відкрито близько 3 тис. поселень і могильників цієї культури, де виявлено сотні жител, тисячі поховань, здійснених за обрядом трупоспалення або трупопокладення.

Всі дослідники черняхівської культури зазначають наявність спільних рис, властивих її носіям: розвинуту економіку, основою якої були землеробство та ремісництво; інтенсивний обмін з античним світом; близькість форм кераміки, виробів з металів і кістки; розміщення поселень на розлогих схилах річок та струмків; поширення безкурганних могильників. Утім існували й місцеві особливості — в поховальному обряді, кераміці, житлобудівництві, що дало підстави виділити три локальні групи черняхівських пам'я-

ток, пов'язані з певними регіонами: Північно-Західним Причорномор'ям, межиріччям Дністра, Пруту й Дунаю, лісостеповою зоною України (В. Баран).

Відмінності матеріальної та духовної культури пояснюються неоднорідністю етнічного складу черняхівської людності, куди входили іраномовні *скіфи* та *сармати*, які переважали в Північному Причорномор'ї; фракійці — *гети* й *даки*, що мешкали в межиріччі Дунаю та Дністра, де відчувався також сарматський вплив; *східнослов'янські антські племена*, пов'язані з лісостеповою зоною України; *готи* — східногерманське плем'я, сліди перебування котрого виявлено в Західній Волині, верхів'ях Південного Бугу, а також в окремих регіонах Північного Причорномор'я.

Уперше антропологічний матеріал із поховань черняхівської культури отримав у 1899 р. відомий київський археолог В. Хвойка під час розкопок могильника біля с. Черняхів на Київщині. Згодом кісткові рештки черняхівців були віднайдені також в інших некрополях України, Молдови та Польщі.

Аналіз краніологічних матеріалів показав, що носіям цієї культури загалом були притаманні європеїдні риси: висока, видовженої форми черепна кришка, помірно розвинутий рельєф, нешироке обличчя, середній за шириною, чітко окреслений ніс (Т. Кондуктова). Однак серед них вирізняється кілька морфологічних варіантів, «прив'язаних» до певних територій: правобережний наддніпрянський, лівобережний наддніпрянський, середньонаддніпрянський та ін. Це переконливо свідчить на користь тези про поліетнічний характер черняхівської культури, яку обстоюють вітчизняні вчені.

Спробуємо на підставі групових морфологічних характеристик з'ясувати роль окремих етнічних компонентів, з яких склався строкатий конгломерат черняхівської людності. Почнемо з *готів*, стосовно котрих в історично-археологічній літературі віддавна точаться гострі суперечки.

За фольклорною традицією, готи — це вихідці з о. Готланд у Балтійському морі. Наприкінці I тис. до н. е. вони з якихось причин залишили свою батьківщину й переселилися до Південної Балтії.

У II ст. н. е. готи просунулися далі на південь, з'явившись у Мазовії та Підляшші (Польща), в Поліссі та на Волині, де з ними пов'язують пам'ятки вельбарської археологічної культури. За поширенням вельбарських елементів на черняхівських пам'ятках з'ясували, що у верхів'ях Південного Бугу готські племена розділилися: одні з них рушили до Чорного моря та Приазов'я, інші повернули на південний захід. Поява готів на українських землях спричинилася до певних історично-культурних та етнічних змін, що відбулися в першій половині I тис. Встановлено, що готи певний час очолювали великі військово-політичні союзи, які об'єднували скіфів, сарматів,

дакогетів і слов'ян. Ця обставина дала підстави деяким німецьким, польським і російським дослідникам вважати готів чи не єдиним творцем черняхівських старожитностей.

Чоловік і жінка черняхівської культури (реконструкція Г. Лебединської)

Аналіз антропологічних даних показує, що давнім германцям, а отже й готам, були притаманні риси, характерні для представників північної гілки європейської раси: масивний череп, який характеризується великим поздовжнім та поперечним діаметром, середня ширина лиця, низькі орбіти, відносно вузький ніс. Жодна краніологічна серія з черняхівських некрополів України та Молдови (а їх понад 20) не має такого поєднання ознак. Готську домішку можна простежити хіба що на деяких черепах із могильників, розташованих поблизу сіл Косанове (Побужжя) та Гаврилівка (Нижня Наддніпрянина). Відтак можна погодитися з тими дослідниками (*Т. Кондукторова, М. Великанова, Т. Алексєєва*), котрі вважають, що готи не відіграли істотної ролі у формуванні морфологічних рис черняхівської людності. Зазначимо також, що наприкінці IV ст. частина готів під тиском гунів була змушена залишити терени Східної Європи, решта ж розчинилася серед місцевого різноплемінного люду, не залишивши помітного сліду в його матеріальній та духовній культурі.

Найдовше готи затрималися в Криму. Востаннє про кримських готів — мешканців печерних міст Мангуп-Кале, Ескі-Кермен та інших — згадано в писемних джерелах другої половини XVI ст.

Що ж до питання про внесок східнослов'янських племен у морфологічний тип черняхівської людності, то вирішити його не просто за браком джерел: носії «прасхіднослов'янських» культур — зарубинецької, волинсько-подільської та київської — застосовували обряд трупоспалення, який побутував в українських землях аж до запровадження християнства (988). Відтак доводиться вдаватися до порівняльного аналізу краніологічних матеріалів черняхівських та давньоруських часів. Хронологічний розрив між ними становить шість століть. Але це не так багато, враховуючи спадковий характер расово-діагностичних ознак.

Дослідження показали: збірна краніологічна серія черняхівської культури Середньої Наддніпрянщини має аналоги серед черепів із курганів та ґрунтових могильників цього регіону, залишених нащадками літописних полян (*Т. Алексєєва*). З іншого боку, її ознаки притаманні також краніологічним матеріалам пізньоскіфського часу. Це означає, що, по-перше, в Середній Наддніпрянщині простежується дуже глибока лінія морфологічного розвитку: племена скіфського часу — черняхівці — літописні поляни; по-друге, східнослов'янські племена істотно вплинули на формування морфологічних рис носіїв черняхівської культури.

Скіфський морфологічний компонент переважає також в інших краніологічних серіях з черняхівських некрополів України. Що ж до Прутсько-Дністровського межиріччя, то тут його вплив менш відчутний: місцеві племена визначалися загальною грацильністю, дуже малими розмірами черепа, вузьким, невисоким обличчям. За висновками *М. Великанової*, ці риси сформувалися на основі *фракійського субстрату*. Крім того, в цьому регіоні зафіксована присутність сарматських племен. Так, у могильнику біля с. Данешти (Молдова) виявлено штучно деформовані черепи.

Окремі властиві сарматам брахікранні черепи походять також із черняхівських некрополів України: біля с. Косанове в Побужжі, с. Журівка Ольшанська в Середній Наддніпрянщині, с. Боромля на Лівобережжі тощо. Цікаво, що в Косанівському могильнику всі вони належали жінкам, чоловічі ж мали північноєвропеїдні (готські) риси. На деяких наддніпрянських пам'ятках іноді трапляються й черепи зі слідами штучної деформації. Однак ці знахідки мають поодинокий характер і не дають підстав для тверджень про істотний внесок сарматів у фізичний тип творців черняхівської культури.

Салтівська культура (кінець VII—X ст.)

Наприкінці VII ст. в Південно-Східній Європі, включаючи Лівобережну Україну, мешкали племена салтівської культури. На думку багатьох учених (*І. Ляпушкін, М. Мерперт, С. Плетньова* та ін.), серед пам'яток, залишених ними, виокремлюється два варіанти: північний та південний.

Північний, або верхньодонський, варіант, представлений у верхів'ях Дону та Сіверського Дінця, характеризується наявністю городищ, захищених кам'яними стінами, та ґрунтових катакомбних могильників (Верхньосалтівський, Маяцький, Дмитрівський та ін.).

Південний варіант, що локалізується у степовій зоні басейну Сіверського Дінця, у Нижньому Подонні, Приазов'ї, Поволжі та в Криму, визначається поширенням городищ, укріплених земляними валами, та ґрунтових ямних могильників (Зливкинський, Саркельський, Великотарханський та ін.).

Вважається, що північний варіант пов'язаний з *іраномовними аланами*, генетичні витоки котрих містяться на Північному Кавказі, а південний — з *тюркомовними болгарами*, що вперше з'явилися у східноєвропейських степах під час гунської навали.

Антропологічні дослідження показали, що серед носіїв салтівської культури досить чітко вирізняються два морфологічних типи, а саме: доліхокранний з вузьким, гарно профільованим обличчям, з площини якого різко виступає вузький ніс; та брахіокранний, із відносно широким, дещо сплосченим обличчям і помірно випнутим носом. Перший — південноєвропеїдний — тип, представлений у лісостеповій зоні, знаходить аналоги серед синхронних популяцій Північного Кавказу, другий — з деякою монголоїдною домішкою, поширений у степовій зоні, — серед кочовиків Приаралля та Південного Аралу.

Отже, антропологічні матеріали додатково засвідчують етнічну неоднорідність племен, які створили салтівську культуру.

Цікаві дані були отримані під час вивчення одонтологічних ознак краніологічної серії з Маяцького могильника, розташованого у верхів'ях Дону. Тут були зафіксовані істотні відмінності між чоловічими черепами, які характеризуються рисами південноєвропеїдного грацильного типу, та жіночими, що для них властива наявність «степової» домішки. На наш погляд, це свідчить про наявність шлюбних контактів між аланськими та болгарськими племенами, зумовлених їхньою територіальною близькістю та підпорядкуванням одній державі — Хозарському каганату.

Антропологічні дані свідчать також про генетичні взаємозв'язки аланських та східнослов'янських племен. «В усякому разі немає сумніву, — писав з цього приводу *В. Алексєєв*, — що типи, які

увійшли до складу слов'ян, відіграли значну роль у формуванні фізичної подоби населення, яке залишило Салтівський могильник». Це, безумовно, так, але доцільніше вести мову не про всіх слов'ян, а лише про нащадків в'ятичів, сіверян і, частково, полян.

Доба Київської Русі (кінець IX — XIII ст.)

Питання антропологічного складу середньовічної людності Русі-України порушувались в працях *В. Бунака*, *Г. Дебеця*, *Т. Трофимової*, *Т. Алексєєвої*, *М. Великанової* та ін. Усі дослідники сходяться на тому, що середньовічні східні слов'яни загалом характеризувалися мезодоліхокранією, тобто видовженою черепною кришкою, вузьким або середнім за шириною обличчям із досить широким, помірно або сильно випнутим носом, що, як відомо, властиво європеодам. Поряд із цим за варіаціями двох провідних ознак — черепного показника та діаметра вилиць — з-поміж них можна виділити кілька антропологічних типів, на що вперше вказав *В. Бунак* у 1932 р.

За підсумками аналізу краніологічних матеріалів із середньовічних некрополів Русі-України було виокремлено чотири морфологічних варіанти, носіями яких виступали нащадки літописних полян, сіверян, древлян, волинян, тиверців та уличів (табл. 27).

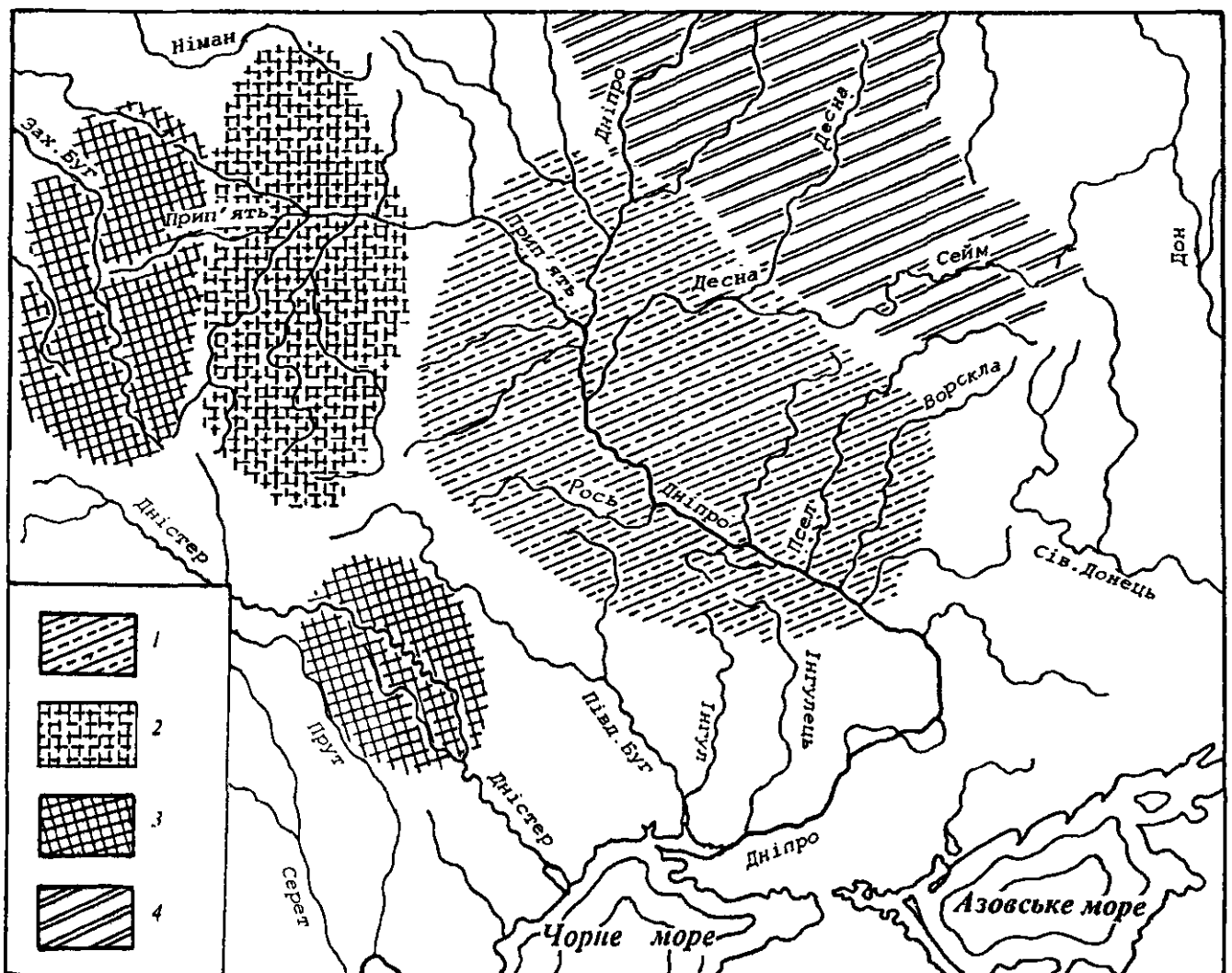
Таблиця 27

Краніологічні типи давнього населення Русі-України (за *Т. Алексєєвою*)

	Доліхокранний		Мезодоліхокранний	
	Відносно широколиций	Середньолиций	Відносно широколиций	Середньолиций
Черепний показник	73—74	71—73	75	74—76
Ширина вилиць	131—136	130—133	135	130—132
Кут виступання носа	31—32	27—30	135	130—132
Носовий показник	49—51	50—51	50	50—52
Племінні території	волинян	сіверян	тиверців, уличів, древлян	полян

У Середній Наддніпрянщині (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) переважали риси мезодоліхокранного типу з середніми розмірами обличчя і, зокрема, середньою шириною вилиць, вираженим горизонтальним профілюванням обличчя та помірним висту-

панням носа. Водночас чернігівська та переяславська групи відрізнялися від київської трохи нижчим головним показником, тяжіючи за цією ознакою до нащадків сіверян. З іншого боку, окремі серії з некрополів Правобережжя (Княжа Гора, Сагунівка та ін.) за поєднанням мезокефалії та відносно широкого обличчя схожі з черепами нащадків древлян. Отже, антропологічний склад давньоруської людності Наддніпрянщини був неоднорідним. Про це свідчить також підвищена варіабельність багатьох важливих ознак.

Антропологічні типи давнього населення України:

- 1 — мезокефальний середньолиций; 2 — долікефальний широколиций; 3 — мезокефальний широколиций;
4 — доліхокефальний середньолиций

В середній течії Десни, басейні Сейму і верхів'ях Сули, де у другій половині I тис. мешкали літописні сіверяни, в давньоруський час був поширений доліхокранний середньолиций тип, який знаходить певні аналоги серед нащадків радимичів, дреговичів, смоленських і тверських кривичів. За більшістю провідних краніологічних ознак

він схожий з попереднім, відрізняючись від нього трохи довшою черепною кришкою та вужчим обличчям.

У верхів'ях Здвижа, Тетерева, Ужа та Убороті, де на час утворення Київської Русі локалізувались древліани, дослідники виділили мезокефальний високоголовий і широколиций тип. Схожі антропологічні варіанти поширені й на захід від окресленої території — у верхів'ях Стиру та Горині, де вони пов'язані з курганными похованнями на горизонті. Що ж до поховань у ямах під курганными насипами, які частіше трапляються у межиріччі Стиру та Горині — ареалі волинян, то властивий їм тип схожий з попереднім, відрізняючись від нього видовженішою, трохи нижчою черепною кришкою та дещо вужчим обличчям.

Давнє населення Середньої Наддніпрянщини — території, пов'язаної з літописними тиверцями та уличами, характеризувалося мезокранією, середніми розмірами лицевого відділу, дуже широкими й невисокими орбітами, значним горизонтальним профілюванням обличчя, високим переніссям, середнім виступанням носа. Найближчі аналогії цьому поєднанню ознак знаходимо в ареалі древліан.

Чим же можна пояснити відмінності фізичного типу окремих груп людності Русі-України?

Перше. Ще визначний дослідник слов'янських старожитностей чеський вчений *Л. Нідерле* дійшов висновку про те, що праслов'яни не були однорідними в антропологічному плані, хоча й мали деякі спільні риси, наприклад, широколицість. «Безсумнівно, — писав він з цього приводу, — що вони не відзначалися ні чистотою раси, ні єдністю фізичного типу...» Це спричинене тим, що морфологічні особливості праслов'ян формувалися на дуже великій території (від верхньої та середньої течії Західної Двіни на півночі до лівих притоків Дунаю в його середній течії на півдні, від верхньої та середньої течії Вісли на заході до середньої та нижньої течії Дніпра на сході), розташованій на стику ареалів північноєвропеїдної довгоголової світлопігментованої та південноєвропеїдної короткоголової темнопігментованої рас. У цій зоні здавна мешкали носії різних антропологічних типів, жоден з яких не може вважатися «праслов'янським».

Друге. Розселяючись на території Східної Європи, слов'янські племена асимілювали місцеву людність, що привело до певних змін їхнього фізичного типу. Саме цим, на думку *Т. Алексєєвої*, можна пояснити зменшення діаметра вилиць у тих східнослов'янських групах, які контактували з вузьколицим фіномовним та іраномовним населенням. Певну роль у формуванні морфологічних особливостей давньоруської людності відігравали її взаємини з тюркомовними кочовиками.

Аналіз краніологічних даних з середньовічних некрополів Русі-України свідчить про те, що відносна широколицість як одна з визначальних рис слов'ян у найбільш виразній формі простежується серед нащадків літописних древлян і волинян. За цією і деякими іншими ознаками (зокрема, великими розмірами черепа) вони схожі з мазовшанами, західними кривичами, а також середньовічними балтськими племенами: латгалами, земгалами, ятвягами та ін. Всі ці групи належать до кола масивних північних європеїдів. Висловлювалась думка, що відносна широколицість балтів та західної групи східнослов'янських племен є проявом єдиного антропологічного субстрату, генетичні витоки якого пов'язані з носіями неолітичних та енеолітичних культур Центральної та Північно-Східної Європи (*Т. Алексеева*). Цю тезу намагався заперечити *В. Сєдов*, який диференціював середньовічних слов'ян та балтів не лише за поховальним обрядом, а й на підставі антропологічних даних. Відмінності між ними дійсно є, як і є відмінності між окремими балтськими племенами та окремими групами давньоруської людності. Однак наявність специфічних рис фізичного типу середньовічних балтів та слов'ян — рис, які формувалися на різних етапах етнічної історії, аж ніяк не свідчить про відсутність морфологічної праоснови цих етнічних масивів. Своєрідним антропологічним еквівалентом балто-слов'янської спільності, що мала місце в минулому, є один з одонтологічних типів, поширений серед сучасних литовських та східнослов'янських народів — середньоєвропейський. Починаючи з неолітичної доби він був властивий і їхнім попередникам на території Південної Балтії та Східної Європи.

Належність північно-західної групи літописних племен Русі-України до кола північних європеїдів пояснюється не лише давньою генетичною спорідненістю балтів та слов'ян. Ще однією причиною посилення північноєвропеїдних рис серед древлян і волинян стали контакти цих племінних угруповань з ятвягами, присутність котрих на території Правобережного Полісся засвідчують археологічні дані. Аналізуючи морфологічні особливості черепів з давньоруського міста Возвягель, *Т. Рудич* зазначила властиві їм мезокранію, широколицість, тенденцію до ослаблення горизонтального профілювання обличчя, помірне випинання носа. Цей своєрідний комплекс краніологічних ознак має чіткі аналогії зі збіркою краніологічною серією ятвягів II—V ст.

Як зазначалося вище, широколиці варіанти були властиві також давньоруській людності Північної Буковини і Прутсько-Дністровського межиріччя, де мешкали нащадки південно-західної групи літописних племен — тиверців і уличів. Аналізуючи морфологічні витоки слов'ян у цих регіонах, *М. Великанова* вказала на різкі відмінності між ними та їхніми безпосередніми попередниками — носіями

черняхівської культури. Ці відмінності мають настільки виразний характер, що, за словами дослідниці, «повністю виключають імовірність генетичних зв'язків між черняхівцями та слов'янами, що їх змінили, і дають підстави вважати слов'янське населення на території Подністров'я прийшлим». Посилаючись на краніологічні паралелі з населенням древлянських земель, М. Великанова висунула припущення, що територія Прутсько-Дністровського межиріччя заселялася вихідцями з більш північних областей східнослов'янського ареалу.

Мешканець Галицької землі
(реконструкція С. Горбенка)

В одній із краніологічних серій з території Середнього Подністров'я (василівській) простежується певна тенденція до високолицьості, високоорбітності та вузьконосості — ознак, властивих західним слов'янам. Аналізуючи варіації лицьового, орбітного та носового показників у згаданій серії, М. Великанова зауважує, що вони «ухиляються в західнослов'янському напрямку і лежать, по суті, поза східнослов'янськими межами коливань цих ознак». З цим можна погодитись, зробивши одне застереження: наведені дані свідчать не про прийшлий характер василівської популяції, а про напрямки давніх антропологічних зв'язків східнослов'янського населення Карпатського регіону.

Південними сусідами подністровських слов'ян були носії *балкано-дунайської культури* — осілі нащадки «болгарської» частини населення салтівської культури. Уявлення про фізичний тип цієї групи

середньовічної людності Південно-Східної Європи дає остеологічна колекція з могильника Лимбар (XII—XIV ст.), розташованого в центральній частині сучасної Молдови. За підсумками її дослідження, М. Великанова дійшла висновку про те, що в антропологічному складі лимбарців доволі чітко простежуються два компоненти, а саме: високорослий, суббрахікранний, широколиций, вузьконосий, з легкою монголоїдною домішкою, властивий чоловікам, та доліхокранний, з більш вузьким обличчям та ширшим носом, що характеризував жінок. Перший з них пов'язаний з протоболгарами, другий — зі слов'янами, що є незаперечним свідченням шлюбних контактів між колишніми кочовиками та давньоруською людністю Подністров'я.

Мешканці Середньої Наддніпрянщини
(реконструкція Т. Балуєвої)

На іншій основі склався антропологічний тип населення Середньої Наддніпрянщини, де в другій половині I тис. існував могутній полянський племінний союз.

Як і решті середньовічних східних слов'ян, цьому типові були властиві специфічні пропорції лицевого скелета (відносно низьке обличчя, низькі орбіти та досить широкий ніс), за якими він відрізнявся від більш високолицих, високоорбітних і вузьконосих носіїв черняхівської культури. Водночас відмінності між давньоруською та черняхівською людністю Середньої Наддніпрянщини виражені слабше, ніж в інших регіонах України, а за деякими важливими краніологічними ознаками, надто виличним діаметром, вони дуже схожі. Останнє, на думку М. Великанової, «дає змогу припустити певну

роль черняхівського елемента у формуванні антропологічного типу полян».

Ще категоричніше з цього приводу висловила *Т. Алексєєва*: «поляни по суті є безпосередніми нащадками черняхівців». Однак це, безумовно, є перебільшенням: фізичні риси русичів Середньої Наддніпряни склались у процесі взаємодії двох основних морфологічних компонентів — грацильного черняхівського та масивнішого, носієм якого, мабуть, були племена празької культури.

Черняхівський морфологічний компонент істотно вплинув також на формування антропологічних особливостей давньоруської людності Лівобережжя — нащадків літописних сіверян та південних полян (лубенська, ліпльавська та інші групи). Показовою в цьому плані є краніологічна серія з некрополя XI—XII ст. біля с. Камінне на правому березі середньої течії р. Псел: за більшістю ознак вона дуже схожа з черепами із черняхівських могильників Середньої Наддніпряни. Водночас, як і давньоруські серії Правобережжя, вона масивніша, ніж черняхівські, що свідчить про наявність властивого всім східним слов'янам відносно масивного компонента. Що ж до назомалярного та зигомаксиллярного кутів, то за цими ознаками черепи з Камінського некрополя виразно тяжіють до аланської верхньосалтівської серії.

З наведеного випливає, що антропологічний тип давньоруського населення Лівобережжя сформувався за участю принаймні трьох морфологічних компонентів: «власне слов'янського», черняхівського та салтівського (аланського).

В антропологічній літературі останніх десятиліть неодноразово висувалося питання про роль кочівницького (східного) компонента у формуванні антропологічних особливостей давньоруського населення Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Інтерес до цієї проблематики пояснюється численними літописними свідченнями про слов'янсько-тюркські взаємини і знахідками кочівницьких поховань у давньоруських некрополях цих регіонів. Ще в кінці минулого століття археолог *Д. Самоквасов* отримав із давньоруських курганів Канівщини невелику краніологічну серію, яка характеризувалася брахікранією, великими розмірами обличчя, слабо профільованого в горизонтальній площині, низьким кутом виступання носа. За цими ознаками вона близька до черепів зі Зливкинського могильника VIII—IX ст., залишеного тюркомовними протоболгарськими племенами. Черепи з кочівницькими рисами виявлені і в інших місцевостях Середньої Наддніпряни, надто в Пороссі (могильники біля сіл Миколаївка, Хутір Половецький, Яблунівка).

Слід мати на увазі, що домішка кочівницького компоненту в давньоруських серіях фіксується лише тоді, коли її носії мають певні монголоїдні ознаки. Якщо ж вони відсутні, то вловити її дуже важко,

а то й неможливо. Це передусім стосується печенігів, у зовнішності яких переважали південноєвропеїдні риси. Що ж до половців, то вони визначалися своєрідним поєднанням расових прикмет, а саме: широкого високого сплющеного обличчя, властивого носіям монголоїдних типів, та різкого випинання носа, притаманного південним європеїдам (А. Шевченко). Останнє вказує на те, що поява черепів з монголоїдними рисами в давньоруських некрополях Середньої Наддніпрянщини скоріше за все пов'язана саме з цією групою кочових тюркомовних племен.

Оцінюючи ступінь східних впливів на антропологічний склад давньоруської людності Поросся, звернімося до підсумків порівняльного аналізу, проведеного П. Покасом. Він залучив до нього дві збірні краніологічні серії: поросьську, куди включив черепи з могильників біля сіл Миколаївка, Хутір Половецький, Яблунівка та на Замковій Горі літописного Юр'єва, та кочівницьку, яка походить з курганів Харківської та Дніпропетровської областей. Попри наявність певного монголоїдного компонента, за більшістю провідних ознак (черепний показник, вилицевий діаметр, горизонтальне профілювання обличчя тощо) пороська вибірка схожа з іншими синхронними давньоруськими групами Середньої Наддніпрянщини. Наведене застерігає від перебільшення ролі кочівницького компонента в генофонді давньоруської людності Поросся.

Пізній кочівник
(реконструкція С. Горбенка)

У давньоруських некрополях Середньої Наддніпрянщини виявлені також поховання варягів, які служили в княжих дружинах. У зв'язку з цим виникає питання про роль норманського (північногер-

манського) компоненту у формуванні морфологічних рис населення даного регіону. Зауважимо, що, за даними *Т. Алексєєвої*, пересічний германець доби середньовіччя характеризувався трохи нижчою черепною кришкою, дещо вищим обличчям, вищими орбітами і вужчим носом, ніж східний слов'янин.

На особливу увагу заслуговує невелика краніологічна серія з Шестовицького могильника, звідкіля походить багато варязьких речей. На думку *Г. Зіневич*, вона репрезентує слов'янську групу (найімовірніше, локальну групу сіверян). Однак відносна низькоголовість та високоорбітність шестовицької серії вказують на наявність германського морфологічного компоненту. Торкаючись цього питання, *Т. Алексєєва* зауважує: «Тут явно спостерігається змішування норманських та слов'янських рис», хоча і не висловлює міркувань з приводу їхньої питомої ваги.

Аналізуючи морфологічні особливості краніологічної серії зі Старої Ладogi, норманське походження якої не викликає сумнівів, санкт-петербурзькі дослідники *С. Саніна* та *О. Козинцев* залучили для порівняння з нею багато вибірок зі Східної, Західної та Північної Європи, в тому числі шестовицьку. За підсумками проведеного дослідження вони дійшли добре аргументованих висновків про близькість морфологічних комплексів середньовічних германців, населення Старої Ладogi та Шестовиці, основу яких складає поєднання низького видовженого черепа з високими орбітами. Отже, норманський (германський) компонент усе ж відіграв певну роль у формуванні антропологічного складу середньовічної людності України.

Т. Алексєєва зробила спробу визначити норманський компонент іще у двох давньоруських серіях — із чернігівських та київських некрополів — і в обох випадках отримала негативні результати. Дещо несподіваними виявилися підсумки вивчення сумарної київської серії: за словами дослідниці, «жодних слідів [варягів] в антропологічному вигляді населення міста не виявлено». Це ж стосується й сільської людності київських земель.

Присутність варягів у дружинах київських князів безперечна — вона засвідчена численними писемними джерелами. Можливо, на висновки *Т. Алексєєвої* вплинула та обставина, що для висвітлення даної проблематики вона залучала лише середні значення краніологічних ознак у сумарній серії. Природно, що серед похованих у київських некрополях переважали вихідці з південноруських земель.

«Документальний» портрет Ярослава Мудрого

Ярослав Мудрий (978?— 1054) — один із найпримітніших державних діячів Київської Русі. Посівши великокнязівський престол (1019), він успішно відбивав натиск зовнішніх ворогів, значно розширивши кордони своєї держави; зміцнив династичні зв'язки з західноєвропейськими королівськими дворами; створив першу на Русі збірку законів феодального права — «Правду Ярослава»; розгорнув у Києві небачене досі будівництво укріплень і церковних споруд; започаткував мережу шкіл та бібліотек. Особливу схвальність автора Київського літопису викликала любов Ярослава до книжної справи. «Цей же Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця вірних людей, а ми пожинаємо, приймаючи науку книжну. Велика бо користь буває людині від науки книжної, бо книги вказують нам і навчають нас, як іти шляхом покаяння, і мудрість і стриманість здобуваємо із слів книжних. Книги подібні до рік, що гамують спрагу цілого світу, це джерела мудрості».

По смерті Ярослав був похований у стінах власного дітища — Софіївського собору. «І принесли і поклали його в мармурову раку у церкві святої Софії, — зазначав літописець, — і плакали за ним Всеволод і люди. Прожив же Ярослав літ сімдесят і шість». Кияни ніколи не забували місце поховання князя. Так, 1594 року посол німецького імператора Е. Лясота, відвідавши Київ, зробив такий запис у своєму щоденнику: «А ще у каплиці у труні з чудового алебастру лежить князь Ярослав, син Володимира, разом зі своєю дружиною. Гробниця висотою в людський зріст, і ще досі не зруйнована, перебуває у майже первинному вигляді».

Місце поховання князя вабило не лише мандрівників, а й ворогів, які сподівалися знайти там якісь цінні речі. Розповідаючи про штурм Києва ордами Батия, літописець зауважував: «... взяша же татарове градъ Киевъ месяца (грудня) в 6 день... и святую Софью разграбиша и монастыри вси ...» Тож не дивно, що коли 1936 року саркофаг дослідили зсередини, виявилось, що він був пограбований ще в давнину, а на дні лежало лише безладне скупчення кісток. Через три роки у присутності членів спеціальної комісії, очолюваної ленінградським антропологом *В. Гінзбургом*, гробницю відкрили знову і, вилучивши кісткові рештки, відправили їх до Ленінграда. Там вони й пережили блокаду, повернувшись до Києва лише у другій половині 50-х років.

Анатомічне й рентгенологічне дослідження кісток показало, що вони належали двом особам: чоловікові 65—75 років та жінці похилого віку. На цій підставі був зроблений такий висновок: у саркофазі дійсно поховані Ярослав Мудрий та його дружина — Інгігерд-Ірина. Чому?

У давньоруських літописах ідеться про те, що Ярослав, син великого київського князя Володимира і полоцької княжни Рогнеди, в ранньому дитинстві хворів і довго не міг ходити. Через це він завжди знаходився біля матері, яка потрапила в немилість чоловіка і була змушена повернутись у свою вотчину; «син же еє Ярослав сідяще у неє, бе бо естеством таков от рожденія». Однак хлопчиком він раптово зцілювався і став на ноги, та все ж залишився кульгавим на все життя. Ця фізична вада не зашкодила князеві брати участь у воєнних походах (принаймні у молоді роки, та й у зрілому віці), однак саме вона, ймовірно, спричинила зазначену в літописах звичку уникати велелюдних бенкетів і полювань.

За висновками відомого російського патологоанатома *Д. Рохліна*, на чоловічому скелеті, який зберігався в саркофазі, є сліди уродженого підвивиху правого тазостегнового суглоба, а також перелому обох кісток гомілки і крововиливу в колінний суглоб, що сталися у зрілому віці. Людина з такими ушкодженнями була кульгавою, і це не дає жодних підстав сумніватися в автентичності виявлених у саркофазі кісткових решток.

Ярослав Мудрий
(реконструкція М. Герасимова)

Антропологічні дослідження показали: у зовнішності Ярослава Мудрого, за наявності деяких скандинавських елементів, усе ж переважали риси, притаманні слов'янам Наддніпрянщини. Він був людиною досить високого зросту (близько 175 см), з середнім за висотою обличчям, різко випнутим носом дещо хвилястої форми і, як зауважив *М. Герасимов*, «з тонко окресленими, відносно неширокими вилицями». Ці риси й лягли в основу «документального»

скульптурного портрета князя Ярослава, створеного ним на підставі методу антропологічної реконструкції.

Доба пізнього середньовіччя. Козацькі портрети

Антропологічний склад пізньосередньовічної людності України вивчений недостатньо: бракує повноцінних джерел. Певне уявлення про нього дають «документальні» портрети козаків, які загинули під час Берестецької битви, та портрет кошового отамана Війська Запорозького Івана Сірка.

Битва під Берестечком (28 червня — 10 липня 1651 р.) — одна з найтрагічніших подій Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Після кровопролитного бою 30 червня козацько-селянське військо, зражене кримськими татарами, було оточене в укріпленому таборі. В ніч на 10 липня частина козаків на чолі з Іваном Богуном вийшла з оточення, намостивши переправу через непрохідне болото біля р. Пляшівки. Наступного дня під час відступу решти війська багато козаків та селян повстанців, що виявили виняткову мужність та відвагу, загинуло.

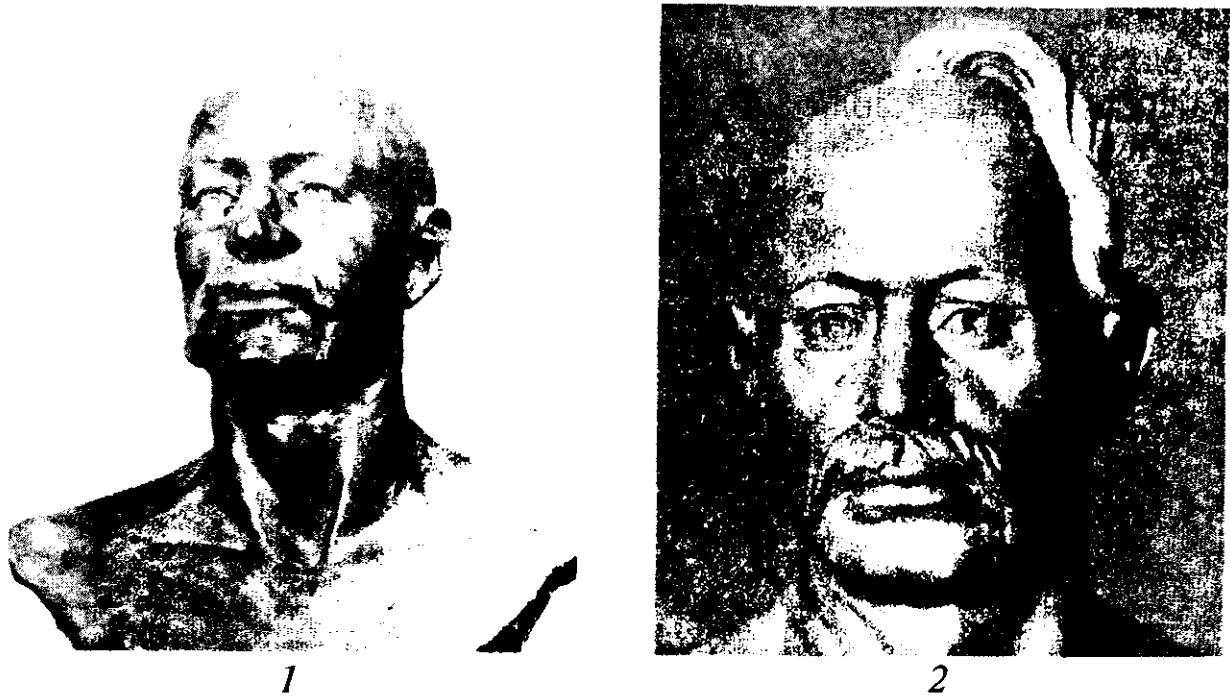
Ще кілька десятиліть тому точне місце Берестецької битви було невідоме. Невблаганний час стер з лиця землі і залишки укріплень, і сліди козацьких переправ.

У 1970—1987 рр. в околицях с. Пляшева Рівненської області, де нині розташований музей-заповідник «Козацькі могили», були проведені розкопки під керівництвом *І. Свешнікова*. На місці однієї із переправ разом із військовим обладнанням та речами господарського вжитку виявили й останки козаків — захисників табору, що дало змогу відтворити зовнішність двох учасників Берестецької битви методом пластичної антропологічної реконструкції. Один із «документальних» портретів створила *Г. Лебединська*, ще один — колумбієць *Х. Родрігес*.

Попри чітко виявлені індивідуальні риси обидва козаки належали до одного антропологічного типу, властивого більшості сучасних українців, — центральноукраїнського, який характеризується брахікефалією, помірно широким обличчям, середньою шириною чітко окресленого носа тощо. Це дає підстави стверджувати, що він поширився в Україні уже в пізньому середньовіччі.

Кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко (?—1680) — одна з найяскравіших постатей в історії українського козацтва. Майже чверть століття під його орудою запорожці боронили Україну від нападів ординців. З іменем цього козацького ватажка народна традиція пов'язує славетний лист до турецького султана Магомета IV, де

з неперевершеною дотепністю та сарказмом висміяно його претензії на світове панування.

Козаки—учасники битви під Берестечком:

1 — реконструкція Г. Лебединської;
2 — реконструкція Х. Родрігеса

Відважний лицар був похований на козацькому цвинтарі неподалік Чортомлицької Січі «з багатою арматною і мушкетною стрелбою і со великою всего войска Низового жалостию, яко по том вожду своем справном и щастливом ... которого все войско зело любило и за отца своего почитало». У 1967 р. Сіркове поховання, розташоване в межах с. Капулівка, у зв'язку з наближенням Каховського моря було перенесене на нове місце — курган Сторожова Могила. Під час розкопок, проведених тут, був складений акт, що, зокрема, зафіксував таке: «...Скелет похованого лежав випростано на спині, головою на захід, права рука зігнута в лікті так, що кисть її була на грудях, ліва також зігнута в лікті, кисть — у ділянці живота... Череп частково ушкоджений, розтрощена лицева частина, що збереглася у фрагментах... У верхній щелепі немає жодного зуба, ямки зубів позаростали, окрім двох, з лівого боку. На нижній щелепі збереглося два останніх зуба, тобто зуб мудрості й останній кутній. Ямки решти зубів позаростали повністю... Плечові кістки обох рук у місцях прикріплення м'язів мають значні горбки, внаслідок чого тут діаметр кістки більший на один сантиметр. Як на правій кисті, так і на лівій бракує деяких фаланг пальців».

Візуальне обстеження черепа показало, що йому був властивий дуже сильний розвиток м'язового рельєфу. Крім того, він характеризувався різкою брахікранією, низьким обличчям, широкими вилицями, невисокими орбітами, трохи випуклим носом. Поєднання брахікранії та значної ширини вилиць дає підстави припустити, що серед предків Сірка могли бути носії степового (кочівницького) антропологічного компонента. Разом із цим в його зовнішності безумовно переважають риси центральноукраїнського типу.

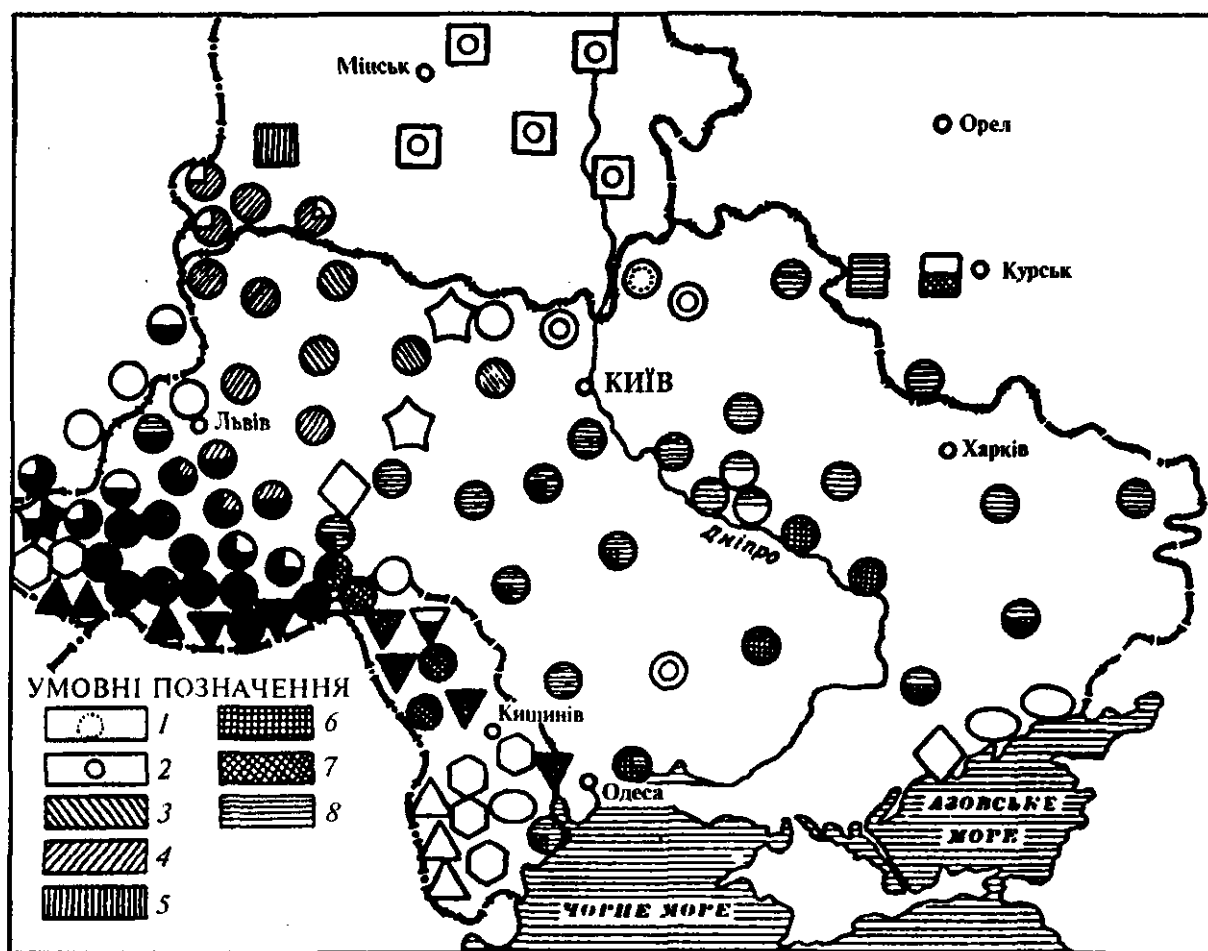

Кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко
(графічна та скульптурна реконструкції Г. Лебединської)

Наведені особливості лягли в основу двох «документальних» портретів Івана Сірка, створених *Г. Лебединською*: графічного, який відтворює риси отамана в останні роки життя (з урахуванням старечих змін, що спричинили западання щік та губів), та скульптурного, де він зображений у розквіті сил.

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

За підсумками Української антропологічної експедиції 1956—1963 рр. В. Дяченко виділив на теренах України п'ять антропологічних областей, населення яких характеризується певним поєднанням найважливіших соматологічних ознак: *центральноукраїнську, карпатську, нижньодніпровсько-прутську, валдайську, або деснянську, та верхньодніпровсько-ільменську.*

Антропологічні області України (за В. Дяченком):

- 1 — ільменсько-дніпровська; 2 — валдайська; 3 — поліський варіант центральноукраїнської області;
4 — волинський варіант центральноукраїнської області; 5—6 — нижньодніпровсько-прутська;
7 — центральноукраїнська; 8 — карпатська

Центральноукраїнська область (без поліського та волинського варіантів) охоплює всю Середню Наддніпрянщину, Поділля, Слобожанщину та інші регіони, сільським жителям котрих притаманні високий зріст (близько 170 см), брахікефалія (головний показник у

середньому 83,5), відносно широке обличчя, переважання прямої форми носа, досить темний колір очей (кількість світлооких у середньому складає лише 38 %) і особливо волосся, темні відтінки яких властиві майже половині обстежуваних, середній розвиток третинного волосяного покриву, тобто бороди та волосся на грудях у чоловіків. В окремих регіонах даної області, зокрема на Лівобережжі, відчувається вплив давнього іранського (скіфського та сарматського) південноєвропеїдного морфологічного компонента, що виявляється у переважанні темних відтінків очей та в інтенсивнішому розвитку третинного волосяного покриву. Крім того, на півдні Київщини, Черкащини, Полтавщини (там, де давньоруські літописи фіксують поселення середньовічних тюркомовних кочовиків) помітна певна монголоїдна домішка, зокрема збільшення діаметра вилиць та складки верхньої повіки, тенденція до сплюснення обличчя та поперечної спинки носа тощо. Зауважимо, що роль монголоїдного (кочівницького) компонента у формуванні антропологічного складу середньовічної та сучасної людності України не варто перебільшувати: згадані морфологічні риси можна «вловити» лише при зіставленні з тими групами, які за будовою обличчя вважаються «еталоном» європеїдної раси, наприклад вірменами.

Українці Центральної України (узагальнюючі портрети)

Поліський варіант центральноукраїнської області охоплює північну частину Житомирщини та Рівненщини, де мешкає приблизно 4 % сільської людності України. Характерними рисами зовнішності поліщуків є середній зріст (167,5—168 см), яскраво виражена

брахікефалія (головний показник — 84), дуже низьке і водночас широке обличчя з доволі масивним надбрів'ям, досить темний колір очей та відносно світлий — волосся. Крім того, їм властивий середній і слабкий розвиток третинного волосяного покриву. Як і повсюдно в Україні, переважає пряма спинка носа.

Волинський варіант представлений на теренах Волинської області, півдня Рівненщини та північних районів Галичини (близько 8 % сільської людності). Мешканці цих регіонів характеризуються масивним надбрів'ям, значним нахилом чола, низьким і широким, слабо профільованим обличчям, а головне — чітко окресленим носом із високим переніссям. Крім того, їм властиві середня пігментація волосся та очей, середній розвиток третинного волосяного покриву, слабо розвинута складка верхньої повіки. За більшістю ознак людність Волині дуже близька до поліщуків Рівненщини та Житомирщини, відрізняючись від них іще масивнішою будовою обличчя та чіткіше окресленим, дещо опуклим носом.

Українці Правобережного Полісся та Волині (узагальнюючі портрети)

Наведені матеріали дають підстави висловити припущення, що на Волині та Правобережному Поліссі збереглися дуже давні — протоевропейські — риси морфологічної будови, коріння яких, імовірно, сягає неолітичної доби. «Мимоволі впадає в очі натяк на якесь збереження кроманьйойдних ознак...», — писав із цього приводу *В. Дяченко*, маючи на увазі масивність надбрів'я, широке й низьке обличчя, високе перенісся. Саме ці риси притаманні черепам

із давньоруських некрополів верхів'їв Стиру, Горині, Здвижа, Тетерева, Ужа та Убороті, залишених нащадками древлян та волинян. Отже, сучасні волиняни та поліщуки ведуть свій родовід від літописних праукраїнських племен, що напередодні утворення Київської Русі мешкали на північно-західних землях. Зауважимо, що на Волині та Правобережному Поліссі цілком відсутня щонайменша монголоїдна домішка. Чи не єдиний виняток складає с. Ювківці поблизу Острога, де мешкають давно асимільовані нащадки кримських татар.

Ще на рубежі ХІХ—ХХ ст. комплекс ознак, властивий людині центральноукраїнської антропологічної області (середній та високий зріст, брахікефалія, досить темний колір очей та волосся, здебільшого пряма форма носа, середній розвиток третинного волосяного покриву і т. ін.) був описаний американським антропологом *В. Ріплес* під назвою «альпійська раса». Займаючи проміжне становище між північними та південними європеїдами, носії даного комплексу характеризуються наявністю численних різновидів. Так, *В. Бунак*, крім власне альпійської, виділяв ще й східноальпійську, або карпатську, расу, ознаки якої, на його думку, переважають серед українців. Що ж стосується спроб *В. Дяченка* знайти аналогії українцям Центральноукраїнської області серед росіян та білорусів — представників світлопігментованого валдайсько-верхньодніпровського комплексу, то вони не дістали підтримки з боку інших фахівців. Зокрема, *Т. Алексєєва* наголошувала, що за кольором очей та волосся — ознаками, які відіграють дуже важливу роль в антропологічних класифікаціях європейських народів — українці та «валдайці» перебувають якраз на протилежних кінцях ланцюга, що сполучає північних та південних європеїдів. «Весь антропологічний вигляд українців, — писала дослідниця, — свідчить про південні зв'язки, і, очевидно, немає підстав шукати йому аналогії серед груп, які входять до кола північних європеїдів».

Карпатська область обіймає північні схили Карпат та Закарпаття, де мешкає приблизно 6 % сільської людині України. Аналіз середніх значень найважливіших морфологічних ознак значною мірою підтвердив висновки тих авторів, які вказували на круглоголовість та темну пігментацію корінних мешканців окреслених регіонів (*І. Коперницький, Й. Майер, Ф. Вовк* та ін.). Так, їм властиві найвищий в Україні головний показник (близько 85), темноокість (майже 15 % темних і 58 % змішаних відтінків райдужини) та відносна темноволосість (понад 58 %). Крім того, пересічний мешканець даної області характеризується сильним третинним волосяним покривом, про що свідчить середній бал розвитку бороди (3,36) і волосся на грудях у чоловіків (2,11). Як правило, він має середньовисокий зріст — понад 167 см, досить високе обличчя,

показник якого становить 88—89, відносно довгий вузький ніс (носовий показник — близько 61), часто з опущеною основою, що різко виступає з площини обличчя. Ще одна характерна риса — значне переважання опуклих спинок носа над увігнутими (відповідно близько 25 і 7 %).

Аналіз антропологічних даних свідчить про те, що в ареалі карпатської антропологічної області можна виділити два основних локальних варіанти (*східний та західний*).

Людність східної частини Українських Карпат (надто гуцули Закарпаття) характеризується найменшим серед українців поздовжнім діаметром голови (близько 184 мм) і найбільш вираженою брахікефалією, вузьким і високим обличчям, найпрямішим лобом із найслабкішим розвитком надбрів'я. Прямі аналогії даному комплексу ознак простежуються у сусідніх буковинців (Заставнівський та Сторожинецький райони Чернівецької обл.). Крім того, близьким поєднанням соматологічних показників характеризується населення Південного Закарпаття, яке ще більш темнооке (лише 25 % світлих відтінків райдужини) і має меншу висоту обличчя.

На заході Українських Карпат спостерігається деяке збільшення поздовжнього (до 188 мм) і поперечного (до 160 мм) діаметрів голови. Людність цього регіону порівняно з попереднім більш широколиця. Крім того, тут загалом дещо нижчий відсоток опуклих спинок носа. Що ж стосується кольору волосся та очей, то тут трапляються як дуже темнопігментовані, так і світлопігментовані варіанти. Так, бойки високогірної Славщини (Сколевський район) за пігментацією (як, до речі, і за більшістю інших соматологічних ознак) є типовими представниками Карпатської області. В той же час мешканці Боринщини (Турківський район) належать до найсвітлоокіших (із 100 обстежених осіб, за даними В. Дяченка, — жодного темноокого) і світловолосих груп України. За цими та іншими ознаками вони відчутно тяжіють до лемків — переселенців з Перемишлянщини. Що ж стосується більшості сучасної людності Бойківщини, то вона знаходить широкі аналогії серед суміжних популяцій Верхньої Наддніпрянщини (північ Стрийщини, Яворівщини, Войнилівщини тощо).

Загалом, попри певні регіональні відмінності, українці Карпат характеризуються виразно європеїдним комплексом ознак (без будь-якої монголоїдної домішки, наявність котрої, як ішлося вище, фіксується в Центральній та Південній Україні). За більшістю провідних соматологічних маркерів вони мають аналогії серед не лише інших територіальних груп українського народу, а й деяких суміжних етнічних груп, надто східних словаків, поляків-гуралів, румунів, окремих груп чехів та угорців. Схожі риси морфологічної будови притаманні також жителям Північно-Західної Болгарії, Цен-

тральної та Північної Сербії, більшості хорватів. Є підстави думати, що карпатський антропологічний комплекс склався принаймні в добу середньовіччя, а можливо, й раніше.

Українці Карпат та Буковини (узагальнюючі портрети)

За багатьма ознаками до мешканців Карпат близькі носії *прутського варіанта нижньодніпровсько-прутської області*, який охоплює Східну Буковину. Вони характеризуються темною пігментацією волосся та очей (світлооких — 27—28 %, темнооких — близько 10 %), більш видовженою формою голови (головний показник — 81,5), видовженим обличчям, морфологічна висота якого становить 126,5 мм, чітко окресленим носом, кількість випуклих та увігнутих спинок якого приблизно однакова (близько 10 %), дуже значним розвитком третинного волосяного покриву (середній бал бороди — 3,35), високим зростом (близько 170 см). Схожий комплекс ознак, який був неодноразово описаний під назвою динарського, властивий також українцям північних районів Молдови та суміжним групам румунів.

На думку *В. Дяченка* та *Т. Алексеєвої*, антропологічний склад українців Закарпаття, гірських районів Карпат, Прикарпаття та Буковини, що є нащадками середньовічних слов'янських племен цих теренів, містить певний давньофракійський компонент, наявність якого виявляється у відносно темній пігментації волосся та очей, максимальному розвитку третинного волосяного покриву та переважанні випуклих спинок носа над увігнутими. З цим загалом

можна погодитись, але з одним істотним застереженням: питання про роль цього компонента у формуванні генофонду людності окреслених регіонів ще дуже далеке від остаточного з'ясування. На заваді стоїть майже повна відсутність будь-яких краніологічних матеріалів.

Описане вище динарське поєднання ознак переважає також серед українців *нижньодніпровського варіанта* нижньодніпровсько-прутської антропологічної області, який охоплює значну частину Дніпропетровщини та півдня Полтавщини. Тут, а також в інших районах Лівобережжя збереглася давня іранська (південноєвропейська) домішка, яка виявляється у переважанні темних відтінків кольорів очей та волосся, в інтенсивнішому розвитку третинного волосяного покриву тощо. Зауважимо, що її вплив виразно простежувався уже в добу Київської Русі, коли зазначені регіони замешкували нащадки літописних сіверян та південних полян.

Українець степової зони (узагальнюючий портрет)

На думку *В. Дяченка*, українці нижньодніпровсько-прутської області виявляють схожість з росіянами так званого степового комплексу, що локалізується в середній течії Дону та Хопра, та деякими близькими до них тюрко- та фіномовними групами правобережжя Волги, наприклад, татарами-мішарями та мордвою-мокшою. Однак ці аналогії не зовсім коректні, оскільки, спираючись на схожість за пігментацією, вони ігнорують істотні відмінності за такими важливими антропологічними характеристиками, як розміри обличчя та зріст.

Деснянська, або валдайська, область охоплює північні райони Чернігівщини та Київщини. Тут мешкає близько 4 % сільської

людності України, яка характеризується невисоким зростом (166,5—167 см), брахікефалією (головний показник — 83,5), середніми розмірами голови та обличчя і досить світлим кольором волосся (лише 35—40 % темноволосих) і очей (половина світлооких і лише 3 % темнооких).

Що ж до *верхньодніпровсько-ільменської області*, то до неї в межах України входить лише Ріпкинський район Чернігівщини, де мешкає менше половини одного відсотка сільської людності. Населення цього українсько-білоруського порубіжжя ще в недалекому минулому було відоме під назвою будаків. Воно має ще світліший, ніж носії попереднього комплексу ознак, колір очей (55—60 % світлооких) і волосся. Це — найбільш депігментована територіальна група в Україні. Крім того, тут найвищий відсоток довгоголових. На відміну від поліщуків Правобережного Полісся нащадки будаків характеризуються доволі прямим лобом зі слабо розвинутим надбрів'ям і невеликим діаметром вилиць. Зріст середній — 167 см.

За деякими морфологічними характеристиками українці північних, поліських районів України, надто представники деснянської та верхньодніпровсько-ільменської областей, тяжіють до литовців, білорусів, росіян верхів'їв Дніпра та витоків Волги, окремих груп латишів та естонців — носіїв так званого валдайсько-верхньодніпровського комплексу, що входить до кола північних європеїдів. В його основі лежить давній балтський субстрат.

Слід мати на увазі, що між усіма антропологічними областями немає різких відмінностей: вони досить близькі до центрально-української області, яка охоплює переважну більшість територіальних груп українського народу (понад 75 % сільської людності). Це, до речі, визнав і сам *В. Дяченко* — один із опонентів *Ф. Вовка*. «Українці, — зауважував він, — загалом антропологічно менш різномірні, ніж, наприклад, німці або італійці, південні і північні групи яких дуже відрізняються за антропологічним складом (пігментацією і рядом інших ознак)». Отже, *Вовкова* теза про відносну антропологічну однорідність українців, довкола котрої було зламано стільки списів, в основному витримала випробування часом. Це ж стосується і його висновків про основні напрямки антропологічних зв'язків українського народу.

Ще у другій половині XIX ст. в антропологічній літературі порушувалося питання про витoki фізичних рис східних слов'ян. У зв'язку з цим деякі російські вчені вслід за істориком М. Погодіним намагалися довести відсутність генетичної спадковості між середньовічною й тогочасною людністю України. «Малорос, — писав із цього приводу *Є. Чепурковський*, — найновіший поселенець, що змінив після татарського ярма дотатарську людність». Ці й подібні

твердження суперечать підсумкам сучасних антропологічних досліджень.

Таблиця 28

Варіації основних соматологічних ознак українців деяких антропологічних областей

Антропологічні області Ознаки	Центрально-українська	Поліський варіант	Волинський варіант	Карпатська
Кількість спостережень	1237	390	600	736
Довжина тіла	1691	1677	1682	1648
Показник голови	83,6	84,3	83,8	84,8
Діаметр вилиць	142,2	143,1	143,4	141,7
Морфологічна висота обличчя	124,5	122,5	124,4	125,2
Показник обличчя	87,6	85,6	86,8	88,4
Висота носа (від брів)	55,4	55,1	55,4	57,1
Показник носа	64,1	63,0	62,7	60,9
Колір очей (за Бунаком)				
темні (1—4)	5,7	6,2	4,7	14,7
світлі (9—12)	37,9	32,3	39,2	26,8
М	0,68	0,74	0,66	0,88
Колір волосся (за Фішером)				
чорне (4—5,27)	47,1	46,5	50,8	58,1
темно-русяве (6—8)	43,9	40,7	37,8	38,0
русяве (9—26)	9,0	12,8	11,4	3,9
М	3,32	3,22	3,32	1,79
Борода М	3,12	3,04	3,09	3,36
Волосся на грудях М	1,78	1,62	1,65	2,11
Складка верхньої повіки				
відсутня	24,0	29,3	29,7	28,3
М	0,97	0,86	0,84	0,80
Епікантус (незначний)	—	—	—	—
Профіль спинки носа				
увігнутий	11,5	5,7	4,8	6,8
випуклий	8,6	12,0	10,5	23,7
Нахил лоба М	2,54	2,47	2,42	2,43
Надбрів'я М	1,42	1,53	1,58	1,31

Антропологічні області Ознаки	Прутський варіант	Нижньо- дніпровський варіант	Деснянська	Верхньо- дніпровська
Кількість спостережень	320	320	99	201
Довжина тіла	1698	1695	1692	1668
Показник голови	81,5	82,2	80,0	83,6
Діаметр вилиць	141,2	142,3	—	141,6
Морфологічна висота обличчя	126,4	124,5	—	124,9
Показник обличчя	89,5	87,5	—	88,1
Висота носа (від брів)	56,3	54,9	—	57,1
Показник носа	62,7	64,3	—	61,1
Колір очей (за Бунаком)				
темні (1—4)	10,3	9,3	2,0	3,0
світлі (9—12)	28,2	27,0	57,0	48,0
М	0,82	0,82	0,45	0,55
Колір волосся (за Фішером)				
чорне (4—5,27)	63,3	54,0	—	40,0
темно-русяве (6—8)	33,7	37,7	—	46,5
русяве (9—26)	3,0	8,3	—	13,5
М	1,24	—	—	3,14
Борода М	3,36	3,40	2,95	2,99
Волосся на грудях М	2,11	1,91	1,80	1,73
Складка верхньої повіки				
відсутня	28,3	23,0	38,0	21,5
М	0,80	0,89	—	0,87
Епікантус (незначний)	—	—	0	0
Профіль спинки носа				
увігнутий	6,8	9,3	32,0	8,5
випуклий	23,7	9,7	20,0	15,0
Нахил лоба М	2,67	2,42	2,14	2,43
Надбрів'я М	1,33	1,44	1,34	1,47

Вище вже йшлося про те, що в добу Київської Русі на етнічних теренах українського народу мешкали носії двох основних морфо-

логічних варіантів: масивного, властивого древлянам, волинянам, тиверцям та уличам, та «грацильнішого», притаманного полянам і сіверянам. Сучасні українці споріднені з представниками обох варіантів: із першими — за ступенем випинання та будовою носа, з другими — за розмірами обличчя. Дуже глибока лінія антропологічної спадкоємності, на думку *Т. Алексєєвої*, простежується в Середній Наддніпрянщині, а саме: *племена доби бронзи — скіфи лісостепової смуги — населення черняхівської культури — нащадки літописних полян — сучасні українці*.

Одонтологічні та дерматогліфічні дослідження. Збирання антрополого-одонтологічних даних на теренах України започаткувала московська дослідниця *Н. Доніна (Халдєєва)*. Обстеживши за короткою програмою мешканців Олевського району Житомирщини, вона використала ці матеріали у своїй кандидатській дисертації без будь-яких коментарів. Згодом вони були опубліковані *О. Зубовим* у вигляді цифрових даних.

1967 року під час спільної експедиції групи антропології ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН УРСР та відділу антропології Інституту етнографії АН СРСР-ім. М. М. Миклухо-Маклая *Г. Хіть* збрала дерматогліфічні колекції в семи районах Українського Полісся, Волині, Карпат та Південної України. У повному обсязі підсумки їхнього вивчення були опубліковані лише в першій половині 80-х років.

Дослідження, започатковані московськими фахівцями, продовжив автор даного посібника, обстеживши в 1974—1975 рр. 23 етно-територіальні групи на теренах України, Російської Федерації та Білорусі (понад 2 тис. осіб). Останнім часом ці дані доповнені новими колекціями, отриманими в Українському Поліссі.

Усі обстежені вибірки включають хлопчиків та юнаків 12—16 років — корінних мешканців даної місцевості, що народилися в межах одного району. Антрополого-одонтологічні та дерматогліфічні ознаки визначалися за загальноприйнятими програмами та методиками. Для зіставлення популяцій за комплексом ознак порівнювалися величини середньої таксономічної відстані (СТВ) між ними, які вираховувалися на основі критерію Фішера. Використовувалася така градація величин СТВ: нижче 0,33 — відмінності між популяціями незначні; 0,33—0,66 — середні; вище 0,66 — значні.

Варіації найважливіших одонтологічних ознак в українських групах наведені в таблиці 29.

Попарне статистичне порівняння обстежених вибірок показало, що українці загалом є сукупністю досить однорідних популяцій, які належать до одного — європеїдного — одонтологічного типу. Так, СТВ між ними коливається від 0,24 до 0,68, здебільшого в рамках середніх величин. Загальну антрополого-одонтологічну оцінку цього

типу можна дати на підставі середніх частот провідних ознак (з урахуванням даних *Н. Доніної* по Олевському району), а саме: дуже низькі частоти лопатоподібних форм верхніх медіальних різців (1,5 %), шестигорбикових форм перших і других нижніх молярів (1,7 і 1,4 % відповідно), невисокі значення дистального гребеня тригоніда (2,4 %) і колінчастої складки метаконіда (4,8 %), помірний відсоток чотиригорбикових форм першого (10,1 %) і другого (85,4 %) нижніх молярів, а також високоредукованих форм других верхніх молярів (43,3 %), досить низька частота варіанта II впадіння другої борозни метаконіда (27,4 %) і відносно висока концентрація горбика Карабеллі (42,9 %).

Таблиця 29

Варіації основних одонтологічних ознак в українських групах (у %)

Ознаки	Розмах варіацій	Середня
Лопатоподібні верхні медіальні різці	0,0—4,4	1,5
Горбик Карабеллі на першому верхньому молярі	35,0—50,0	42,9
Шестигорбикові перші моляри	1,0—5,6	1,7
Чотиригорбикові перші моляри	3,4—3,6	10,0
Дистальний гребінь тригоніда	1,1—6,2	2,3
Колінчаста складка метаконіда	1,1—10,2	4,8
Шестигорбикові другі моляри	0,0—6,1	85,5
Чотиригорбикові другі моляри	77,8—92,2	1,4

Наведені дані свідчать про те, що сучасна людина України загалом визначається низькими відсотками «класичних» расово-діагностичних ознак зубної системи (лопатоподібні різці, дистальний гребінь тригоніда, колінчаста складка метаконіда), підвищення яких пов'язане зі впливом монголоїдного антропологічного компонента. Крім того, українцям властивий помірний рівень редукції молярів. Нагадаємо, що таке поєднання ознак характерне для популяцій середньоевропейського одонтологічного типу, який включає кілька різновидів — підтипів, чи територіальних комплексів, котрі досить істотно різняться між собою.

Аналіз варіацій одонтологічних ознак в українських групах дає підстави виділити три територіальних комплекси — різновиди *середньоевропейського типу*, а саме: *наддніпрянський матуризований*, тобто масивний, *наддніпрянський грацилізований*, тобто менш масивний, та *карпатський*.

Наддніпрянський матуризований комплекс охоплює кілька регіонів Правобережжя Середньої Наддніпрянщини, Південної Волині, Рівненського та Житомирського Полісся. Він характеризується помірним відсотком чотиригорбикового першого нижнього моляра (як правило, до 10 %, що вказує на низький рівень редукції зубної системи), а також невисокою в масштабі Східної Європи, але підвищеною в межах України концентрацією ознак «східної» орієнтації: лопатоподібних різців — до 5 %, колінчастої складки — до 10 %, шестигорбикових перших нижніх молярів — до 6 %.

Цікаво, що в окремих районах Волині та Полісся (Гощанський район Рівненщини, Овруцький район Житомирщини та Менський район Чернігівщини) збереглися дуже архаїчні варіанти середньоєвропейського одонтологічного типу (поєднання низьких частот чотиригорбикових і підвищених — шестигорбикових нижніх молярів із мінімальними відсотками ознак «східної» орієнтації), котрі були властиві ще неолітичній людності. Водночас у північній смузі України (Рокитнівському районі Рівненщини, Ємільчинському, Малинському та Овруцькому районах Житомирщини, Поліському районі Київщини та Ріпкинському районі Чернігівщини) іноді спостерігається підвищення рівня грацилізації зубів, яке до того ж супроводжується деяким збільшенням відсотка колінчастої складки метаконіда (аж до 10,2 % у Малинському районі). Наведене сполучення ознак наводить на думку про наявність на півночі України певного, загалом незначного компонента північного грацильного типу, носіями якого в минулому були фінські, а вже в I тис. н. е. — і балтські племена, пізніше асимільовані слов'янами.

Що ж до центральних районів України, то риси середньоєвропейського типу вперше відзначені тут у носіїв ямної культури доби енеоліту (могильник біля с. Баштечки Черкаської обл.). Крім того, вони були властиві племенам скіфського часу (могильник біля с. Медвин Київської обл.), деяким групам людності черняхівської культури II—V ст., нащадкам літописних полян (могильники біля сіл Григорівка та Бучаки Київської обл. та ін.).

Наддніпрянський грацилізований комплекс загалом близький до попереднього, відрізняючись від нього лише більш високим рівнем редукції нижніх молярів (надто першого зуба даного класу), що, безумовно, свідчить про вплив південноєвропейського одонтологічного компонента. Зауважимо, що цей комплекс не має чітко окресленого ареалу: острівці високих частот чотиригорбикових перших нижніх молярів (10—15 %) зафіксовані і на півдні Київщини, й на Полтавщині, і в інших районах України.

Поява грацильного компонента у будові зубів населення України пов'язана з племенами трипільської культури доби міді (могильник поблизу с. Маяки Одеської обл.), з окремими групами людності

ямної культури доби енеоліту (кургани з Північно-Західного Причорномор'я), з племенами білозірської культури доби пізньої бронзи (могильники Будуржель та Кочкувате), з частиною скіфських та сарматських племен степової зони (кургани з Нижнього Подунав'я та Нижньої Наддніпрянщини), з аланськими племенами VII—X ст. басейну Сіверського Дінця (могильник біля с. Верхній Салтів Харківської обл.), з нащадками літописних сіверян (могильник біля с. Камінне Сумської обл.).

Карпатський комплекс охоплює українців Прикарпаття (галичан), деяких гірських регіонів (гуцулів), закарпатців та буковинців. Він характеризується підвищеним відсотком чотиригорбикових форм першого (понад 10 %) і другого (понад 85 %) нижніх молярів, підвищеною частотою горбика Карабеллі, який трапляється у 42—50 % випадків, і найнижчою в Україні концентрацією ознак «східної» орієнтації: лопатоподібних форм першого верхнього моляра і дистального гребеня тригоніда (не вище 2 %), колінчастої складки метаконіда (в основному 1—3 %), шестигорбикових форм першого та другого нижніх молярів (до 2 %). Зауважимо, що за підсумками міжгрупових порівнянь українці карпатської зони мають певні аналоги серед окремих південно-західних груп поляків, угорців Закарпаття, греків-еллінів Приазов'я, чорногорців. Риси даного комплексу (підвищений рівень редукції першого нижнього моляра, низька концентрація ознак «східного» походження, високий відсоток горбика Карабеллі і т. ін.) виразно простежуються у давньоруського населення Галича і в носіїв одного з територіальних варіантів черняхівської культури — прутсько-дністровського. З наведеного випливає, що витoki антропологічних особливостей української людності Карпат сягають принаймні першої половини I тисячоліття.

За підсумками дерматогліфічних досліджень (див. табл. 30), українці загалом належать до типових представників великої європеїдної раси. Так, сумарна вибірка характеризується середньонизьким дельтовим індексом — 12,77, що свідчить про помірну кількість завитків і переважання дуг на подушечках пальців пересічного українця (особливості, властиві більшості європейських народів); середньовисоким індексом Камінса — 8,37, величина якого вказує на високе розташування головних ліній долоні А, В, С, D; середньонизьким відсотком карпальних осьових трирадіусів — 60,6 %; середньовисокою кількістю узорів на гіпотенарі — 31,1%; середнім відсотком міжпальцевих додаткових трирадіусів — 18,6 %.

Аналіз варіацій дерматогліфічних ознак і попарне зіставлення обстежених популяцій за методом СТВ показують, що відмінності між окремими територіальними групами українського народу є помірними і виражаються у відносно незначних відхиленнях від одного типу. Разом із тим на наших етнічних теренах досить чітко

виокремлюються три зони, мешканцям яких властиве неоднакове поєднання провідних расово-діагностичних ознак шкірного рельєфу, а саме: *північна, середньоукраїнська та південна.*

Таблиця 30

Варіації основних дерматогліфічних ознак в українських групах

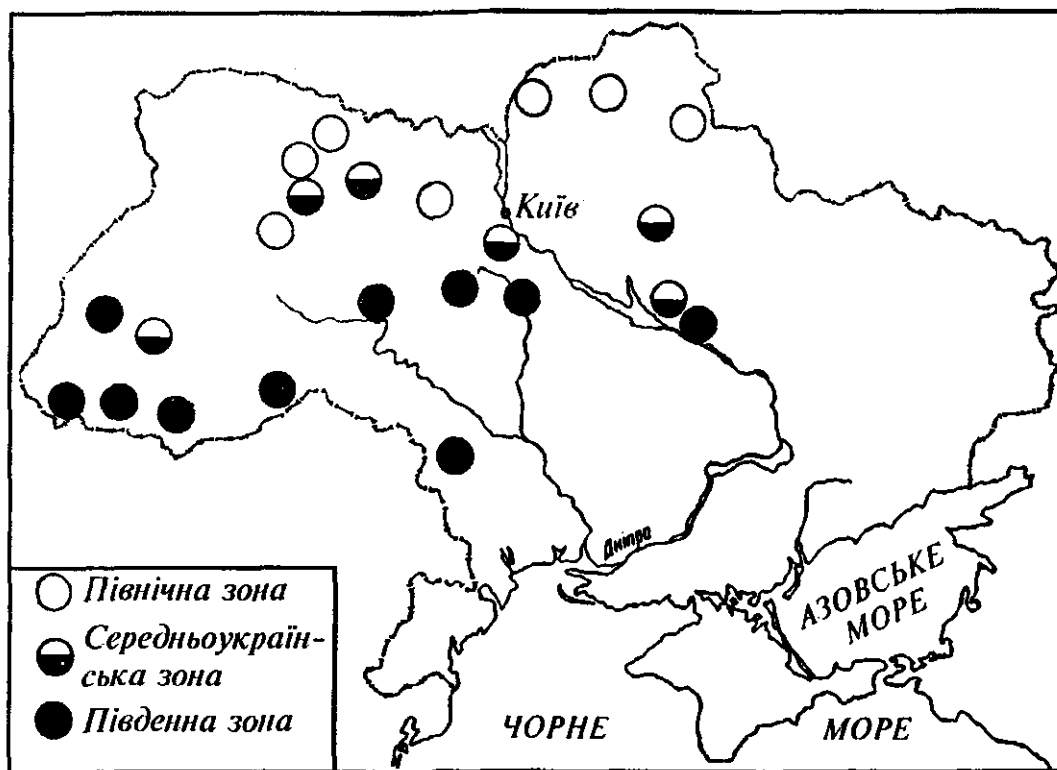
Ознаки	Розмах варіацій	Середня
Дельтовий індекс	11,19—13,50	12,8
Індекс Камінса	8,3—8,75	8,4
Карпальні осьові трирадіуси (у %)	53,0—65,3	60,6
Додаткові міжпальцеві трирадіуси (у %)	12,1—25,5	18,6
Узори на гіпотенарі (у %)	21,0—40,9	31,1

Північна дерматогліфічна зона охоплює деякі райони Рівненщини, Житомирщини, майже всю Чернігівщину та Сумщину, тобто Правобережне та Лівобережне Полісся і частково Південну Волинь. Спільні риси у шкірному рельєфі мешканців цих місць — переважання низьких (у масштабах країни) закінчень ліній радіантів долоні, а отже й відносно низький індекс Камінса — близько 8,3; високий відсоток додаткових міжпальцевих трирадіусів (як правило, вище 20 %), а головне — дуже низький дельтовий індекс, величина котрого в Малинському районі Житомирщини сягає ледве не європейського мінімуму — 11,19.

Зазначений дерматогліфічний варіант містить у собі дуже давні, архаїчні риси. На це вказує порушення міжрасових кореляцій головних елементів шкірного рельєфу долоні та пальців. Наприклад, мала кількість дуг і петель на пальцях однієї людини в пересічній європеїдній популяції супроводжується високими частотами закінчень головних ліній долоні А, В, С, D. Однак у Поліссі низький дельтовий індекс, зумовлений високим відсотком дуг і петель, часто поєднується з невисоким індексом Камінса, що свідчить про відносно низьку частоту розташування головних ліній долоні.

Наступна дерматогліфічна зона — *середньоукраїнська* — включає Лівобережжя Середньої Наддніпрянщини, окремі регіони Правобережжя, Південної Волині та Галичини. Людності цих регіонів загалом притаманне типово європеїдне сполучення ознак, а саме: середній дельтовий індекс (близько 13); високе значення індекса Камінса — приблизно 8,5, яке вказує на високі закінчення ліній А, В, С, D; значний відсоток узорів на гіпотенарі (близько 40 %) і, навпаки, низький — осьових карпальних трирадіусів (близько 55 %).

Схожі дерматогліфічні ознаки властиві також окремим групам росіян — жителів Курської та Воронежської областей.

Дерматогліфічні зони України

Остання дерматогліфічна зона — *південна* — охоплює Нижню Наддніпрянщину, переважно південні райони Правобережжя Середньої Наддніпрянщини, а також Закарпаття, гірські райони Карпат і Буковину. В окреслених регіонах спостерігається дещо вищий, ніж в інших зонах, дельтовий індекс (в основному більше 13). Крім того, тут переважають середній і дещо занижений індекс Камінса (в основному 8,1—8,4), низькі частоти узорів на гіпотенарі (23—27%), як правило, низькі відсотки додаткових міжпальцевих трирадіусів (до 20%). Таке поєднання дерматогліфічних ознак вказує на істотне посилення південноєвропеїдних особливостей у будові шкірного рельєфу. Так, за багатьма провідними дерматогліфічними маркерами українці південної зони тяжіють до болгар, гагаузів та молдаван півдня Молдови, антропологічний тип яких склався на південноєвропеїдній основі.

Дуже цікаві результати отримані за підсумками вивчення дерматогліфічної колекції з сіл Великополовецьке та Малополовецьке на Київщині, походження яких літописні джерела пов'язують з половецьким ханом XI ст. Тургутканом. За свідченням «Повісті временних літ», 1094 року Тургуткан віддав заміж за київського князя Святополка свою дочку, а натомість дістав дозвіл поселити у княжих

володіннях свою орду. Союз Тургуткана із зятем був нетривким, і через два роки хан загинув у битві з руськими воїнами. Однак й за триста літ по тому — наприкінці XIV ст. — містом Сквиною та довколишніми селами, включаючи згадані, володів його нащадок Кориман. Це підтверджується археологічними даними, оскільки в курганах давньоруського часу, розкопаних в околицях Великополовецького, знайдені кочівницькі поховання. До того ж деякі прізвища корінних мешканців даної місцевості, наприклад, Шеремет і Шамрай, мають тюркське походження. Так, слово «шеремет» перекладається як «жвавість, гарячкуватість коня», «той, хто має швидкий, легкий крок» (про коня), «брутальний, запальний, неввічливий».

За більшістю дерматогліфічних маркерів «половецька» вибірка близька до інших груп південного комплексу. Однак вона характеризується найвищим в Україні дельтовим індексом (13,5). Подібні величини даної ознаки, що є чутливим індикатором монголоїдної домішки, властиві корінним народам Поволжя та Приуралля, зокрема башкирам. Отже, дерматогліфічний аналіз дає змогу простежити в Середній Наддніпрянщині сліди давнього кочівницького компонента.

Слід іще раз наголосити на тому, що відмінності між виявленими регіональними одонтологічними та дерматогліфічними варіантами (комплексами, зонами) мають характер тенденцій і не суперечать висновкам про відносну антропологічну однорідність українського народу.

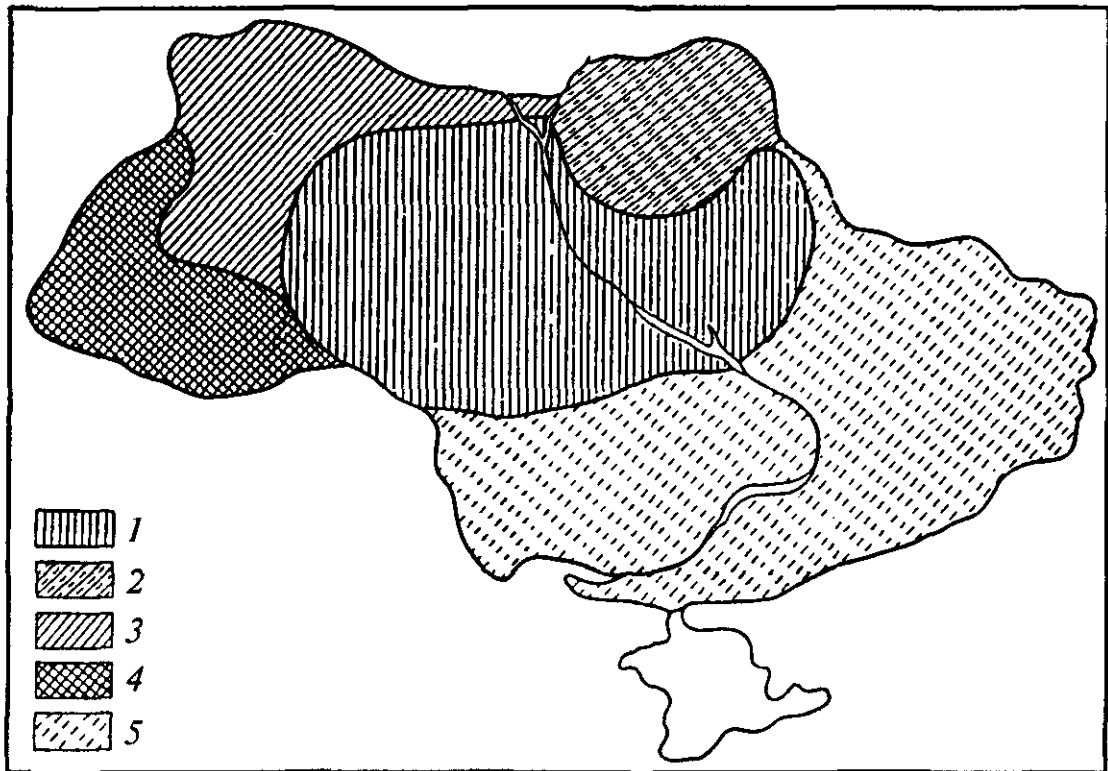
Гематологічні дослідження. За особливостями розподілу еритроцитарних (ABO, Rh, MN) та сировоткових (Hr, Gc, Gm, Tn) систем крові *Є. Данилова* виокремила в межах України п'ять геногеографічних областей, чотири з котрих (*центральноукраїнська, поліська, деснянська, південно-східна*) входять до великої *східноєвропейської*, а одна (*карпатська*) — до *північнобалкансько-карпатської зон* (див. табл. 31).

Таблиця 31

Розподіл генів крові системи ABO у населення основних геногеографічних зон України (у %)

Зони	Гени		
	r (0)	p (A)	q (B)
Центральноукраїнська	58,6	26,5	14,6
Деснянська	63,2	21,2	15,6
Поліська	60,3	23,5	17,9
Карпатська	55,6	30,0	17,2
Південно-східна	56,2	28,1	17,3

Центральноукраїнська область обіймає майже всю Середню Наддніпрянщину, Поділля й деякі суміжні регіони, людиність яких характеризується переважанням гена r (0), тобто першої групи крові (близько 60 %); відносно високою варіабельністю гена p (A) — 22—30 %; низькими й помірними відсотками гена q (B) — у середньому близько 15 %. За цими ознаками українці окресленої зони мають аналоги серед росіян центральної смуги європейської частини Російської Федерації, білорусів, окремих груп поляків.

Геногеографічні зони України (за Є. Даниловою):

1 — центральноукраїнська; 2 — деснянська; 3 — волинська; 4 — карпатська; 5 — південно-східна

Поліська область охоплює всю Волинську, більшу частину Рівненської, північ Житомирської, північний схід Львівської та північ Тернопільської областей. Корінному населенню цих регіонів властиві низький відсоток гена p (A) — 23,5%, дещо підвищений — гена q (B) — 17,9 % і високий у масштабах Східної Європи відсоток гена r — (0) — 60,3 %. Крім того, спостерігаються дещо підвищена резус-негативність (13,9 %), відносно високий відсоток генів m (60,5 %) та Hr' (47,4 %) і, навпаки, занижена концентрація антигена Gm (1).

Деснянська область включає Чернігівську і більшу частину Сумської областей. За більшістю гематологічних характеристик вона дуже близька до поліської. Тут лише дещо вищий відсоток гена r (0) — 63,2 % — та антигена Gm (1) і нижчий — гена p (A) — 21,2 %,

q (B) — 15,6 %, m — 61,2 %, Hp' — 44,2 %, а також резус-негативності (12,7 %).

Статистичні розрахунки показали, що за комплексом гематологічних маркерів мешканці Правобережного та Лівобережного Полісся близькі до українців суміжних історично-етнографічних регіонів. Разом із тим простежуються давні генетичні зв'язки з росіянами Верхньої Волги та білорусами. Крім того, існують певні аналогії між гематологічними комплексами полішуків та деяких прибалтійських популяцій.

Карпатська область охоплює Закарпатську, Івано-Франківську, південно-західні райони Львівської та частину Чернівецької областей. Людність окреслених теренів характеризується найсвоєріднішим у Східній Європі поєднанням гематологічних характеристик. Так, їй властиві високі й дуже високі частоти гена p (A) (від 27,5 до 35,6 %, середня — 29,9 %) і, навпаки, низькі й помірні відсотки гена q (B) (від 11 до 16 %, середня 14,2 %). Крім того, у цій зоні спостерігається зниження частоти резус-негативності. За цими ознаками українці Карпат близькі до молдаван і болгар (разом із тими, що мешкають на південному заході Одещини), північно-східних румунів, угорців, словаків, меншою мірою — до сербів, боснійців та інших південних слов'ян.

На думку *Є. Данилової*, генетична своєрідність українців Карпат пояснюється принаймні двома обставинами: 1) територіальною близькістю цього регіону до Балканського півострова і давніми генетичними взаємостосунками з етнічними групами південно-східної Європи; 2) спільним з Балканами напрямком мутагенних процесів, зумовленим схожістю ландшафту і відносною ізоляцією в минулому окремих невеликих популяцій у гірській місцевості.

Остання область — *південно-східна* — обіймає Причорноморську низовину й Великий Донбас, де спостерігаються тенденція до підвищення відсотка генів p(A) — до 28,1 %, q (B) — до 17,2 %, відносно висока концентрація гена M (аж до 67 % у Харківській області) й невисока — резус-негативності. Таке сполучення ознак свідчить про те, що українці даної області зазнали певного впливу давніх іранського (південноєвропеїдного) та тюркського (з певною монголоїдною домішкою) компонентів. За гематологічними маркерами вони дуже близькі до населення Ставропольського та Краснодарського країв Російської Федерації, значна частина якого є нащадками запорозьких козаків.

Вплив іранського та тюркського компонентів на генофонд південно-східних популяцій українців зазначила також *Р. Старовойтова* на підставі аналізу частот гена Hp1 та антигена Gm (1). Водночас вона констатувала відсутність монголоїдної домішки у гематологічному комплексі українців Середньої Наддніпрянщини.

Підсумки. Усі наведені системи морфофізіологічних ознак свідчать про те, що українці належать до типових представників великої європеїдної раси. Займаючи проміжне становище між північними та південними європеїдами, вони більшою мірою тяжіють до останніх. Згідно з даними соматології, сучасній українській людині загалом властиві відносно високий зріст, брахікефалія, доволі темний колір очей та волосся, середня ширина обличчя, пряма форма носа, середній розвиток третинного волосяного покриву. Відхилення від цього комплексу ознак спостерігаються у поліській зоні, у Карпатах, Буковині, Нижній Наддніпрянщині, що дає підстави виокремити тут локальні антропологічні варіанти. Певні регіональні відмінності зафіксовані й за підсумками одонтологічних, дерматогліфічних та гематологічних досліджень. Водночас можна констатувати, що українці більш однорідні в антропологічному плані, ніж, скажімо, італійці чи французи.

Фізичні особливості сучасної людини України сформувалися на основі морфологічних рис літописних слов'янських племен, що мешкали на її теренах за доби середньовіччя: полян, древлян, тиверців, уличів, сіверян і, очевидно, білих хорватів, які у свою чергу успадкували риси своїх попередників. Глибока лінія генетичної спадковості, за даними краніології та одонтології, простежується в Середній Наддніпрянщині, а саме: племена доби бронзи — скіфи лісостепової смуги — населення черняхівської культури — давньоруська людина — сучасні українці. Що ж стосується найархаїчніших рис морфологічної будови, то вони найвиразніше простежуються у сучасній людині Правобережного Полісся. Тут, а також на Волині та Лівобережному Поліссі фіксується наявність балтського і, меншою мірою, фінського компонента. Водночас у деяких регіонах Лівобережної України та Нижньої Наддніпрянщини відчутний вплив давнього іранського, а в Карпатах та Східній Буковині — фракійського компонентів. Крім того, у Середній та Нижній Наддніпрянщині помітна незначна монголоїдна домішка, що є відгомонам слов'янсько-тюркських стосунків доби Київської Русі.

Загалом в антропологічному складі українського народу знайшли відображення складні етногенетичні процеси, що відбувалися на його етнічній території упродовж останніх тисячоліть. Ці процеси, які мали багатовекторний характер, не слід розглядати як незмінне поступальне біологічне відтворення поколінь. «Коли ми кажемо, що є автохтонами на нашій землі, — писав з цього приводу відомий вчений *В. Петров* у книзі “Походження українського народу”, — що живемо на ній не від VI ст. по Різдву, а ще від III тис. перед Різдвом, ми повинні зважати, що між нами і людиною неолітичної України лежить кілька перейдених нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій... Наша автохтонність не була плодом і наслід-

ком лише самої біологічної зміни й біологічного відтворення поколінь, що в русі часу, протягом тисячоліть послідовно заступали одне одного... В громах і бурях знищень, у бурхливих зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо нині». З цими словами важко не погодитись.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Коли відбулося первісне заселення України? Де знаходиться найдавніша археологічна пам'ятка на її теренах?
2. Дайте антропологічну характеристику мезолітичних племен Дніпровського Надпоріжжя.
3. Вкажіть на визначальні особливості морфологічного типу племен дніпровсько-донецької культурно-історичної спільності доби неоліту.
4. Чи контактували між собою землеробські та скотарські племена енеолітичної доби і як це відбилося в їхньому антропологічному типі?
5. Схарактеризуйте фізичні риси племен катакомбної та інших культур бронзового віку.
6. Де слід шукати генетичні витоки киммерійців, скіфів та сарматів у світлі даних антропології?
7. Які етнічні групи входили до конгломерату племен черняхівської культури? Чи відобразилася поліетнічність даної культури у фізичних рисах її носіїв?
8. Чим можна пояснити антропологічну неоднорідність племен салтівської культури?
9. Схарактеризуйте відмінності фізичного типу окремих груп давньоруської людності України. Чим їх можна пояснити?
10. Які антропологічні області виокремлюються на етнічних теренах українського народу? В яких регіонах України збереглися архаїчні риси фізичної подоби?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев В. П.* Происхождение народов Восточной Европы (Краниологическое исследование). Москва, 1969.
- Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. Москва, 1973.
- Великанова М. С.* Палеоантропология Прутско-Днепровского междуречья. Москва, 1975.
- Герасимов М. М.* Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек) // Тр. Ин-та этнографии АН СССР. Нов. сер. 1955. Т. 28.
- Гохман И. И.* Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк). Москва, 1966.
- Гохман И. И.* Палеоантропология и доисторическая медицина // Антропология — медицине. Москва, 1989.
- Давня історія України.* Київ, 1997. Т. 1.
- Данилова Е. И.* Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. Киев, 1971.
- Дебец Г. Ф.* Палеоантропология СССР // Тр. Ин-та этнографии АН СССР. Нов. сер. 1948. Т. 4.
- Дяченко В. Д.* Антропологічний склад українського народу. Київ, 1965.
- Зиневич Г. П.* Очерки палеоантропологии Украины. Киев, 1967.
- Кондукторова Т. С.* Антропология древнего населения Украины. Киев, 1972.
- Кондукторова Т. С.* Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. Москва, 1973.
- Круц С. И.* Население территории Украины эпохи медь-бронзы (по антропологическим данным). Киев, 1972.
- Круц С. І., Кубишев А. І., Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж.* Обличчя людини доби бронзи // Золото степу: Археологія України. Київ; Шлезвіг, 1991.
- Мартынов А. Н., Алексеев В. П.* История и палеоантропология скифско-сибирского мира. Кемерово, 1986.
- Сегеда С. П.* Украинцы // Этническая одонтология СССР. Москва, 1979.
- Старовойтова Р. А.* Этническая геногеография Украины. Киев, 1979.
- Тот Т. А., Фирштейн Б. В.* Антропологические данные к вопросу о великом переселении народов (авары и сарматы). Ленинград, 1970.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Австралопітеки

(від лат. *australis* — південний і грец. *pithekos* — мавпа) — найбільш ранні представники родини *Homo* (людина), котрі жили приблизно 5—2 млн років тому.

Адаптація

(від лат. *adapto* — пристосовую) — пристосування будови і функцій організмів до умов зовнішнього середовища.

Акселерація

(від лат. *acceleratio* — прискорення) — прискорений фізичний, фізіологічний і психічний розвиток дітей та підлітків.

Алелі

(від грец. *allelon* — взаємно) — різні форми одного й того ж гена, які зумовлюють фенотипічні (зовнішні) відмінності особин.

Анімізм

(від лат. *anima, animus* — душа, дух) — віра в існування душі і духів, які можуть негативно чи позитивно впливати на природу, суспільство і саму людину. Одна з форм первісних релігійних вірувань.

Антропогенез

(від грец. *anthropos* — людина і *genesis* — виникнення) — процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини; розділ антропології, який вивчає цей процес.

Антропоморфний

(від грец. *anthropos* — людина та *morphe* — форма) — людиноподібний.

Артефакт

(від лат. *arte* — штучно і *factum* — зроблений) — будь-який предмет, що має штучне, а не природне походження.

Архантропи

(від грец. *archaios* — давній і *anthropos* — людина) — найдавніші люди, які з'явилися на земній кулі близько 1,5 млн років тому.

Генофонд

(від грец. *genos* — рід, народження, походження та лат. *fundus* — основа) — сукупність генів біологічного виду чи популяції.

Гематологія

(від грец. *haima*, *haimatos* — кров та *logos* — наука, поняття) — наука про будову крові.

Гомініди

(від лат. *homo* — людина) — представники родини людських.

Дерматогліфіка

(від лат. *derma* — шкіра та *glyphe* — гравіювати) — розділ антропології, який вивчає шкірний рельєф долонних і підшвенних поверхонь, вкритих численними папілярними лініями і візерунками.

Діастема

(від грец. *diastema* — проміжок) — проміжок між різцями та іклами.

Дріопітеки

(від грец. *dryos* — дерево і *pithekos* — мавпа) — викопні людиноподібні мавпи, котрі жили приблизно 23—10 млн років тому.

Диморфізм

(від грец. *di* — двічі та *morphe* — форма) — властивість набувати двох форм; статевий диморфізм — зовнішні відмінності між чоловіками та жінками.

Дистальний

(від лат. *disto* — перебуваю на віддалі) — віддалений від центра чи серединної площини тіла.

Ембріологія

(від лат. *embriion* — зародок та *logos* — наука, поняття) — наука про закономірності розвитку зародка.

Енеоліт

(від лат. *aeneus* — мідь, *lithos* — камінь) — мідно-кам'яний вік.

Етногенез

(від грец. *ethnos* — народ та *genesis* — походження) — походження народу. Процес формування нової етнічної спільноти на основі різних етнічних компонентів, що існували раніше.

Етнографія

(від грец. *ethnos* — народ та *grapho* — пишу) — історична наука, яка вивчає культуру та побут, етногенез та етнічну історію народів світу.

Ініціації

(від лат. *initiatio* — посвячення, втаємничення) — обряди посвячення молоді у дорослі в первісних суспільствах і у деяких сучасних народів.

Краніологія

(від грец. *cranium* — череп і *logos* — наука, поняття) — розділ антропології, що вивчає будову черепа людини.

Кроманьйонці

(від назви гроту Кро-Маньйон у Франції) — одна з груп неоантропів, поширених переважно на території Західної Європи. Іноді кроманьйонцями називають усіх неоантропів.

Латеральний

(від лат. *lateralis* — бічний) — бічний, віддалений від середини.

Локомоція

(від лат. *locus* — місце і *motio* — рух) — сукупність координованих рухів, за допомогою яких люди і тварини переміщуються у просторі.

Медіальний

(від лат. *medialis* — серединний) — розміщений ближче до серединної площини тіла.

Мезоліт

(від грец. *methos* — середній і *lithos* — камінь) — середній кам'яний вік.

Молекулярна біологія

розділ біології, що вивчає властивості та вияви життя на молекулярному рівні.

Морфологія

(від грец. *morphe* — вид, образ, форма і *logos* — наука, поняття) — розділ антропології, який вивчає закономірності індивідуального та історичного розвитку людського тіла.

Мутація

(від лат. *mutatio* — зміна) — раптова зміна генетичного апарату, яка впливає на ознаки й властивості організмів.

Неандертальці

(від назви долини Неандерталь у Німеччині) — група палеоантропів, поширених у Західній та Центральній Європі. Неандертальцями часто називають усіх палеоантропів.

Неоантропи

(від грец. neos — молодий, новий та anthropos — людина) — люди сучасного фізичного типу, які з'явилися в Європі, Азії та Африці близько 40—35 тис. років тому.

Неоліт

(від грец. neos — новий та lithos — камінь) — новий кам'яний вік.

Одонтологія

(від грец. odus, odontos — зуб і logos — наука, поняття) — розділ антропології, що вивчає будову зубів давніх і сучасних груп людства.

Ойкумена

(від грец. oіkeo — населена земля) — та частина земної кулі, яка населена людьми.

Остеологія

(від грец. os — кістка та logos — наука, поняття) — розділ антропології, що вивчає будову кісток давньої та сучасної людини.

Палеоліт

(від грец. palaios — давній та lithos — камінь) — давній кам'яний вік.

Палеоантропологія

(від грец. palaios — давній, anthropos — людина і logos — наука) — розділ антропології, що вивчає фізичний тип викопних людей.

Палеоантропи

(від грец. palaios — давній, anthropos — людина) — узагальнююча назва викопних людей, які жили в Європі, Азії та Африці близько 200—40 тис. років тому.

Палеодемографія

(від грец. palaios — давній, demos — народ і grapho — пишу) — розділ демографії, який вивчає чисельність і склад народонаселення в первісному суспільстві.

Папілярні лінії

(від лат. papilla — сосок) — лінії на поверхні долоні й підшви людини.

Пітекантропи

(від грец. pithecos — мавпа та anthropos — людина) — група найдавніших людей, котрі жили в Південно-Східній Азії.

Популяція

(від лат. populus — народ) — сукупність особин одного біологічного виду, котрі мають спільний генофонд і займають певну територію.

Примати

(від лат. *primus* — перший) — загін вищих ссавців, до якого належать напівмаври, мавпи та людина.

Раманітеки

(від Рама — імені міфічного героя індійського народного епосу та грец. *pithecos* — мавпа) — група викопних мавп кінця третинного періоду, кісткові рештки яких уперше були знайдені на території Індії.

Сагітальний

(від лат. *sagitta* — стріла) — умовна площина, що розтинає тіло в передньо-задньому напрямі.

Сіантропи

(від Сіна — Китай та грец. *anthropos* — людина) — група найдавніших людей, які жили на території сучасного Китаю.

Соматологія

(від грец. *soma, somatos* — тіло) — розділ антропології, який вивчає індивідуальну та міжгрупову мінливість будови тіла людини.

Соціогенез

(від лат. *societas* — суспільство і грец. *genesis* — виникнення) — процес формування людського суспільства.

Таксономія

(від грец. *taxis* — розташування та *nomos* — закон) — розділ систематики, присвячений принципам, методам і правилам класифікації організмів.

Третинний період

геологічна епоха, яка тривала від 65 до 3 млн років тому.

Четвертинний період

сучасна геологічна епоха, яка розпочалася приблизно 3 млн років тому. Іноді її називають антропогеном (від грец. *anthropos* — людина).

ЗМІСТ

Вступ	3
1. ІСТОРІЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ	9
Від спостережень до науки	10
Зародження антропологічних знань за античності та середньовіччя	10
Натуралісти й філософи XVIII — початку XIX ст. про місце людини у природі	14
Расознавчі студії XVIII — першої половини XIX ст.	16
Формування антропології як самостійної наукової дисципліни	19
Дарвінізм та його вплив на розвиток антропологічної науки	19
Виникнення антропологічних товариств та їхня роль в історії науки про людину	22
Удосконалення методів досліджень. Головні шляхи розвитку сучасної антропології	26
Розвиток антропології в Україні	30
Перші антропологічні свідчення	30
Федір Вовк — засновник вітчизняної антропології	32
Українська антропологія у 20—30-ті роки	34
Здобутки та проблеми останніх десятиліть	37
2. ПРОГРАМА Й МЕТОДИКА АНТРОПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	43
Загальні уявлення про напрями та методи історичної антропології	44
Антропометрія	44
Антропометричний інструментарій	44
Головні напрями антропологічних студій	47

Визначення віку й статі за кістками скелета	49
Основні відомості про будову людського скелета	49
Визначення віку	56
Визначення статі	65
Краніометрія та краніоскопія	67
Краніометричні точки	67
Вимірні та описові ознаки черепа	71
Штучна деформація черепа	78
Реконструкція обличчя за черепом	79
Остеометричні дослідження	80
Скелет тулуба	80
Скелет верхньої кінцівки	82
Скелет нижньої кінцівки	84
Визначення довжини тіла (зросту) за кістками скелета	87
Методика збирання і транспортування кісткових решток людей під час археологічних розкопок	91
Система обліку, опису й архівації палеоантропологічних даних	94
Соматометрія та соматоскопія	99
Волосяний покрив і пігментація	99
Будова голови та обличчя	104
Морфологія тіла	110
Методика одонтологічних, дерматогліфічних, гематологічних розвідок	114
Одонтологічні дані	114
Дерматогліфічні характеристики	120
Гематологічні ознаки	122
3. ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ (АНТРОПОГЕНЕЗ)	127
Еволюційні попередники людей та ранні етапи антропогенезу	128
Місце людини у природі	128
Найдавніші еволюційні витоки людини	133
Австралопітеки — безпосередні попередники людей	135
Морфологічні особливості «людини вмілої» та її місце в еволюційній історії людства	140
Проблема грані між людиною і твариною	143
Формування людини сучасного фізичного типу	145
Архантропи — найдавніші люди	145
Палеоантропи — давні люди	152
Неоантроп: антропологічна характеристика	160
Час і місце виникнення неоантропа	160
Верхньопалеолітична людність	163

Деякі вузлові проблеми антропосоціогенезу	176
Сучасна наука про прабатьківщину людства	176
Розвиток мозку предків сучасних людей, виникнення мовлення та мислення	178
Рушійні сили антропогенезу	181
4. СУЧАСНЕ ЛЮДСТВО: ЄДНІСТЬ І РІЗНОМАНІТТЯ	187
Міжгрупова мінливість морфологічних ознак	188
Волосяний покрив і пігментація	188
Розміри голови й будова обличчя	190
Зріст, пропорції, вага тіла, фізичний розвиток	192
Одонтологічні ознаки	193
Дерматогліфічні ознаки	195
Гематологічні ознаки	198
Загальні уявлення про раси	202
Головні принципи расових класифікацій	202
Коротка морфологічна характеристика основних расових груп	210
Співвідношення расових, етнічних та лінгвістичних характеристик	211
Антропологічна структура населення земної кулі	219
Європа	219
Азія	224
Америка	229
Африка	231
Австралія та Океанія	235
Походження рас	237
Сучасна наука про виникнення расових відмінностей людства	237
Вплив зовнішнього середовища на формування расових ознак	240
Географічна ізоляція та змішування як чинники расогенезу	243
Зміни расових ознак та їхніх комплексів у ході соціально-економічного розвитку людства	245
Наука проти расизму	247
Зародження расистських поглядів. Расизм і работорівня	247
Расистські концепції другої половини XIX — XX ст.	249
Наукова неспроможність уявлень про біологічну нерівноцінність рас	252
Раси, психіка, культура	254

5. ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ УКРАЇНИ	259
Найдавніша людність території України (за даними антропології)	260
Доба палеоліту (I млн років тому — X тис. до н. е.)	260
Мезоліт (IX—VI тис. до н. е.)	264
Неоліт (VI — початок IV тис. до н. е.)	268
Енеоліт (IV—III тис. до н. е.)	271
Доба бронзи (II тис. до н. е.)	277
Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза — пізнє середньовіччя)	281
Кімерійці, скіфи, сармати	281
Черняхівська культура (II — початок VI ст.)	286
Салтівська культура (кінець VII — X ст.)	290
Доба Київської Русі (кінець IX — XIII ст.)	291
«Документальний» портрет Ярослава Мудрого	300
Доба пізнього середньовіччя. Козацькі портрети	302
Антропологічний склад українського народу	305
<i>Короткий термінологічний словник</i>	<i>327</i>

Навчальне видання

Сегеда Сергій Петрович

АНТРОПОЛОГІЯ

Художник обкладинки *О. Г. Григір*
Технічне редагування *Т. О. Шур, Л. І. Швець*
Коректори *А. І. Бараз, А. В. Бородавко*
Оператор *Н. В. Громова*

Підп. до друку 22.09.2000. Формат 60 × 84 1/16. Папір офсет. № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,53. Ум. фарбовідб. 19,99. Обл.-вид. арк. 20,45. Вид. № 3936. Зам. № 0-220

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
01001 Київ, Хрещатик, 10

Свідоцтво про державну реєстрацію № 05591690 від 23.04.94

Віддруковано відповідно якості наданих діапозитивів
на ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4

Сегеда Сергій

С28 Антропологія: Навч. посібник. — К.: Либідь, 2001. — 336 с.
ISBN 966-06-0165-4.

Розглядається широке коло питань, які вивчає антропологія — наука про мінливість фізичного типу людини у часі й просторі. Висвітлюються проблеми походження людини, найдавніші сторінки людської історії, сучасна етнорасова структура людства, антропологічний склад давнього та сучасного населення України тощо.

Для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться етнічною історією.

С 0502000000-003
2001

ББК 28.7я73